શ્રી બુદ્ધચરિત.

મણિલાલ ન. દોશી.

सव्व पापस्स अकरणम्
कुसलस्स उपसंपदा
सचित्त परियोदपणम्
एतं बुद्धानुसासनम् । धम्मपद ॥

સર્વ પ્રકારનાં પાપ કર્મ નહિ કરવાં,
સારાં કર્મ કરવાં,
હૃદયને નિર્મળ રાખવું,
આ બુદ્ધધર્મનો સાર છે.

ધમ્મપદ.

☞ આ પુસ્તક બરોડા રાજ્યના કેળવણી ખાતાએ લાયબ્રેરી તથા ઇનામ માટે મંજુર કર્યું છે.

ઉપોદ્ઘાત.

પચાસ કરોડ મનુષ્યો જે મહાત્માના નામનું પ્રાતઃકાળમાં ઉઠી સ્મરણ કરે છે, તે બુદ્ધદેવના ‘ દયા ’ અને ‘ આત્મસંયમ’નો ઉમદા પાઠ શિખવનાર ચરિત્રથી ગુજરાતી પ્રજા તદ્દન અજ્ઞાત રહે એ કેવી ખેદની વાત છે ! નીચ ઉચ્ચનો ભેદ નહિ ગણતાં સર્વત્ર પ્રેમભાવ રાખનાર, અને વસુધાને **ખરી રીતે** (કેવળ શબ્દમાંજ નહિ) કુટુંબ-તુલ્ય માનનાર, આખા જગતના કલ્યાણ માટે રાજપાટ, મહેલ, વૈભવ સ્ત્રી અને પુત્ર આદિ સર્વસ્વનો ત્યાગ કરી સત્યને શોધી કહાડનાર, અને તે પરમ સત્યનો ચારે બાજુએ ફેલાવો કરવા ભગીરથ પ્રયત્ન કર-નાર, બુદ્ધ મહાત્માના જીવનને સમ્પૂર્ણ રીતે આલેખી બતાવવાનું કામ તો જો કે અશક્યજ છે, કરૂણાથી ભરપૂર તે દિવ્ય સ્વરૂપનું આબેહુબ ચિત્ર આપવાને જો કે કોઇ કલમ તાકાદ ધરાવતીજ નથી, તોપણ તેમની ભવ્યતાજ એ રસ્તે ભાગ્યો તૂટ્યો પ્રયાસ કરવાની સતત પ્રેરણા કરે છે, અને એથીજ પશ્ચિમના તેમજ પૂર્વના અનેક વિદ્વાન્ લેખકોના ગ્રન્થોને આધારે એક રંક પ્રયાસ આદરવા હિમ્મત ધરી છે. આ ન્હાનું પુસ્તક તૈયાર કરવામાં જે જે ગ્રન્થોની સહાયતા લેવામાં આવી છે તેમાં નીચે જણાવેલાં મુખ્ય છેઃ—

The Light of Asia by Sir Edwin Arnold.

Buddhacharita by Asvaghosha (translated into English by Samuel Beal).—

Lecture on Buddhism by Mrs. Annie Besant.

Invisible Helpers by C. W. Leadbeater.

Buddhism by Rhys Davids.
Catechism of Buddhism by Colonel H. S. Olcott.
Gospel of Buddha by Dr. Paul Carus.
Essence of Buddhism by Prof. P. L. Narsu.
The Light from the East by Edith Ward.
બુદ્ધદેવચરિત્ર by **નારાયણ હેમચંદ્ર.** વગેરે.

એક બુદ્ધધર્માનુયાયી જેવા **ભક્તિભાવથી** 'બુદ્ધ ભગવાન'નું જીવનચરિત્ર લખે તેવા ભક્તિભાવથી આ ચરિત્ર લખવામાં આવ્યું છે. કોઇ પણ ધર્મની ખુબી સમજવી હોય તો એ જરૂરનું છે કે, આપણી પોતાની માન્યતાઓને **ઘડીભર બાજુએ રાખી** ખુદ તે ધર્મને માનનારાઓ તે ધર્મનું સ્વરૂપ કેવા રૂપમાં સમજે છે તે તરફ દૃષ્ટિ રાખવી; એટલે કે પોતાની જાતને તે ધર્મના વાતાવરણમાં મૂકવાથીજ તે ધર્મનું **રહસ્ય** સમજાય. કેવળ કટાક્ષબુદ્ધિથી અથવા દોષઅન્વેષણબુદ્ધિ (carping spirit) થી કોઇ પણ ધર્મનું **રહસ્ય** જાણવામાં આવી શકે નહિ. પૂર્ણ સમભાવની ભાવનાથી **સર એડવિન આર્નોલ્ડે** '**એશિયાનો પ્રકાશ**' એ નામનું બુધ્ધદેવનું ચરિત્ર કાવ્ય લખ્યું હતું, અને તેજ ભાવનાથી (જો કે મુકાબલે ઘણીજ ઓછી **શક્તિથી**) આ ચરિત્ર લખવામાં આવ્યું છે.

મહાત્મા બુદ્ધના સંબંધમાં અજ્ઞાન વર્ગના તેમજ કહેવાતા ભણેલાઓના મુખથી એમ બોલાતું સાંભળવામાં આવે છે કે, બુધ્ધદેવે માંસાહાર કરવાની છૂટ આપી છે. એક પવિત્ર પુરૂષના નામ ઉપર આના કરતાં બીજું મ્હોટું આળ કોઇ હોઇ શકેજ નહિ. જેમના ઉપદેશથી **બિંબસાર** (શ્રેણિક) રાજાએ તૈયાર કરાયેલો યજ્ઞકુંડ બુઝાવી દીધો, અને પોતાના રસોડામાંથી હમેશને માટે માંસના ખોરાકને દેશવટો દીધો, તથા

ઢંઢેરો પીટાવીને પોતાના તમામ પ્રજાજનોને માંસભક્ષણ અને યજ્ઞો કરતા અટકાવ્યા, વળી જેમણે ઉપદેશેલા પંચશીળમાં '**હું પ્રાણીઓનો વધ નહિ કરવાની પ્રતિજ્ઞા લેઉં છું**'—એ **પ્રથમ** શીળ છે, તેમજ જેમના શિક્ષણ પ્રમાણે, સંઘબહાર મૂકવાયોગ્ય અનેક દુર્ગુણોમાં પહેલું પદ જીવતા પ્રાણિ પ્રતિ દયા નહિ બતાવવાના દુર્ગુણને આપવામાં આવ્યું છે, એવા તે વિશ્વવત્સલ દયાસાગરને માંસાહારનો ઉપદેશ આપનાર તરીકે ઠરાવવાનો પ્રયત્ન કરવો તે સૂર્યને અંધકાર ફેલાવનાર તરીકે ગણવા બરાબર છે.

બીજો મ્હોટો આરોપ એ મુકવામાં આવે છે કે 'આત્મા' એ નામની કોઇ વસ્તુ છેજ નહિ એવો ઉપદેશ બુધ્ધદેવે આપ્યો હતો. આ બાબત પણ **ગેરસમજથી** ઉભી થયેલી છે. અહંકાર કહો કે હુંપણું કહો, અથવા શરીર લાગણીઓ અને મનની બનેલી ઉપાધિ કહો, અથવા personality કહો—તેજ અસત્ય છે, તેજ ક્ષણભંગુર છે, એમ બુધ્ધદેવ કહેતા હતા. પણ તે ઉપરથી એમ નથી ફલિત થતું કે 'આત્મા' નામની કાંઇ ચીજ નથી. જો એવો સિધ્ધાંત બુધ્ધદેવે પ્રરૂપ્યો હોત તો પછી તેમના ઉપદેશોમાં જગ્યાએ જગ્યાએ આવતા કર્મ અને પુનર્જન્મના સિધ્ધાંતની સાર્થકતાજ શું? બુદ્ધદેવે બોધિજ્ઞાન મેળવ્યું તે વખતે પોતાના અને મનુષ્યજાતિના હજારો પાછલા ભવ જોયા, તો તે હજારો ભવમાં **સ્થાયી રહેલું તત્ત્વ** કયું? તેજ આત્મા. 'આત્મા'ના અસ્તિત્વમાં લેશમાત્ર સંશય નહિ ધરાવતા શ્રીમાન્ બુધ્ધદેવના પાછળના કેટલાક અનુયાયીઓ જયારથી નીતિ અને તત્ત્વજ્ઞાનના પાયારૂપ આ સિધ્ધાંતનો અનાદર કરતા થયા ત્યારથીજ બુધ્ધધર્મને આર્યાવર્ત છોડવો પડયો; કારણ કે 'આત્મા' નથી, એવો સિધ્ધાંત કોઈ આર્ય માની શકેજ નહિ.

સિંહલદ્વીપ વગેરે દક્ષિણના દેશોમાં કેટલેક અંશે ક્ષણિકવાદ દાખલ થવા પામ્યો છે, પણ ઉત્તર તરફના દેશોમાં–ખાસ કરીને **ચીન**, જાપાન અને ટિબેટમાં આ આત્મવાદ સંબંધી માન્યતા હિંદના કોઇ પણ ધર્મ જેવી ચોકસ અને નિર્વિવાદ છે.

ક્રિયાકાંડમાં અને યજ્ઞયાગાદિમાં રમી રહેલા તે વખતના લોકોને બુદ્ધ-દેવે નીતિના પ્રાધાન્યનો જે સચોટ ઉપદેશ આપ્યો છે, અને આત્મસંયમનો તેમજ અપ્રમત્ત દશાનો જે સુંદર બોધ આપ્યો છે, તેમજ મનુષ્યો અને પશુઓનું હિત કરવાની જે સજ્જડ હિમાયત કરી છે, તે સર્વની છાપ તેમના કાળ પછીના દરેક ગ્રન્થમાં તેમજ કાર્યમાં ખુલ્લી જણાઇ આવે છે.

તેમને મનુષ્યો વચ્ચેથી ચાલ્યા ગયાને આજે ૨૫૦૦ વર્ષ થઇ જવા છતાં તેમનું નામ દરેક આર્યના મુખમાંથી માન અને ભક્તિ પુરસ્સરજ બોલાય છે. જે દેશમાં આ ધર્મ જન્મ પામ્યો હતો, તે દેશમાં તો હાલ તે ધર્મના અનુયાયીઓ ભાગ્યેજ શોધ્યા હાથ લાગશે, તથાપિ તેમની **વિચારશ્રેણિના ઉપાસકોનો** તો કશો ટોટો પડવાનો નથી. અમેરિકા અને યુરોપમાં તો આજે સેંકડો મનુષ્યો પોતાને બુદ્ધધર્માનુયાયી કહેવરાવવામાં **માન** સમજે છે.

જો આ પુસ્તક તે મહાન્ ધર્મસંસ્થાપક મહાત્મા બુદ્ધદેવનું ખરૂં સ્વરૂપ ગુજરાતી ભાષા બોલતી આલમ આગળ ખડું કરવામાં કોઇપણ અંશે વિજયી નીવડશે અને જો તે ગુણસાગરના એકાદ ગુણની પ્રાપ્તિ એક પણ વાચકને થઇ શકશે તો પુસ્તક લખવામાં થયેલો શ્રમ સફળ મનાશે. જો કોઇ વિદ્વાન્ કે કોઈ સંત આ પુસ્તકના કોઈ વિચાર, વિવેચન કે તર્ક સંબંધમાં કાંઇ સૂચના કરવા કૃપા કરશે તો તે સાભાર સ્વીકારવા ઉપરાંત નવી આવૃત્તિ તૈયાર કરતી વખતે તે તમામ સૂચના-ઓનો અમલ કરવામાં આવશે. **મણિલાલ નથુભાઇ દોશી.**

જાણવાજોગ તવારીખ.

જન્મ-શ્રી બુદ્ધદેવનો જન્મ કલિયુગના ૨૪૭૮ મા વર્ષે કપિલવસ્તુ પાસે આવેલી **લુંબિની** નામની વાટિકામાં વૈશાખ માસના શુકલપક્ષની પૌર્ણિમાને મંગળવારે ઇ. સ. પૂ. ૨૬૩* માં થયો હતો.

મહાભિનિષ્ક્રમણ-ગૃહત્યાગ-ઇ. સ. પૂ. ૫૯૫માં ૨૮ વર્ષની વયે કપિલવસ્તુથી નીકળી **સિદ્ધાર્થકુમાર શાક્યમુનિ** બન્યા.

બુદ્ધત્વ પ્રાપ્તિ-ઇ. સ. પૂ. ૫૮૮માં ૩૫ વર્ષની વયે **નિરંજના** નદીને પશ્ચિમ કિનારે વિશાળ બોધિ વૃક્ષ નીચે **શાક્યમુનિએ** બુદ્ધત્વ પ્રાપ્ત કર્યું. આ સ્થળ બુદ્ધગયાના નામથી હાલમાં પ્રસિદ્ધ છે.

પ્રથમોપદેશ-(ધર્મચક્રપ્રવર્તન)-ઇ. સ. પૂ. ૫૮૮માં શ્રી બુદ્ધદેવે કાશીથી ત્રણ માઇલ દૂર આવેલા ઇસીપતન (ઋષિપતન) નામના તપોવનમાં પ્રથમ ધર્મોપદેશ કર્યો.

નિર્વાણ-ઇ. પૂ. ૫૪૩ માં ૮૦ વર્ષની વયે શ્રીબુદ્ધદેવે કુશાનગરની પાસે આવેલા વનમાં શાલવૃક્ષ નીચે નિર્વાણ પ્રાપ્ત કર્યું. જન્મ, બુદ્ધત્વપ્રાપ્તિ અને નિર્વાણ આ ત્રણ (કલ્યાણકારી) બનાવ વૈશાખ માસના શુકલપક્ષની પૌર્ણિમાને દિવસે બનેલા હોવાથી તે ત્રણે ભેગા તે દિવસે ઉજવાય છે.

---

* આ ગણત્રી **સિંહલદ્વીપમાં** મનાતા બુદ્ધધર્મ પ્રમાણે છે. ઉત્તર તરફના બૌદ્ધ લોકો આ બનાવ ઇ. સ. પૂ. ૫૬૬ માં બન્યો કહે છે.

અનુક્રમણિકા.

श्री बुद्धचारित्र.

પ્રકરણ ૧લું—જન્મ.

સુપ્રસિદ્ધ ઇક્ષ્વાકુવંશથી ઉતરી આવેલા **શાક્ય** લોકો જ્યાં કૃષિથી પોતાની ઉદરપૂરણા કરતા હતા, એવું કપિલવસ્તુ નગર **નેપાલની** દક્ષિણે અને કાશીપુરીની ઉત્તરે ૧૩૦ માઇલ દૂર **રોહિણી** નદીના કિનારા ઉપર આવેલું હતું. રાજા **શુદ્ધોદનના** વખતમાં આ નગર કીર્તિના શિખરે પહોંચ્યું હતું. પ્રજા સુખી અને સંતોષી હતી. રાજ્યમહેલ સર્વ સામગ્રીથી ભરપૂર હતો. યોદ્ધાઓ દેશાભિમાનનોજ દમ લેતા હતા આ સર્વ અનુકૂળ સંજોગોનું મૂળ અને ખરૂં કારણ રાજા **શુદ્ધોદનની** ધાર્મિક વૃત્તિ અથવા પવિત્રતા હતી. જેના **મનમાં** પવિત્રતા હોય છે તેને **બાહ્ય સંજોગો** પણ અનુકૂળજ મળી રહે છે; તે એટલે સુધી કે કુદરત અથવા પ્રકૃતિ પણ તેના ફાયદામાંજ હોય છે એ નિયમ અનુસાર રાજા **શુદ્ધોદનનું** પાટનગર **કપિલવસ્તુ** એક બાજુએ **મગધ** દેશ અને બીજી બાજુએ **કોશલ** દેશ વચ્ચે આવેલું હોઇ, તથા એ બે રાજ્યો અન્યોન્ય લડી રહેલા હોઇ, **શુદ્ધોદનના** રાજ્ય પર તરાપ મારવાનો રાજ્યલોભ પેલા બે બલવાન રાજાઓ પૈકી એકને પણ થવો સંભવિત ન હતો. આ કારણથી **શાક્ય** લોકો સ્વતંત્ર રહેવા પામી શક્યા હતા.

જે રોહિણી નદીને કિનારે શુદ્ધોદનનું પાટનગર હતું, તેના સામે કિનારે કોલી નામે એક નગર હતું, કે જ્યાંના રહેવાશીઓને 'કોલી' તરીકે ઓળખવામાં આવતા હતા. આ કોલી લોકો અને શાક્ય લોકો વચ્ચે રોહિણી નદીની માલીકી વાસ્તે અનેક યુદ્ધો થયાં હતાં, પરન્તુ જે પ્રસંગને માટે આપણે હમણાં બોલવા માગીએ છીએ તે પ્રસંગે તો, એટલે કે ઇ. પૂ. ૬૦૦માં તો, બન્ને વચ્ચે સારો સંપ હતો; કારણ કે કોલી રાજાની બે પુત્રીઓ મહામાયા અને ગૌતમીનાં લગ્ન રાજા શુદ્ધોદન સાથે કરેલાં હતાં. મહામાયા અને ગૌતમી જેટલી સુંદર તેટલી નમ્ર અને તેટલીજ અન્યોન્ય (સહપત્ની હોવા છતાં પણ) પ્રેમાળ હતી, તેથી રાજા પોતાને દરેક રીતે સુખી માનતો; કારણ કે રૈયત પણ સંપૂર્ણ રાજભક્ત હતી.

બે વખત લગ્ન કરવા છતાં રાજાને કાંઇ સંતતિ નહતી, એ વાતનો તો ખેદ અલબત રહ્યાંજ કરતો; પરન્તુ તે ખેદ લાંબો વખત રહેવા નિર્માયલો નહતો.

એકદા આખા શહેરમાં દક્ષિણાયનનો મહોત્સવ ઉજવાઇ રહ્યો હતો, તેને સાતમે દિવસે રાણી માયાદેવીએ પોતાના શયનગૃહમાંના પર્યંકાસનમાં પડયા પડયા એક દિવ્ય સ્વપ્ન જોયું. આ વખતે તેનું વય ૪૪ વર્ષનું હતું.

આ અમાનુષી સ્વપ્ન એવી મતલબનું હતું કે, એક ભવ્ય, છ કિરણવાળો, ગુલાબ જેવો લાલ અને મોતી જેવો શ્વેત તારો આકાશમાંથી નીચે પડતો જોવામાં આવ્યો; અને જમીનનો સ્પર્શ કરતામાં તો તે તારો બદલાઇને બરફ જેવો તથા કામદુધા ગાયના દૂધ જેવો શ્વેત હાથી બની ગયો! તે હાથી ત્યાર બાદ પોતાની શ્વેત સૂંઢમાં

શ્વેત પદ્મ ધારણ કરી રાણીના મહેલમાં આવ્યો અને ત્રણવાર મસ્તક નમાવીને દક્ષિણ બાજુએથી ગર્ભમાં દાખલ થયો.

આ સ્વપ્ન જોવાથી સ્વપ્નાવસ્થામાં પણ માયાદેવીને સામાન્ય માતાઓએ કદાપિ નહિ અનુભવેલો એવો અપૂર્વ આનંદ થયો. સ્વપ્ન પુરૂં થતાંજ તેની આંખ ઉઘડી ગઈ અને હર્ષથી છલકાતા હૃદયે તેણે આ સમાચાર પોતાના પતિને નિવેદન કર્યા.

રાજા શુદ્ધોદને પ્રાતઃકાળ થતાંજ સ્વપ્નપાઠકોને બોલાવ્યા અને તેમને સ્વપ્નનું ફલ પૂછ્યું. તેઓએ ખુલાસો કર્યો કે; સૂર્ય કર્ક રાશિનો હોવાથી રાણી એક અલૌકિક બુદ્ધિવાળા પવિત્ર પુત્રની માતા બનશે, કે જે પુત્ર કાં તો ચક્રવર્તી રાજા થવો જોઇએ અગર તો પૃથ્વી પરનો અજ્ઞાનતા અને પાપનો બોજો ઓછો કરનાર થઇ પડવો જોઇએ.

આ ફલ સાંભળી રાજા, રાણી, તેમજ રાજભક્ત નાગરીકોને ઘણોજ આનંદ થયો. અનુક્રમે ૪૫ વર્ષની ઉમરે રાણી ગર્ભવતી થઇ અને ઉત્તમ જીવ ગર્ભમાં આવવાથી તેને એક પછી એક ઉત્તમ દોહદ* ઉત્પન્ન થવા લાગ્યા, જે સર્વ પૂર્ણ પ્રેમપૂર્વક પૂરવામાં આવતા.

ગર્ભવતી સ્ત્રીએ પાળવા યોગ્ય સર્વ નિયમોનું યથાર્થ સેવન કરતી પ્રફુલ્લિત ચિત્તવાળી રાણી દસમે મહીને પતિની સંમતિ મેળવીને પોતાના પિયર—કોલીનગર તરફ જવા નીકળી. માર્ગમાં લુંબિની નામક વાટિકા આવતાં તેનું સૌંદર્ય જોવા અને ઘડીભર વિશ્રાન્તિ લેવા રાણી થોભી; પરન્તુ ત્યાંજ એક શાલવૃક્ષ નીચે પુત્રજન્મ થયો. ઇ. સ. પૂ. ૬૨૩ની વૈશાખ પૌર્ણિમાનો આ દિવસ પાછળથી દુનિયાના

* દોહદ એટલે ગર્ભવતી સ્ત્રીને ઉત્પન્ન થતી ઇચ્છા.

ઇતિહાસમાં સોનેરી અક્ષરથી લખાઇ રહ્યો; કારણ કે તે દિવસે ભવિષ્યમાં ક્રોડો માણુસના 'તારનાર' તરીકે પ્રસિદ્ધિમાં આવનાર બુદ્ધ જન્મ્યો હતો.

આ બાલકના મુખપર સૂર્યસમાન તેજ ઝગકતું હતું, તથાપિ તેના તરફ આલ્હાદથી જોઈ રહેનાર લોકસમૂહની આંખો કાંઇ અંજાઈ જતી નહતી, જો કે ખુદ સૂતિકાગૃહ તો તેજથી ઝગાંહળાં થઇ રહ્યું હતું.

આ ખુશખબર પિતૃગૃહમાં તેમજ શ્વશુરપક્ષમાં ઝડપથી ફરી વળતાંજ ત્યાંથી હજારો દાસ-દાસીઓ પ્રસવસ્થળે આવી પહોંચ્યાં અને રાજકુમારને તથા રાણીને પાલખીમાં* બેસાડી કપિલવસ્તુ તરફ લઇ ગયાં. આ નગરી હમણાં ઠેર ઠેર બાંધેલાં તોરણોને લીધે તથા બીજી અનેક તરેહની શોભાઓને લીધે સ્વર્ગતુલ્ય બની હતી.

આ વખતે સઘળા દેવોમાં પણ આનંદ છવાઇ રહ્યો. દેવોએ પુષ્પની વૃષ્ટિ કરી, ગંધર્વો ગીતો ગાવા લાગ્યા, ત્રણે ભુવનમાં—સ્વર્ગલોક અને મૃત્યુલોકની તો શી વાત કરવી પણ ખુદ નરકમાંએ—એક ક્ષણ શાન્તિ પ્રસરી રહી. નાગરાજાએ (એક પ્રકારના દેવે) પ્રથમના બુદ્ધોને માન આપ્યું હતું તેવીજ રીતે આ બુદ્ધને માન આપવા અર્થે મંદાર પુષ્પની§ વૃષ્ટિ કરી અને જગતનો ઉદ્ધાર કરવા અવતરેલા આ

---

* બુદ્ધધર્મશાસ્ત્ર એમ જણાવે છે કે, આ પાલખીના ચાર દાંડા ઉપાડનારા સામાન્ય મનુષ્યો નહતા, પરન્તુ ચાર દિશાના ચાર રક્ષપાળ દેવોએ મનુષ્યરૂપે પાલખી ઉપાડવાનું કામ કર્યું હતું. દેવો પણ મહાન્ ગુરૂઓની ભક્તિ કરવાને ઇન્તેજાર હોય છે.

§ આ બધું વર્ણન (તેમજ આખા પુસ્તકમાંનું કોઇ પણ

મહાપુરૂષને નમસ્કાર કરી આનંદ અને ભક્તિભાવ જણાવ્યો. વૈરવિરોધ ધરાવતા પશુઓ પોતાનો સ્વાભાવિક વિરોધ ભૂલીજ ગયા! સઘળા રોગો અને પીડાઓનો, એટલા વખતને માટે, લોપ થઇ ગયો! આમ ચોતરફ સઘળી રીતે શાન્તિનું રાજ્ય છાઈ રહ્યું હતું; અસમાધિનું રાજ્ય ક્યાંઈ પણ હોય તો તે ફક્ત **માર**રાજા અથવા **મોહ**રાજાના હૃદયમાં હતું! જગદુદ્ધારક પુરૂષનો જન્મ માત્ર તેનેજ દાવાનળરૂપે થઇ પડ્યો હતો!

જગતના આ નવા પરોણાનાં લક્ષણ જોઇને સામુદ્રિકશાસ્ત્રીઓએ રાજાને જણાવ્યું કે "આ મ્હોટો ચક્રવર્ત્તી રાજા થશે. હજારો વર્ષોમાં આવા ચક્રવર્તી એકાદજ થાય છે. અમુક ચિન્હો પરથી આ બાળક ભવિષ્યમાં અખિલ ભૂમંડલને તારનાર, દૈવી ગુરૂ થનાર છે, અગર તો જો તે સાંસારિક બાબતોમાં પડવું ઉચિત માનશે તો એક મહાન્ ચક્રવર્ત્તી રાજા થશે અને સઘળા રાજાઓને પોતાના પગે પાડશે. પર્વતોમાં જેમ સુમેરૂ, ધાતુઓમાં જેમ સુવર્ણ, જળાશયોમાં જેમ સમુદ્ર, તારાઓમાં જેમ ચંદ્ર તેમ મનુષ્યોમાં તથાગત થશે."

આ ભવિષ્યકથન સાંભળવાથી રાજાના હર્ષનો પાર રહ્યો નહિ. આજનો દિવસ આખા નગરમાં ઉત્સવના દિવસ તરીકે પસાર કરવાનો ઢંઢેરો પીટાવ્યો હોવાથી રસ્તાઓ સાફ કરવામાં આવ્યા, જ્યાં ત્યાં

વર્ણન) કલ્પિત નથી—બુદ્ધધર્મશાસ્ત્રના શબ્દોના આધારેજ લખેલું છે. તેથી જૈન શાસ્ત્રમાંના આવા પ્રસંગોનાં વર્ણનો સાથે આ કેટલું મળતાપણું ધરાવે છે તે વિચારવાની સારી સગવડ મળે છે. **ભક્તામર** સ્તોત્રના ૩૩મા શ્લોકમાં દેવોએ મંદાર—નમેરૂ—પારિજાત વગેરે પુષ્પોની વૃષ્ટિ કર્યાનો ઉલ્લેખ છે.

સુગંધી જળનો છંટકાવ કરવામાં આવ્યો, ઘેરેઘેર અને રસ્તાઓ ઉપર ધ્વજાઓ અને તોરણો તથા વાવટા લટકાવવામાં આવ્યા. સર્પના ખેલાડીઓના, તરવારથી ખેલ કરનારાઓના, દોરડાપર નાચનારાઓના અને એવા અનેક પ્રકારના તમાસા જોવા લોકો શેરીએ શેરીએ એકઠા થવા લાગ્યા. શ્રીમંતો તેમજ ગરીબો રાજભક્તિ બતાવવા માટે આ શુભ પ્રસંગે પોતાના રાજાને ભેટણું આપવાને ઉમંગથી દોડતાજતા નજરે પડવા લાગ્યા. રાજાએ બંદીવાનોને મુક્ત કર્યા, કેટલાક કરો માફ કર્યા, મોટી દક્ષિણાઓ આપી, સાધુસંતને જમાડયા અને રાજ્યમાં રહેનારાઓને જે જે વસ્તુની જરૂર હતી તે તે રાજ્ય તરફથી પુરી પાડી.

આ સર્વ ધામધુમ ચાલી રહી હતી એવામાં અસિત (કાળદેવ) નામનો એક વૃદ્ધ સંન્યાસી તે બાળક પાસે આવ્યો. **સંસારના માયાવી નાદ સાંભળવાને જેના કાન બહેરા છે એવા યોગીજનો સ્વર્ગીય નાદ સાંભળવાને તો ટેવાયલા હોય છે.** આ વૃદ્ધ સંન્યાસીએ પણ બુદ્ધદેવના જન્મની વધામણી દેવોના અવાજથી જાણી હતી અને તેથીજ તે અહીં આવ્યો હતો. વિવેકી શુદ્ધોદન રાય આ યોગીને પગે પડયો અને માયાદેવીએ ઇચ્છયું કે બાળકને આવા પવિત્ર પુરૂષને પગે લગાડાય તો કેવું સારૂ ! પરંતુ રાણી તે ઇચ્છા અમલમાં મૂકે તે પહેલાં તો વૃદ્ધ સંન્યાસી બોલી ઉઠયોઃ “ મા, મા; મને એવા પાપમાં ન હડસેલશો. ” એમ કહી પોતે કુમારને સાષ્ટાંગ દંડવત કર્યા અને કહ્યુંઃ “ પગમાં પદ્મ, હાથમાં સ્વસ્તિક વગેરે ૩૨ મુખ્ય અને ૮૦ નાનાં લક્ષણો ધરાવતા હે બાલક! હું તને નમન કરૂં છું. હે બુદ્ધ ! ધર્મનો ઉપદેશ કરી મનુષ્ય માત્રને દુઃખમાંથી મુક્તિનો રસ્તો સૂચવવા માટે જન્મેલા હે મહાભાગ! તમને નમન કરૂં છું. ”

પછી તે સંન્યાસીએ રાજા તરફ જોયું અને કહ્યું: "હે ભાગ્યશાળી રાજન્! આવા એક અતિ પ્રતાપી પુત્રના પિતા બનવા માટે હું તને અભિનંદન આપું છું. પૂર્વભવોનાં પવિત્ર કર્મોનું આજે તને ફળ મળ્યું છે. લાખો વર્ષે આવું એકાદ પુષ્પ ઉગી આવે છે; પણ જ્યારે તે ખીલે છે ત્યારે આખી વસુધાને જ્ઞાનની સુગંધીથી અને પ્રેમના રસથી ભરી દે છે. ખરેખર પ્રતાપી કુળમાંજ આવા જગદુદ્ધારકો જન્મ લે છે. ખરેખર, રાજન્! તારૂં કુટુંબ બહુજ ભાગ્યશાળી છે. પરંતુ તે ભાગ્ય **એક** વાતે અપૂર્ણ છે; કારણ કે દેવો તેમજ મનુષ્યોને પ્રિય એવી આ **માયાદેવી**—વધારે વાર દુઃખ નહિ અનુભવવાને સરજાયલી આ દેવી—સાત દિવસમાં કોઈ પણ પ્રકારની પીડા વિના 'પીડાનો અંત' પામશે."

આ શબ્દો બોલ્યા પછી યોગીની આંખમાંથી અશ્રુ વહેવા લાગ્યાં, જે જોઇ રાજાને કોઇ અનિષ્ટ થવાનો ભય લાગ્યો. ઋષિએ તુરતજ તે વિચાર તેના મોં ઉપરથી વાંચી લીધો અને ખુલાસો કર્યો: "હે રાજન્! મેં જે કાંઈ અગાઉ કહ્યું છે તેમજ બધું બનશે. તથાપિ કુમારની બાબતમાં તો કશી ચિંતા કરવાનું લેશ પણ કારણ નથીજ નથી. મને આંસુ ઢાળતો જોઇ તમને કાંઈ અનિષ્ટનો વ્હેમ આવ્યો; પરંતુ તેમ કરવાની કાંઈ જરૂર નથી. મારા રડવાનું કારણ જૂદું જ છે. આ શરીર હવે વૃદ્ધ થયું છે અને તેનો સમય હવે સમીપ આવ્યો છે. હું મરીને દેવ થઇશ અને ત્યાંથી પુનઃ મનુષ્ય તરીકે જન્મીશ. જન્મ મરણના ચક્રમાંથી મુક્ત થવાનો અમૂલ્ય બોધ આપના પુત્રના—આ ભાવી **બુદ્ધના** મુખકમળથી સાંભળવાનું મારા નશીબમા લખાયલું નથી એજ મારા રૂદનનું કારણ છે." એમ કહી ઋષિ રસ્તે પડ્યો.

ઋષિના કહેવા મુજબ બરાબર સાતમે દિવસે **માયાદેવી હસતી હસતી સૂતી**, અને તે ફરીથી જાગૃત થઇજ નહિ.* તે સ્વર્ગમાં એક દેવી થઇ. શુદ્ધોદન રાયની બીજી રાણી **પ્રજાપતિ** (અપરનામ ગૌતમી) કે જે આ પુત્રની માશી થતી હતી તેણે હવે કુમારને લાલનપાલન કરવાનું કર્ત્તવ્ય ઉપાડી લીધું.

આ ભાગ્યશાળી પુત્રના જન્મથી રાજાના સામંતો અને સગાં-સ્નેહીઓ રાજા તરફ હમેશ કરતાં વધારે ભક્તિભાવ બતાવવા લાગ્યાં. રાજ્યખજાનો વધુ ને વધુ તર થયો. હાથી, ઘોડા, ગાયો, વગેરે ઉત્તમ જાનવરોનાં ટોળાં પોતાની મેળે રાજ્યમાં આવવા લાગ્યાં. લોકોમાંથી દ્વેષ અને વૈર નાશ પામ્યાં. દરેક ઋતુનાં ફળફૂલો તે વખતે ઉગી નીકળ્યાં. દુકાળનો તો સંભવ પણ અદૃશ્ય થઇ ગયો. યોદ્ધાઓનાં શસ્ત્રોને કાટ ચડવા લાગ્યો. રોગોને ખોરાક ન મળવાથી તેઓ તો જીવ લઇ નાઠા. **સામાન્ય મનુષ્યો પણ પ્રમાણિકપણે આજીવિકા ચલાવવા લાગ્યા અને ઉદારવૃત્તિથી દાન કરવા લાગ્યા.** આ બધા આનંદ-દાયક ફેરફારો જેને લીધે થવા પામ્યા તે કુમારનું નામ, તે કારણથી '**સર્વાર્થસિદ્ધ**' એવું પાડવામાં આવ્યું; જો કે ટુંકા નામ ખાતર લોકો '**સિદ્ધાર્થ**' એવા નામથી પણ બોલાવતા. નામ પાડવાની ક્રિયા આનંદ અને ધામધુમ સાથે કરવામાં આવી. તે અવસરે નગરમાં કોઇ પણ દરિદ્ર રહ્યું નહિ; કારણ કે સર્વને તેની જરૂરીઆત પ્રમાણે રાજ્ય તરફથી દાન છૂટથી દેવામાં આવ્યું હતું.

---

* બુદ્ધના જન્મ પછી (પ્રજ્ઞાનો પ્રકાશ થયા પછી) માયાનું ટકવું સંભવતુંજ નથી, એ વાસ્તવિક છે.

પ્રકરણ ૨જું—બાલ્યાવસ્થા.

ચન્દ્રની જેમ, સિદ્ધાર્થની કળા પ્રતિદિન ખીલતી જતી હતી. રૂપ-ગુણમાં તેમજ કળા-કૌશલ્યમાં તેની પ્રગતિ જોશબંધ વધતી જતી હતી. શુદ્ધોદન રાયના ખંડીઆ સામંતો રાજકુમારને પ્રસન્ન કરવા માટે હરહમેશ નવાં નવાં સોના-રૂપાનાં રમકડાંની ભેટ મોકલતા હતા. પરન્તુ, ભવિષ્યના મહાત્મા સિદ્ધાર્થ છેક આટલી ન્હાની વયે પણ આ કિમતી ભેટોનું નિર્માલ્યપણું અને ક્ષણભંગુરપણું જોઇ શકતા અને તેથી કરીને એ ભેટોથી એમને કાંઇ આનંદ થતો નહિ. ખરેખર તે ન્હાની વયના શરીરમાં એક મહાન્ આત્મા વસવા આવ્યો હતો. ઘણા જન્મો પૂર્વે લીધેલી, સર્વસ્વનો ત્યાગ કરવાની અને જગતનો ઉદ્ધાર કરવાની પ્રતિજ્ઞા પાળવાને તત્પર થયેલા આ સિદ્ધાર્થ કુમારને ક્ષણિક વસ્તુઓ સાથે કામ પણ શું હોય ?

અનુક્રમે કુમારનું શરીર ખીલતાં ખીલતાં આઠ વર્ષની ઉમરે પહોંચતાંજ તેને રાજાને યોગ્ય કલાઓ તથા જ્ઞાન શિખવવા માટે શુદ્ધોદનરાયે શિક્ષક શોધવા માંડ્યો. વિદ્વાનોની સભા વચ્ચે સવાલ કરતાં સર્વ કોઇએ સૂચવ્યું કે, કુમારને શિક્ષણ આપવાને લાયક તો એક વિશ્વામિત્ર જ છે, કે જે સર્વ શાસ્ત્રોમાં પારંગત છે, વિદ્યામાં નિપુણ છે અને કલાઓમાં પ્રવીણ છે. પછી વિશ્વામિત્રને રાજસભામાં બોલાવીને શુભ દિવસે તેને કુમાર સુપુર્દ કરવામાં આવ્યો. જેની કોરો હીરા-માણેકથી જડેલી છે એવી ચંદનની પાટી અને રત્નની ધૂળ

લઈને કુમાર ગુરૂ પાસે ગયો. પ્રારંભમાં જ ગુરૂએ નીચેનો ગાયત્રીનો મંત્ર ધીમેથી ઉચ્ચાર્યો અને તે લખવા કુમારને ફરમાવ્યું.

ॐ तत्सवितुर्वरेण्यं भर्गो देवस्य धीमहि धियो यो नः प्रचोदयात्॥

કુમારે વિનયપૂર્વક કહ્યું: “હા, હું લખું છું.” અને તરતજ તેણે તે જમાનામાં બોલાતી એવી સુમારે વીશેક ભાષાઓમાં તે મંત્ર લખી કહાડ્યો !

ગુરૂ આ જોઈ ઘણા ચકિત થયા. તેમણે કહ્યું: “જો તમને તે આવડતુંજ હોય તો તો હવે હું સંખ્યા અથવા આંકડા શિખવીશ. લ્યો સાંભળો. એક, બે, ત્રણ, ચાર, પાંચ, છ, સાત, આઠ, નવ, દશ, સો, હજાર, દશહજાર; હવે તે બોલી જાઓ.”

કુમાર સપાટાબંધ તે સંખ્યા બોલી ગયો એટલુંજ નહિ પણ વિશેષમાં કહ્યું: “લાખ, કરોડ, અબજ, ખર્વ, મહાખર્વ અને છેક પરાર્ધ સુધી પણ બોલી જાઉં કે ? તમે બધા અહીં સુધી તો ગણો છોજ; પરન્તુ તેની પેલી પાર પણ સંખ્યા છે ખરી.” એમ કહી વળી આગળની ગણત્રી કરી બતાવી.

ગુરૂએ વધારે આશ્ચર્ય પામી જણાવ્યું: “ઓહો ! તમને તો આ પણ આવડે છે ને ! ત્યારે તો આવો આપણે વજનનું કોષ્ટક વિચારીએ.”

કુમારે નમ્રતાથી જવાબ આપ્યો: “દશ પરમાણુનું એક પરસૂક્ષ્મ બને છે. દશ પરસૂક્ષ્મનું એક ત્રસરેણુ બને છે, સાત ત્રસરેણુનું સૂર્યના પ્રકાશમાં ઉડતું એક રજકણ બને છે. એવાં સાત રજકણો મળી ઉંદરની મૂછના વાળનો અગ્ર ભાગ બને છે. ૧૦ વાળ મળી એક લિખ થાય છે. ૧૦ લિખ ભેગી થાય તો એક જૂ બને. દશ

જૂ મળી બાજરીના દાણા જેટલો ભાર થાય. એ રીતે આંગળ, હાથ, ધનુષ્ય, ભાલા, વગેરેની લંબાઈ તથા ગાઉ–યોજન વગેરેનું માપ છે. અને હે ગુરો ! જો આપ ફરમાવો તો એક યોજનમાં કેટલા પરમાણુઓ રહેલા છે તે ગણી બતાવું." એમ કહેતાંની સાથેજ તે ગણત્રી તેણે કરી બતાવી.

ગુરૂ એકાએક કુમારને પગે પડયા અને બોલી ઉઠયા; "હે શિષ્ય ! તું ગુરૂઓનો પણ ગુરૂ છે. ખરેખર હું નહિ પણ તુંજ ગુરૂ છે, માટે હે કુમાર ! હું આપને નમન કરૂં છું. ગુરૂ કે પુસ્તકોની મદદ સિવાયજ આટલું બધું જાણવા પામેલા હે કુમાર ! આપની આ નમ્રતા અનુકરણીય અને પૂજ્ય છે. આપ શિખવાને નહિ પણ મારી કિંમત વધારવા માટેજ અહીં આવો છો."

પોતે બીજાઓ કરતાં વિશેષ જાણવા છતાં કુમાર ગુરૂના સઘળા મદદનિશો પ્રત્યે વિનય બતાવતો હતો. તેની વાણી નમ્રતાથી અને ડહાપણથી ગર્ભિત હતી. તેનો ચહેરો ભવ્ય અને તેનો સ્વભાવ સુશીલ હતો. શૌર્ય અને ધૈર્યનો ખજાનો હોવા છતાં કુમારમાં દયા અને કોમળતાના ગુણો સ્પષ્ટ દેખાઇ આવતા હતા.

સિદ્ધાર્થ કુમારની દયા અનુકરણીય હતી. પોતાના મિત્રો સાથે ઘોડા દોડાવવામાં તે જરા પણ ડગે તેમ ન હતો, છતાં ઘોડાને શ્વાસ ચહડેલો જાણવામાં આવતાંજ, પોતાને જીત મળવાની તૈયારી હોવા છતાં, તે એકાએક ઘોડાને થોભાવતો. એકદા, રાજાના બગીચામાં બેઠા બેઠા કુમાર કાંઇ વિચારમાં લીન થયા હતા. એવામાં પ્રેમમય નાદ કરતાં કરતાં હિમાલય તરફ ઉડતા હંસ પક્ષીઓના ટોળા તરફ સિદ્ધાર્થના કાકાના પુત્ર દેવદતે એક તીર ફેંક્યું અને તે પહેલા હંસની પાંખને

વાગવાથી પીંછાંમાંથી લોહીની ધાર વહેવા લાગી અને પક્ષી નીચે પડ્યું. સિદ્ધાર્થની દૃષ્ટિ તે તરફ જતાંજ તેણે તેને ઉંચકી લીધું અને પદ્માસને બેસીને પોતાના ખોળામાં મૂક્યું. પ્રથમ તો તેને પંપાળીને તેની ધાસ્તી ઓછી કરી, પછી તેને પોતાના પ્રેમથી ધડકતા હૃદય સાથે ચાંપ્યું અને પછી એક હાથથી પકડી રાખી બીજા હાથથી પેલું તીર આસ્તેથી ખેંચી કહાડીને તે ઘા ઉપર ઠંડાં પાંદડાં બાંધ્યાં.

કુમારને આજ સુધી ખબર પણ નહોતી કે દુઃખ એ શું ચીજ હશે! તેણે પેલા તીરની અણી પોતાના હાથમાં ભોંકી અને તેથી પોતાને 'દુઃખ' ની લાગણી થઈ; તે ઉપરથી આંખમાં આંસુ લાવીને તે પક્ષીને વિશેષ આશ્વાસન આપવા માંડ્યો.

એટલામાં દેવદત્તના નોકરે આવીને કહ્યું: "મારા સ્વામીએ એક હંસને તીર મારીને પાડ્યું છે. કે જે હંસ હમણાં આપના કબજામાં છે, કૃપા કરી તે મને સોંપશો?"

સિદ્ધાર્થે કહ્યું: "હું તેમ કરી શકીશ નહિ. જો તે પક્ષી મરી ગયું હતે તો કદાચ તે પર મારનારનો હક્ક પહોંચતે. પણ તે હજી જીવતું છે; માત્ર તેની પાંખોની ગતિને ઇજા થઈ છે."

એ સંદેશો પોતાના નોકરદ્વારા જાણ્યાબાદ દેવદત્ત પોતે કુમાર પાસે આવ્યો અને કહેવા લાગ્યો: "આ પક્ષીને જે પળે મેં નીચે પાડ્યું તે પળથી તે મારૂં થયું છે. તમારે તે મને આપવુંજ જોઇશે."

"ભલા થઇ એમ બોલો મા." દયાના સાગરતુલ્ય કુમારે કહ્યું: અને કહેતાની સાથેજ તે હમણાં આશ્રિત બનેલા નિરાધાર પક્ષીની ડોકને એક બાળકની માફક પોતાના ગાલ સરસી દાબી. "એમ બોલો મા. એ પક્ષી તમારૂં નહિ પણ મારૂંજ છે. દયાને લીધે અને પ્રેમના

સામ્રાજ્યને લીધે જે કરોડો ચીજો મારી થવાની છે તેમાંની આ પ્રથમ છે. મને મારૂં અંતઃકરણજ હમણાં કહે છે કે, હું મનુષ્યોને 'દયા' નો પાઠ શિખવીશ, ગરીબ મુગાં પ્રાણીઓનો વકીલ થઇશ અને માત્ર મનુષ્યોનુંજ નહિ પણ તે સાથે પશુ-પક્ષીઓનું પણ દુઃખ દૂર કરીશ છતાં, ભાઈ! તારે હજી તકરારજ કરવી હોય તો ચાલો રાજ સભામાં, ડાહ્યા સભાસદો જે કહે તે આપણે બન્ને સ્વીકારીશું."

તુરતજ તેઓ રાજ સભામાં ગયા, જ્યાં બન્નેના હક્ક સંબંધી ભારે વાદવિવાદ થયો. કેટલાક કહે: "સિદ્ધાર્થનો હક્ક છે", જ્યારે બીજાઓ કહેતા હતાઃ "દેવદત્તે તે પાડયું માટે તેનો હક્ક છે." ગરમાગરમ વિવાદની મધ્યમાં એક વૃદ્ધ ઋષિ સભામાં આવી પહોંચ્યા અને બોલવા લાગ્યાઃ "જો જીંદગીની કાંઇ પણ કિંમત હોય તો જેણે **મારવાનો** પ્રયત્ન કીધો તેના કરતાં **બચાવવાનો** પ્રયત્ન કરનારનો તે જીવતા પ્રાણી પર વધારે હક્ક ગણાવો જોઇએ."આ વૃદ્ધ પુરૂષનું કથન સર્વને ન્યાયયુક્ત લાગ્યું; પરન્તુ રાજા તે ઋષિનો સત્કાર કરવા ઉઠે છે એટલામાં, તો ઋષિ અન્તર્ધાન થઇ ગયા!

સિદ્ધાર્થ કુમારને દુઃખનો અનુભવ આજ પહેલ પ્રથમજ થયો. પરન્તુ, તે અનુભવ ઝાઝી અસર કરી શકયો નહિ; કારણ કે પક્ષી થોડા વખતમાં સાજું થઇને પોતાના સોબતીઓ સાથે આનંદ કરવા આકાશી પ્રદેશોમાં ઉડી ગયું હતું. પરન્તુ ભવિષ્યના બુદ્ધદેવ અને હમણાંના સિદ્ધાર્થ કુમારની દયાને પ્રગટાવવા માટે બીજો એક બનાવ તુરતમાં જ બનવા પામ્યો, કે જેણે તેના કોમળ હૃદયપર જાદુની છાપ પાડી.

એક દિવસ રાજાએ કુમારને કહ્યું. "વત્સ! આજે હું તને **વસંત** ઋતુની શોભા દેખાડવા ઇચ્છું છું. મારી સાથે તને શહેર

બહાર લઇ જઇને ખેતરોમાં ઉભરાઇ રહેલો પાક તથા ધરતીએ પહેરેલો લીલો આનંદી સ્વાંગ બતાવવા ઇચ્છું છું. તને તે જોઇને ખરેજ બહુ આનંદ થશે. ”

કુમારે મસ્તક નમાવ્યું અને બન્ને, ખેતરોમાં આવી પહોંચ્યા. અહીં ને તહીં પક્ષીઓ મધુર કલરવ કરી રહ્યા હતા. સફેદ બગલાઓની જમાત નદીકિનારે ધ્યાન ધરતી ઉભી હતી. સમડીઓ આકાશમાં ગોળ કુંડાળામાં ગોઠવાઇ જઇને ગરબા ગાતી હતી. અટાપટાવાળી ખીસકોલીઓ ઝાડની ડાળીઓ ઉપર કૂદાકૂદ કરી રહી હતી. ચિત્રેલા મંદિરનાં શિખરોની આસપાસ મયુરો ટહુકા કરી રહ્યા હતા. કુવામાં કબુતરો ગેલ કરી રહ્યાં હતાં. શહેરમાંથી આવતો કોઈ લગ્ન પ્રસંગના ઢોલનો અવાજ કાનના પડદા સાથે અથડાતો હતો. ચોતરફ શાન્તિ અને આનંદનોજ પડઘો પડતો હતો. પરન્તુ આ સર્વ ક્ષણિક આનંદનાં સાધનોની અંદર છુપાયલો દુઃખનો ડુંગર કોણ જોઇ શકતું હતું! ઉલ્લાસના સઘળા દેખાવો વચ્ચે પણ એ ભ્રમણામય દેખાવોને નગ્ન કરી એનું **આંતર સ્વરૂપ** જોઈ શકનાર એક માત્ર બુદ્ધજ હતો, કે જેને હમણાં જણાયું કે “ જીવનના ગુલાબ તળે દુઃખના કાંટા છુપાયલા હોય છે.” તેણે વિચાર્યું: આ ગામડીઆઓને પોતાનું પેટ ભરવા માટે આખો દિવસ કેવું સખત વૈતરૂં કરવું પડે છે! સખત ગરમીના વખતે પણ પેલા ખેડૂતોની ચાબુકની આર બાપડા અબોલ બળદની સુંવાળી ચામડીને કેવી ભેદે છે! પેલી ગીરોળી કીડીને કેવી ઓહીયાં કરી જાય છે! પેલો સર્પ તે ગીરોળીને અને સમડી તે સર્પને કેવી રીતે ભક્ષ બનાવે છે! પેલું સફેદ દેખાતું સાધુવૃત્તિવાળું બગલું આનંદથી કલ્લોલ કરતા પેલા માંછલાને કેવું દેખતાં દેખતાંમાં ગળી જાય છે!

અને તે કુમાર પોતાના પિતા તરફ અર્થસૂચક આંખ કરી

બોલી ઉઠયો: "ઓ પિતાજી! પિતાજી! આજ શું તમારા આનંદનાં ઠેકાણાં છે કે, જે બતાવવાને તમે મને અહીં લાવવા ઉત્સુક થયા હતા? ખુનામરકી સિવાય અહીં બીજું હું શું જોઇ શકું છું? પૃથ્વીપર જુઓ કે પાણીમાં નિહાળો, હવામાં નજર કરો કે અંતરિક્ષમાં આંખો ખેંચો, જ્યાં ત્યાં જીવનની મારામારી અને કલહ ભળાય છે. આમાં જે મનુષ્યને આનંદ જણાતો હોય તે ખરેજ કઠણ કાળજાનો માણસ હોવો જોઇએ. પિતાજી! મને હમણાં અહીં એકલોજ રહેવા દો, કે જેથી હું આ બધા જોયેલા દેખાવો ઉપર વિચાર કરી શકું."

પિતાએ તેમ કર્યું. પુત્ર એકલો પડયો. તેણે જંબુ વૃક્ષ નીચે પદ્માસન વાળ્યું.

"આ શો જીવનનો કલહ! આનું **મૂળ** શું હશે? આનો **ઉપાય** શો હશે?" આટલો મંત્ર મન સાથે જપતાં જપતાં કુમારમાં દયા પૂર્ણ પ્રકાશ સાથે પ્રકટી નીકળી અને તે ધ્યાનના પ્રથમ પગથીએ ચડયો.

પ્રાતઃકાળ પૂરો થઇ હમણાં મધ્યાહ્ન થઇ ચૂકયો હતો, છતાં ધ્યાન હજી અવિચ્છિન્ન હતું. સૂર્ય પશ્ચિમ દિશા તરફ પ્રયાણ કરતો હતો છતાં, બુદ્ધધર્મગ્રંથો કહે છે કે, આ જગતનું કલ્યાણ શોધવા બેઠેલા દેવને છાંયડો કરી રહેલા જંબુ વૃક્ષની છાયા હજીએ જેમની તેમજ કાયમ હતી!

છેવટે સાંજ પડે છે અને પિતા પુત્રને સાથે લઇ રાજમહેલ તરફ જાય છે.

પ્રકરણ ૩ જું—યુવાવસ્થા.

શુદ્ધોદન રાજા પોતાના પુત્રરત્નમાં અનુપમ દયા અને ચિરકાલ સુધી ટકતી ધ્યાનગ્રસ્ત દશા જોઈ ભારે વિચારમાં પડયો. પોતાના પુત્રને યોગી બનતો જોવા કયો પિતા ખુશી હોય? કેટલાક ગુણો અને કાર્યો એવાં છે કે જેમની **પ્રશંસાજ** થઇ શકે, **અનુકરણ** ન થઇ શકે. ભરયુવાવસ્થામાં વૈરાગી બનનારની **પ્રશંસા** કરનારા ઘણા માણસો મળી આવશે; પરન્તુ પોતાનો પુત્ર કે પોતે તે સ્થિતિમાં વૈરાગી બને એ વિચાર હજારોમાંથી એકને પણ ભાગ્યેજ ગમે છે. 'માયા' નું આ શું ઓછું પ્રાબલ્ય છે!

માયાદેવીનેજ જેણે પોતાની અર્ધાંગના બનાવી હતી એવા શુદ્ધોદન રાજાએ કુંવર **સિદ્ધાર્થને** વૈરાગ્યના સોબતીઓની દોસ્તી કરતો જોઇ, એ થતી દોસ્તી તોડવાના ઇલાજ શોધવા માંડ્યા. "ત્યારે શું સ્વમપાઠકોનાં વચનો આખરે ખરાંજ પડવાનાં કે? આત્મસંયમ અને દેહકષ્ટના માર્ગથી મારા સુકુમાર કુમારને હું હજીએ ન રોકી શકું શું?" આવા આવા વિચારો તેના મનમાં હમેશ આવ્યા કરતા. છેવટે રાજાને એક યુક્તિ જડી. કુંવરનું મન સાહ્યબીમાંજ રોકી રાખવાથી દેહકષ્ટ સંબંધી ખ્યાલ—વૈરાગ્ય સંબંધી વિચારો તેનો સ્પર્શજ નહિ કરી શકે એમ ધારી, તેણે કુંવર માટે ત્રણ જૂદી જૂદી ઋતુઓને અનુકૂળ ત્રણ મનોરંજક મહેલ બંધાવ્યા. શિયાળમાં ગરમી આપે તેવો, ઉષ્ણ ઋતુમાં શીતળતા ઉપજાવે તેવો અને વર્ષાકાળમાં

સમશીતોષ્ણ રાખે તેવો: એમ ત્રણ ભવ્ય મહેલ મ્હોટે ખર્ચે તૈયાર કરાવ્યા અને તેમાં તે તે ઋતુઓને છાજતા શ્રેષ્ઠ બાગ બનાવરાવ્યા. આ મહેલમાં કુંવરને રાખવામાં આવતો અને તેનું મન રોકવા માટે દર કલાકે કાંઇ નહિ ને કાંઇ નવીન ચીજ તેને પુરી પાડવામાં આવતી. આવા આકર્ષક પદાર્થો તરફ બેદરકાર બનવું એ સરેરાસ મનુષ્ય માટે તદ્દન અશક્ય હોવા છતાં, સિદ્ધાર્થ કુંવર કે જે મનુષ્ય નહિ પણ દેવોના દેવ થવાને નિર્માયલા હતા તેમને આમાંની કોઈ ચીજ ક્ષણભર પણ આકર્ષી શકતી નહિ. સુંદરતાઓ વચ્ચે રહેતા તે અઢાર વર્ષની વયના રાજકુમારનું મન બીજાને મન લુખ્ખા જણાતા વૈરાગ્યમાંજ સુંદરતા ભાળતું. બાગમાં હવા ખાવાને બદલે માનસિક બાગમાં—ધ્યાનવાટિકામાં તે કલાકોના કલાકો લીન થઇ જતો. દર કલાકે મળતી આકર્ષક બક્ષીસો જોઇ એની સુંદરતા પાછળ ગાંડા થવાને બદલે તે તે પદાર્થની ક્ષણભંગુરતા પર ધ્યાન ધરવા માટે કલાકો સુધી તેના તરફ જોયાં કરતો.

પિતાની ચિંતામાં પ્રતિદિન વધારો થતો ગયો. છેવટે તેણે પોતાના સામંતો અને નગરના સુજ્ઞ મનુષ્યોને બોલાવી તેમની સલાહ પૂછી. સર્વાનુમતે શાક્યોએ વિચાર જણાવ્યો:

" મહારાજ ! અંધકારને દૂર કરવા માટે દીવો જેટલો ચોક્કસ ઇલાજ છે તેટલોજ ચોક્કસ ઇલાજ, વિરાગીને અનુરાગી બનાવવા માટે સ્ત્રી છે. કોમળ પ્રેમશૃંખલા સખ્ત લોઢાની સાંકળ કરતાં વધારે તાકાદવાળી છે. મજબુત બેડીથી ન બાંધી શકાય એવાઓને સ્ત્રીની વેણી એક ક્ષણમાં બંધીવાન બનાવી શકે છે. "

કુંવરને પ્રેમપાશમાં નાખવાનું ઠર્યું. પરન્તુ અહીં સવાલ એ

આવીને ઉભો કે **આપેલી** કન્યાથી કાંઈ આકર્ષણ થાય નહિ; **વરેલી** કન્યાથીજ બંધન થાય. કુંવર જો પોતેજ કોઇ કન્યા પસંદ કરે તોજ તેમાં તે તલ્લીન બની શકે. આ સવાલ ગંભીર હતો; પરન્તુ બુદ્ધિ આગળ કોઇ સવાલ મુસ્કેલ નથી. રાજાએ એક ઉત્સવનો આરંભ કર્યો અને નગરની સુંદર ગણાતી સઘળી કુમારીકાઓને રાજકુમારના હાથથી અપાતાં મણિકાંચનથી ભરેલાં સુંદર પાત્રો લેવા આમંત્રણ આપ્યું.

રતિની મતિને મુઝવી દે એવાં રૂપ-લાવણ્યવાળી કુમારિકાઓ રાજમહેલના ભવ્ય વિશાળ દિવાનખાનામાં એક પછી એક આવવા લાગી. નાગને લજાવે એવી એમની વેણીઓ તરેહ તરેહની જાતથી ગુંથેલી અને રંગબેરંગી પુષ્પોથી શોભીતી કરાયલી હતી. હરણને નીચું જોવરાવે એવી એમની આંખો અંજનથી વધારે આકર્ષણીય કરાયલી હતી. આકાશમાં ચન્દ્રની માફક તેમના વિશાળ ભાલમાં તિલક શોભી રહ્યું હતું. ગુલાબના પુષ્પની જેમ તેમનાં મુખકમળ સ્વાભાવિક હાસ્યથી ખીલી રહ્યાં હતાં. અનાઘ્રાત પુષ્પની જેમ તેમના વદનકમળમાંથી એક વિલક્ષણ પ્રકારની સુગંધ મ્હેકી રહી હતી. તેમનાં કોમળ અને સફાઇદાર અંગો ઉપરનાં બારીક વસ્ત્રો પ્રેક્ષકના મનને નાચવાનું શિખવવા માટે કુદાકુદ કરી રહ્યાં હતાં.

અને હવે કુમાર દિવાનખાનામાં દાખલ થાય છે. કુમારિકાઓની પારદર્શક નાડીઓમાંનું સ્વચ્છ લોહી વધારે જોરથી ધડકવા લાગે છે. એક પછી એક કન્યકા પોતાના પગના અંગુઠા તરફ નજર સ્થિર કરીને ગજગતિથી ચાલતી લજવાતી લજવાતી કુમારના આસન પાસે આવે છે અને પોતાનો કનકલતા સરખો હાથ લંબાવે છે.

કુમાર તેમાં સુવર્ણપાત્ર મૂકે છે અને કુમારિકા તુરતજ વિદાય થાય છે. આહા ! કેવો મોહક દેખાવ ! અપ્સરાઓની સભા વચ્ચે બેસી તેમને બક્ષીસોથી પ્રફુલ્લિત કરી તેમની ખીલેલી કાન્તિ જોવાની કેવી સરસ તક ! પરન્તુ તે કોણ જુએ છે ? **સિદ્ધાર્થ** કુમારનાં સઘળાં પાત્રો પુરાં થતાં સુધી તેણે એક પણ કન્યા તરફ નજર કરી નહિ. એક પણ કન્યા તેનું આકર્ષણ કરી શકી નહિ.

પરન્તુ હવે, એકાદ પૂર્વ જન્મમાં **બુદ્ધ**ની પ્રેમાળ પત્ની બનીને પાણીમાંની માછલી માફક **બુદ્ધ**નેજ ઝંખતી ઝંખતી મૃત્યુ પામેલી (આ જન્મમાં **બુદ્ધ**ની માતા **માયાદેવી**ના ભાઈ દંડપાણિની પુત્રી) **યશોધરા**નો વારો આવે છે. સઘળી કુમારિકાઓ સઘળાં સુવર્ણ પાત્રો લઈ રસ્તે પડી ચૂકી છે અને એક પણ પાત્ર શિલીકમાં રહ્યું નથી. સઘળાં પાત્રો ઉપર હક્ક ધરાવતી પરન્તુ હમણાં જેને માટે એક પણ પાત્ર રહ્યું ન હતું એવી તે **બુદ્ધ**ની પૂર્વની અને ભવિષ્યની અર્ધાંગના પોતાના હિસ્સાનું પાત્ર લેવા કુમાર સંમુખ આવીને ઉભી રહે છે. પૂર્વના સંસ્કારો તાજા થઇ બન્ને વચ્ચે આકર્ષણ થાય છે. જે સિંહથી સઘળાં પ્રાણીઓ છૂપાતાં ફરે છે તે સિંહ આગળ સિંહણ તો ડરતી કે શરમાતી નથી, તેમ જેના નૂરથી સઘળી કુમારિકાઓ અંજાઇને નીચું જોતી હતી એવા **સિદ્ધાર્થ** સામે આ પ્રભાવશાલિની, દિવ્ય રૂઆબવાળી કુમારિકાએ નિડરપણે દૃષ્ટિ તાકી અને પૂછ્યું: " મને કાંઇ હિસ્સો મળશે કે ? "

" હિસ્સો ? " કુમારે જવાબ આપ્યો " હિસ્સો અલબત તમને મળવો જોઇએ છે. પરન્તુ સુંદરીઓની રાણી ! હું તમને છેકજ ભૂલી ગયો હતો. એ ભૂલના દંડ તરીકે સુવર્ણપાત્રને બદલે લ્યો.

આ કંઠનો હાર ! ” એમ કહી પોતાના ગળામાંનો માણેકનો હાર કહાડીને તેના કંઠમાં આરોપ્યો. અને એ હાર સાથેજ હૈયું પણ અર્પાયું ! ચાર આંખોના મિલાપમાંથી પ્રેમદેવ જન્મ પામ્યો ! પૂર્વનો સંબંધ ફરીથી જોડાયો–તાજો થયો !* પણ તે આટલા પુરતોજ. તત્કાળ તે મુગ્ધા હાર લઈ પોતાને રસ્તે ગઇ અને કુમાર પોતાના કામે લાગ્યો.

રાજા શુદ્ધોદન હવે હરખાયો. તેણે કુમાર અને યશોધરા વચ્ચે થએલા ટુંક પ્રસંગની વાત જાણી કે તુરતજ દંડપાણિ પાસે પુરોહિતને મોકલ્યો અને યશોધરાનું માગું કર્યું. પણ એ વખતમાં કાંઇ કન્યા જેવું રત્ન માગ્યું તાગ્યું મળી જતું નહિ ! શાક્ય લોકોનો રિવાજ હતો કે, જ્યારે કોઇ કુલીન ઘરની કન્યાની માગણી કરવામાં આવે ત્યારે કન્યાનું માગું કરનાર વ્યક્તિએ બીજા સઘળા ઉમેદવારો સાથે હરીફાઇમાં ઉતરીને પોતાનું પાણી દેખાડી આપવું જોઇએ અને પોતે સર્વ યુદ્ધકલાઓમાં નિપુણ છે એમ બતાવી આપવું જોઇએ. શુદ્ધોદન જેવા રાજાના પુત્રને માટે પણ આ નિયમ કાંઇ બદલાય તેમ ન હતો. તેથી દંડપાણિએ પુરોહિત સાથે રોકડો પ્રત્યુત્તર પાઠવી દીધો કે, “ ઇક્ષ્વાકુ વંશનો ક્ષત્રિય કાંઈ વીરત્વ જોયા સિવાયજ પોતાની કન્યા કોઇને આપશે નહિ. મરદાનગીના ખેલોમાં આપના

---

* જ્યારે સિદ્ધાર્થ ‘ બુદ્ધ ’ થયા ત્યારે “ એકાએક યશોધરા તરફ આપનો પ્રેમ કેમ ખેંચાયો હતો ? ” એ સવાલના જવાબમાં તેમણે લંબાણથી પોતાના પૂર્વભવો કહી બતાવ્યા હતા અને જણાવ્યું હતું કે, તેઓ બન્ને પૂર્વભવમાં સાથે હતાં અને તેમની હમણાંની મૈત્રી કાંઇ નવી નહોતી.

કુમાર જો બધા ઉમેદવારોને હંફાવશે તો તેઓ અવશ્ય મારા જામાતા બનશે; પરન્તુ ઘરમાં બેસી રહેવાની એમની ટેવ જોતાં એમને માટે મ્હોટી આશા બાંધવી એ આકાશમાં મહેલ બાંધવા જેવું કામ છે. „

આ ઉત્તર જ્યારે પુરોહિતે પોતાના રાજાને નિવેદન કર્યો ત્યારે કુમાર સિદ્ધાર્થ પણ ત્યાંજ બેઠો હતો. પુરોહિતના શબ્દો સાંભળી રાજા તો શોક અને વિચારમાં ડૂબીજ ગયો. તેણે કહ્યું; “ ધનુર્વિદ્યામાં દેવદત્ત જેવો કોઈ નિપુણ નથી, અશ્વવિદ્યામાં અર્જુન પ્રથમ પદ ભોગવે છે, અને તલવાર ખેલવામાં તો નન્દ એક્કો છે, મારા સિદ્ધાર્થને આવી સખ્ત સ્પર્ધા વચ્ચે યશોધરા પ્રાપ્ત થવી ખરેજ દુષ્કર છે. ”

“ પિતાજીએ ચિંતા કરવા જેવું અહીં કાંઇ નથી. ક્ષત્રિયપુત્રને યુદ્ધકળા શિખવા જવી પડતી નથી; એ તો એના જન્મ સાથેનો વારસો હોય છે. માત્ર આવી નિર્માલ્ય બાબતો માટે હું એક પ્રેમપાત્રને ગુમાવવા તૈયાર નથી; આપ ખુશીથી સ્પર્ધાનો સમય મુકરર કરાવો.” યોગી જેવા કુમારે ક્ષત્રિયવટ દાખવી.

સ્પર્ધાના ઉમેદવારોને એક ઢંઢેરા દ્વારા ખબર આપીને એક મેદાનમાં એકઠા કરવામાં આવ્યા. કુમાર સિદ્ધાર્થ પણ ઘોડેસ્વાર થઇ ત્યાં હાજર થયો અને સુંદર પાલખીમાં યશોધરા પોતાની સખીઓ તથા પરિજનો સાથે આવી પહોંચી.

“ આ રત્નને મેળવવા સર્વોત્તમ સિવાય બીજો કોઇ લાયક નથી ” સિદ્ધાર્થે યશોધરા તરફ નજર કરીને કહ્યું અને ઉમેર્યું, “ તેને મેળવવાને પોતે લાયક છે એવું બતાવવા ઇચ્છતા દરેક નવ-

જવાનને મારૂં આમંત્રણ છે કે તેણે મારી સામે હરીફાઇમાં ઉતરી પડવું. ”

આ આમંત્રણનો સ્વીકાર **નન્દે** પ્રથમજ કર્યો અને જવાબ વાળ્યો; “ એમજ છે તો પકડો ધનુષ્ય અને તીરંબાજીમાં મારી સામે આવી જાઓ. ” એમ કહેતાંની સાથે તેને છ ગાઉ દૂર મૂકેલા એક ઢાલને તીરથી વીંધી નાખ્યું, **અર્જુને** તે પછી તેટલેજ દૂરથી તે ઢાલને વીંધ્યું; અને દેવદત્તે આઠ ગાઉથી વીંધ્યું, લોકો સઘળા આશ્ચર્યચકિત થયા અને **યશોધરાએ** પોતાના મુખ પર સાડી ઓઢી લીધી. હવે કુમાર **સિદ્ધાર્થે** રૂપેરી દોરીવાળું એક જબરજસ્ત ધનુષ્ય પકડે છે અને અસાધારણ બળવાળા માણસથી પણ મુશ્કેલીથી ખેંચાય એવું તે બાણ સહેજ ખેંચતાંજ કામઠાના બે ટુકડા થઇ જાય છે ! “ અરે બાળકની રમતડી કરવાનું આ ધનુષ્ય અહીં લાવનાર કોણ છે ? શું **શાક્યકુમારને** યોગ્ય ધનુષ્યનો છેકજ દુકાળ પડ્યો છે કે ? ” એમ કુમાર હસતે મુખડે વદે છે અને પ્રાચીન સમયનું સિંહહાનુનું ધનુષ્ય મંદિરમાંથી મગાવવામાં આવે છે. જેને વાપરનાર આજ સુધી કોઇજ જન્મ્યો નહોતો, એવા તે પોલાદના ધનુષ્યની સોનેરી દોરી ખેંચવાને ત્રણે હરીફો તનતોડ મહેનત કરે છે અને આચકા મારે છે પરન્તુ દોરી ખેંચાતીજ નથી ! એઓ તરફ સ્મિતયુક્ત દૃષ્ટિ કરતો રાજકુમાર તુરતજ તે ધનુષ્યને પકડી કાન સુધી દોરી ખેંચીને બાણને સુસવાટા કરતું મોકલે છે અને દશ ગાઉ પર મૂકાયલા ઢાલને વીંધીને નાઠેલું તીર આંખેથી દેખાય નહિ એટલે દૂર ચાલ્યું જાય છે !

થયું; એક સ્પર્ધા પુરી થઇ. **સિદ્ધાર્થના** જયથી ઝંખવાણા પડેલા પણ પ્રયત્ને હિમ્મતને એકઠી કરતા દેવદત્તે હવે તલવારની

હરિફાઇ માટે ' ચૅલેન્જ ' આપી અને પ્રથમ પોતે છ ઇંચ જાડા વૃક્ષને તલવારના એક ઝટકે ઉડાડી દીધું. અર્જુને સાત ઇંચ અને નન્દે નવ ઇંચ જાડા વૃક્ષને ' દ્વિધાવિભક્ત ' કરી મૂક્યું ! આવા બે સુક્કા વૃક્ષો એક જગાએ સાથે ઉભેલાં જોઇ સિદ્ધાર્થે બન્નેને આંખના પલકારામાં કાપીને ફેંકી દીધા !

હવે પાણીદાર ઘોડા દોડાવવાની સ્પર્ધા ચાલી. ત્રણ વાર મેદાનની પ્રદક્ષિણા કરાવીને સવારોએ પોતાના અશ્વોને પુર જોશમાં દોડાવી મૂક્યા. સિદ્ધાર્થનો અશ્વ આગળ ને આગળજ જતો અને તે એટલી ઝડપથી દોડતો હતો કે તેના મુખમાંથી નીકળતું ફીણ જમીન પર પડે તે પહેલાં તો ૨૦ ભાલા જેટલે દૂર તે પહોંચી જતો.

નન્દે આ વિજયથી ઇર્ષાળુ બની કહ્યું: “ કુન્તક જેવા ઘોડા પર સવાર થઇને મોખરે આવવું એ કાંઈ બહાદુરી ન કહેવાય. એ ઘોડો જો અમને આપવામાં આવે તો અમે સૌથી આગળ જઈ શકીએ. ખરી પરીક્ષા કરવી હોય તો નવો, વગર પલોટેલો ઘોડો લાવો અને પછી જુઓ કે કોનું કેટલું સામર્થ્ય છે ! ” આ ઉપરથી ત્રણ સાંકળોથી બાંધેલો, વિકરાળ આંખોવાળો, વિશાળ નસકોરાંવાળો અને લગામ કે જીન વગરનો એક ઉદ્ધત ઘોડો તે જગાએ લાવવામાં આવ્યો. ત્રણે હરીફોએ તે ઘોડાની પીઠ પર ચ્હડવાને ત્રણ ત્રણ વાર પ્રયત્નો કર્યા, પરન્તુ દરેક વખતે તે મદોન્મત્ત અશ્વે તેમને ધૂળમાં પટક્યા. તથાપિ અર્જુને તે ઘોડા પર સવાર થવામાં આખરે ફત્તેહ મેળવી. પરન્તુ થોડેક દૂર જઇને તે હઠીલા અને ઝનુની ઘોડાએ પોતાના સવારને પથ્થર જેવી જમીન પર પટક્યો અને જો બીજાઓ મદદે ન દોડ્યા હોત તો પગતળે છુંદી નાખત. લોકો આ જોઈ ધાસ્તીમાં

પડયા અને બોલ્યા: " આ ભૂત (અશ્વ) થી સિદ્ધાર્થકુમાર કામ ન પાડે તો ઠીક."

પણ સિદ્ધાર્થે તુરતજ તે ઘોડાને કાબુમાં રાખવા બાંધેલી સાંકળો દૂર કરી અને તેની યાળ પકડીને તેના કાનમાં કાંઈક શબ્દો ઉચ્ચારીને ઘોડાની આંખો ઉપર પોતાનો જમણો હાથ ફેરવ્યો. પછી તે ઘોડાના વિકરાળ મ્હોં તરફ લઇ ગયો અને છેવટે તેની ગરદન ઉપર હાથ ફેરવીને પીઠ ઉપર ચ્હડી બેઠો. તે જંગલી પ્રાણી ગાય જેવું થઇ પોતાના માલીકની આજ્ઞા મુજબ ચાલવા લાગ્યું.

અને હવે સઘળા માણસો એક અવાજે બોલી ઉઠયા: " ધન્ય છે! ધન્ય છે! સિદ્ધાર્થ કુમાર સૌથી શ્રેષ્ટ ઠરી ચૂકયા છે. હવે વધુ પરિશ્રમની કાંઇ જરૂર નથી." હરીફોએ પણ ખુલ્લા દિલથી કુમારની શ્રેષ્ઠતા કબુલ રાખી.

આ ઇચ્છિત પરિણામ જોઈ આનંદ તેમજ આશ્ચર્યની લાગણીઓમાં દંડપાણિ ડુબકી ખાવા લાગ્યો. આનંદ એટલા માટે કે પોતાની પુત્રીએ મનથી પસંદ કરેલા પુરૂષને પોતાના જમાના તરીકે તે મેળવી શક્યો હતો; અને આશ્ચર્ય એટલા માટે કે ગુલાબનાં પુષ્પોમાં અને વિચારનાં સ્વપ્નોમાં ઉછરેલા તે યુવાનમાં આટલી મરદાનગી હોવાની તેણે આશા રાખી ન હતી. જયનાદના અવાજો હજી ચાલુજ છે. એવામાં પિતાના હાથના ઇશારા માત્રથી યશોધરાએ પોતાના મુખ ઉપર કાળો સોનેરી બુરખો નાખી દીધો અને તે આસન છોડીને હાથમાં મોગરાનાં પુષ્પોથી બનાવેલા મુગટ સાથે બધા રાજપુત્રો સંમુખ થઇને ભભકભેર ચાલતી સિદ્ધાર્થકુમાર નજદીક આવી પહોંચી.

" હે સુંદર, શૂરવીર અને સત્યપ્રેમી રાજકુમાર! સ્વભુજાબળથી

પ્રાપ્ત કરેલું–તારા હક્કનું રત્ન ગ્રહણ કર અને સુખી થા !" દંડ-પાણિએ કુમારને ઉદ્દેશીને કહ્યું; અને તેજ પળે યશોધરાએ પોતાનું મુખકમળ ખુલ્લું કરી નીચે નમી કુમારને નમન કર્યું અને મોગરાનો પુષ્પમુકુટ સિદ્ધાર્થના શિર પર મૂક્યો. આ સઘળી મૌન ક્રિયાઓ થઈ રહ્યા બાદ કુમાર તરફ પ્રેમથી ઉભરાતી તેણે એક દૃષ્ટિ ફેંકી અને "મારા હૃદયના પ્રિયતમ ! મારા તરફ જો; હું આજથી તારી છું." એવા એકજ વાક્યથી હૈયાનો ઉભરો ખાલી કર્યો.

ત્યાર બાદ થોડે દિવસે મેષ રાશિનો સૂર્ય હતો ત્યારે તે બન્નેનાં લગ્ન ભારે ધામધુમથી ઉજવવામાં આવ્યાં. અનંત આકાશમાં સ્વચ્છંદે વિચરતું પક્ષી હવે પાંજરામાં પુરાયું ! કુમારના સ્વતંત્ર પગોમાં હવે સોનાની બેડી જડાઇ !

'રાગ' રંગથી પોતાના પુત્રને રંગવાને તલપી રહેલા પિતાએ આ એકજ રંગથી સંતોષ પકડ્યો નહતો. તેણે તેને બહુરંગી ફેંટાની જેમ રંગી કહાડવા ઇચ્છ્યું અને એટલા માટે કુમાર માટે ગ્રીષ્મ, વર્ષા અને હેમન્ત ઋતુને અનુકૂળ નવ માળનાં, સાત માળનાં, અને પાંચ માળનાં 'પ્રમોદ ભવન' તૈયાર કરાવ્યાં; જેટલી રૂપવતી તેટલીજ સંગીતશાસ્ત્રમાં પ્રવીણતા ધરાવતી વરાંગનાઓને રાજકુમારનું મન 'રાગ' માં તલ્લીન રાખવા માટે તે ત્રણે 'પ્રમોદ ભવન' માં રોકવામાં આવી હતી, કે જે ભવનો અથવા પ્રાસાદો, 'વિશ્રામવન' નામના–જેની જોડી આખા વિશ્વમાં ન મળે એવા મનોહર બગીચામાં બાંધવામાં આવ્યા હતાં.

અહીં અનેક જાતના ફુવારાઓ આંખ અને કાનને પ્રસન્ન કરવા માટે સદૈવ રૂપેરી કિરણો વરસાવી રહ્યા હતા. અનેક પ્રકારના પ્રાચીન

ઐતિહાસિક પુરૂષોનાં પરાક્રમો સૂચવતાં સુંદર ચિત્રો પ્રત્યેક દિવાલ પર આલેખવામાં આવ્યાં હતાં. પોતાની મેળેજ વાગતાં વાદ્યયંત્રો (વાજીંત્રો) કુમારના શયનગૃહમાં સ્વર્ગને ઉતારવા માટે માંહોમાંહે સ્પર્ધા કરી રહ્યાં હતાં. ટુંકામાં એક જબરજસ્ત યતિને સંસારાસક્ત કરવાને માટે જે જે કરવું જરૂરનું હોય તે તે સર્વ કરવામાં કોઈ જાતની કચાશ રાખવામાં આવી ન હતી. રાગમય ગીત, રાગમય વાદ્યયંત્રો રાગમય વાર્તા, રાગમય ચિત્રો, રાગમય દેખાવો, રાગમય પત્ની; સઘળુ આ ભુવનોમાં રાગમયજ હતું !

અને થોડા સમય સુધી તો ભવિષ્યના બુદ્ધનો—આજના સિદ્ધાર્થ કુમારનો વિરકત આત્મા પણ યશોધરાના રાગમાં લીન થયો !

રાગના ખોળામાં પોઢેલો કુમાર એ મિઠા સ્વપ્નમાંથી રખેને જાગી ઉઠે, એટલા માટે, રાજાએ ‘વિશ્રામવન’ માં સર્વને એવો હુકમ કર્યો હતો કે, એ હદમાં કોઇએ મરણ—વૃદ્ધાવસ્થા—દરદ—શોક કે ચિંતાની કાંઈ વાત સરખી પણ ઉચ્ચારવી નહિ. તેણે સખ્ત ફરમાશ કરી હતી કે, સિદ્ધાર્થની રાગમય સભામાં જો કોઈ યુવતીની આંખની કાળાશ ઓછી જણાશે અથવા તો નાચવામાં તેનો પગ જરા પણ અચકાશે તો તે સ્ત્રીને એકદમ ‘વિશ્રામ વન’ની બહાર કહાડી મૂકવામાં આવશે અને કર્કશ શબ્દનો ઉચ્ચાર કરનારને મુસ્કેટાટ બાંધવામાં આવશે. ન્હાનું મ્હોટું દરેક કામ તાલમય—સંગીતમય થવું જોઇએ, એ હુકમને ક્ષણભર વિસરનાર નોકરને તાડન કરવામાં આવશે. ઝાડનાં સુકાં પાદડાંનો ખડખડાટ પણ કુંવરના કાને પડશે તો વનરક્ષકોને દેશનિકાલ કરવામાં આવશે. આવા આવા વિચિત્ર હુકમો કહાડવા ઉપરાંત, કુતુહલ ખાતર પણ કુમાર ‘ વિશ્રામવન ’ બહાર જવા

ન પામે એટલા માટે તેને ફરતા ત્રણ કોટ *કરવામાં આવ્યા હતા અને સૌથી છેલ્લા કોટના દરવાજા એવા તો મજબૂત કરવામાં આવ્યા હતા કે સો માણસ સિવાય તે ઉઘડી શકેજ નહિ અને ઉઘડે ત્યારે તેનો અવાજ અડધા યોજન સુધી સંભળાય. અહીં વળી વિશ્વાસુ દરવાનનો મજબૂત પેહેરો પણ રાખવામાં આવ્યો હતો. રાજાની પોતાની રજા સિવાય અંદર કે બહાર કોઇને પણ જવા દેનારને દેહાંત દંડની શિક્ષા કરવાનું રાજાએ કહી મૂક્યું હતું.

અહો! પુત્ર પરનો રાગ શું નથી કરતો?

---

* આત્મારૂપી બુદ્ધને પણ એવાજ કોટ—સ્થૂલ, સૂક્ષ્મ અને કારણ નામનાં શરીરો રૂપી કોટ—ની અંદર પુરી રાખવામાં આવ્યો છે, જેમાંનો છેલ્લો કોટ (સ્થૂલ શરીર નામે) તો એવો મજબૂત છે કે સ્થૂલની પાર દૃષ્ટિ પણ જવી મુસ્કેલ જણાય છે!

પ્રકરણ ૪થું—સંન્યાસની પૂર્વાવસ્થા.

હે જગત્ ! ઓ વિશ્વ ! હું સાંભળું છું, હું જાણુંછું, હું આવું છું" મુગા અંધકારમાંથી એકાએક ઉચ્ચાર નીકળ્યા. **યશોધરાએ** ભરનિદ્રામાંથી જાગૃત થઇ ગભરાયલા વદને ચોતરફ તપાસ કરવા માંડી પણ પોતાના પ્રાણેશ સિવાય બીજું કોઇ માણસ ત્યાં જોવામાં આવ્યું નહિ. તે સુકુમાર અને સુંદર યુવાન ભારે મુખમલના બીછાનામાં પોઢેલો છે. તેનું ભવ્ય કપાળ ઝગારા મારી રહ્યું છે. તેના મ્હોં પર દયાના શેરડા પડી રહ્યા છે. મધ્ય રાત્રી પસાર થઇ છે અને શયનગૃહમાં તેમજ બહાર સર્વત્ર શાન્તિનું સામ્રાજ્ય જામેલું છે. એક વાર ફરીથી તે શાન્તિમાં ભંગાણ પાડતો સ્વર સંભળાયો:

"હે જગત્! ઓ વિશ્વ ! હું સાંભળું છું, હું જાણું છું, હું આવું છું."

અને હવે **યશોધરાએ** પોતાના પ્રાણેશના મુખકમળ તરફ નજર કરી; કારણકે તેજ કમળમાંથી પેલા હૃદયદ્રાવક શબ્દો નીકળતા હતા. તે નવોઢાએ પતિને પવન નાખવા માંડ્યો, આસ્તેથી કપાળ પોતાના કોમળ હસ્તતલથી પંપાળવા માંડ્યું અને ડરતાં ડરતાં પૂછ્યું: "મારા જીગર ! આપ શું સાંભળો છો ? શું જાણો છો ? ક્યાં જવાનુ વચન આપ્યો છો ? આપને શું થાય છે ?"

સિદ્ધાર્થ તુરત જાગૃત થઇ જાય છે અને જાણે કે કાંઇ બન્યુંજ નથી એવો ખ્યાલ પત્નીને આપવા માટે અને તેની શંકાભરી

આંખોમાંથી વહેતાં અશ્રુને રોકવા માટે, પોતાની પાસેની એક વારાંગનાને હાંક મારે છે; " બજાઓ, અચ્છી રીતે બજાઓ. વીણાના સઘળા તારને એકજ સરખો ઉચ્ચાર કરતાં શિખવો અને મારી મધુરી મોરલી–**યશોધરાને** તે વાદ્યના જોરથી ખુબ નચાવો."

વીણા જાગી, કૂદી, નાચી. પોતાના માલીકની આજ્ઞા અદ્ધરથીજ ઉઠાવી લેવાનો જેને રાજા તરફથી સખ્ત હુકમ મળેલો છે એવી તે વારાંગનાએ વીણાને એવી તો ખુબીથી છેડી કે **યશોધરાના** કોમળ હૃદયને વીંધીને તેમાંના ખેદને બહાર કહાડવો એ કામ તો એને કાંઇ હિસાબમાં પણ નહોતું ! તે, તે વીણાના ચ્હડતા ઉતરતા સૂરમાં ડૂબવા લાગી અને અંતે તે પ્રવાહના ખોળામાં પોઢી.

પરન્તુ તે વીણા **એક** વખતે **બે** કામ કરતી હતી. તેની વાણી **યશોધરા** માટે જૂદો અર્થ ધરાવતી હતી અને **સિદ્ધાર્થ** માટે પણ જૂદોજ અર્થ ધરાવતી હતી; કારણકે **સિદ્ધાર્થે** એમાં કાંઇ અલૌકિક –અમાનુષિક– દૈવી ગીત ગવાતું સાંભળ્યું; **સિદ્ધાર્થના** કાને સાંભળેલા ઉચ્ચારોનું ભાષાન્તર તેનું હૃદય નીચે પ્રમાણે કરતું હતું; " હે માયાના પુત્ર ! જ્યાં આંસુ વહેવડાવતી અનેક આંખો અમારા જોવામાં આવે છે અને જ્યાં દુઃખને લીધે હાથ ઘસતાં ઘણા મનુષ્યો અમારી નજરે પડે છે તેવા આ વિશ્વમાં અમે, મદદ કરવાની ઇચ્છાવાળા પણ **શકિત** વગરના દેવો અહીંથી તહીંથી અને તહીંથી અહીં ભટકીએ છીએ. જગત્‌ના ઉદ્ધાર માટે જન્મેલા ઓ મહાભાગ ! અમને ભટકતા જોવા છતાં આપ કેમ કરી ગુલાબી નિદ્રામાં પોઢી **શકો છો ?** દુઃખી જગત્ આપની રાહ જુએ છે, આંખો વગરનું ઠોકરો ખાતું વિશ્વ આતુરતાથી આપનો હાથ માગે છે. ઉઠો, જાગ્રત થાઓ

અને આરામ શોધતા પ્રાણીઓને આરામસ્થળ બતાવો. જરા, વ્યાધિ, અને દુ:ખથી પીડાતાં ત્રણે ભુવનોને જીવનનું રહસ્ય સમજાવો. અનાથ થઇ પડેલા જનોના નાથ થઈ જે જીંદગીને તેઓ હઠીલાઇથી વળગી રહ્યા છે તેની ક્ષણભંગુરતા સમજાવી અમર જીંદગીમાં પ્રવેશ કરાવો. મનુષ્યજાતિપરના પ્રેમ સાટે રાજ્યનો ત્યાગ કરો; પીડાતી જનતાની દયા ખાતર રાગનો ત્યાગ કરો; છૂટકારો ઇચ્છતા વિશ્વના કલ્યાણ ખાતર સર્વસ્વનો ત્યાગ કરો. અમો કે જેઓ આ વીણાના તારદ્વારા સંદેશો કહાવીએ છીએ તે દેવોના સાન્ત્વન ખાતર, ઓ બુદ્ધ પરમાત્મન્! જાગૃત થાઓ !

" સહાય કરો, સહાય કરો ઓ દેવ! આપને પોઢેલા જોઇ કાળદેવે કાળો કેર કરવા માંડ્યો છે. લાંબા આયુષ્યવાળા અમો દેવો પોતે પણ પુણ્ય ક્ષીણ થએ કાળદેવના શરણ થઇએ છીએ માટે હે મૃત્યુંજય ! કાળદેવ પર જય મેળવવાની વિદ્યા દુનિયાને શિખવો. હે વીર ! ઉઠો, તૈયાર થાઓ, જગતનો ઉદ્ધાર કરવા માટે ઘણા સમય પૂર્વે લીધેલી પ્રતિજ્ઞા યાદ કરો ! તે કામ માટે હમણાં અનુકૂળ વખત છે. **સમય આવી પહોંચ્યો છે.*** ઉઠો, ચેતો ! પ્રમાદ પરહરો અને પૂર્વના બુદ્ધોની માફક જગતનો ઉદ્ધાર કરવા નીકળી પડો ! "

વાદ્યમાંથી સૂચવાતું, ઉપરના ભાવાર્થવાળું ગીત પૂરૂં થયું. કુમારની રગે રગે તે ગીતના શબ્દો જડાઇ ગયા. તેના જીગરમાં તે શબ્દો કોતરાઇ ગયા. તેના સૂતેલા પ્રાણ જાગૃત થયા. જીવનની પ્રથમ પ્રતિજ્ઞાનું તેને સ્મરણ થયું. તેના જીવનનો ઉદ્દેશ જ્વલંત મૂર્તિરૂપે

× જૈનોમાં પણ તીર્થંકરોને આજ પ્રમાણે લોકાંતિક દેવો શાસન પ્રવર્તાવવા અરજ કરે છે.

તેની આંખ આગળ પ્રગટી નીકળ્યો અને તેના દરેક અંગમાં વૈરાગ્ય ભાવના વ્યાપી રહી.

આ અગત્યની પળે **સિદ્ધાર્થ**કુમારે મન સાથે નિશ્ચય બાંધી લીધો કે "પહેલીજ તકે મારે નીકળી પડવું, પ્રકાશ શોધી કહાડવો અને જગતને તે અર્પણ કરવો."

પરન્તુ આ સર્વ બનાવથી દુનિયાનું દરેક પ્રાણી—ખુદ તેની પ્રેમમૂર્ત્તિ **યશોધરા** પણ અજાણજ હતી; કારણ કે હમણાં કુકડો સૂર્ય-દેવની છડી પોકારવા લાગી ગયો હતો અને **યશોધરા** મધ્યરાત્રીના બનાવને તાજી નિદ્રામાં અને વીણાના મદમાતા પ્રવાહમાં ડુબાડીને જાગૃત થઇ હતી.

દિવસ ઉપર દિવસ પસાર થવા લાગ્યા. પુનઃ એક પ્રસંગ કુંવરની વૈરાગ્યવૃત્તિને પોષવા માટે આવી મળ્યો.

એક સાંઝે, વિવિધ વાતોથી કુમારનું મનરંજન કરવાને રાખવામાં આવેલી એક દાસી સુંદર શહેરોની, દેવતાઇ અશ્વની, રમણીય પર્વતોની, ધીમે ધીમે વહેતી નદીઓની અને જૂદા જૂદા સ્વભાવના મનુષ્યોની ચિત્તાકર્ષક વાતો સંભળાવતી હતી. જે સાંભળતાં કુમારને મહેલ બહારની દુનિયાની મુલાકાત લેવાની ઇચ્છા થઇ, અને તેણે પોતાના સારથી **ચ્યના**ને ફરમાવ્યું કે તેણે બીજી સ્હવારે રથ જોડી તૈયાર રાખવો.

ચ્યનાએ આ ખબર રાજાને પહોંચાડતાંજ રાજાએ નગરીમાં ઢંઢેરો પીટાવ્યો કે "આવતી કાલ સ્હવાર પહેલાં દરેક લત્તાના રસ્તા અને આંગણાં સાફ બનાવવાં, કોઇ પણ અરમ્ય દેખાવ કે પદાર્થ નજરે ન પડે એવી કાળજી રાખવી, મકાનોનો આગલો ભાગ રંગી નાખવો, વૃદ્ધ—અપંગ—રોગીએ કાલે બહાર નીકળવું નહિ."

રાજાના આ ઢંઢેરાને માન આપીને રસ્તા સાફ કરાવવામાં આવ્યા. ભીસ્તી લોકોએ પખાલો વતી રસ્તા ઉપર છંટકાવ કર્યો.

રાજાનો હુકમ વધારે સમ્પૂર્ણપણે અમલમાં મુકવાને પ્રજાજનો હરીફાઈ કરવા લાગ્યા.

કુળવધુઓએ ઘરને આંગણે કંકુ વતી સાથીઆ પૂર્યા.

ઘેર ઘેર નવાં તોરણો બાંધવામાં આવ્યાં. ઘરની દિવાલોપરનાં ચિત્રો ઉપર લાગેલી ધુળ ખંખેરી નાંખવામાં આવી, અને આછા પડેલા રંગને ચળકતા કરવામાં આવ્યા. વૃક્ષો ઉપર વાવટા લટકાવવામાં આવ્યા. દેવમંદિરોને પણ શણગારવામાં આવ્યાં. જોતજોતામાં શહેરને અમરાપુરીના એક ખંડ સમાન બનાવી દેવામાં આવ્યું.

બીજે દિવસે રાજકુમાર એ ઘોડાવાળા રથમાં બેસીને પોતાના પિતાના નગરનું સૌન્દર્ય જોવા બહાર નીકળ્યો. સઘળાના મુખપર આનંદ ઉભરાઈ રહ્યો હતો. સર્વ મનુષ્યો રાજકુમારને હર્ષથી વધાવી લેતા હતા. સર્વ પુરૂષોએ આજે નવા રંગબેરંગી પોશાક પહેર્યા હતા. તેથી શહેરની શોભામાં ઓર ઉમેરો થયો હતો. આ બધું જોઈ કુમાર બોલી ઉઠ્યો: “ અહા! આ દુનિયા ઘણી સુંદર છે, મને તે બહુ વ્હાલી લાગે છે. અહા ! આ લોકો કેટલા બધા ખુશી દેખાય છે ! મેં તેમને સારૂ એવું શું કર્યું છે કે તેઓ મારા પર આટલી બધી પ્રીતિ રાખે છે ? આવાં રાજ્યોમાં રાજ્ય કરવું તે કેટલું બધું સુખકારક છે ? મારી પાસે ઘણી ફાલતુ ચીજો પડી છે, જો તે મળવાથી લોકો સુખી થતા હોય તો કેવું સારૂં! ચન્ના! રથ આગળ ચલાવ કે જેથી આવા સુંદર શહેરની વિશેષ શોભા આપણે નિરખી શકીએ.”

લોકો ટોળાબંધ રથ આગળ એકઠા થયા અને “ જય ! રાજકુમારની જય ! ” એવો ગર્જારવ ગાજી રહ્યો. કેટલાકોએ કુમારને પુષ્પના હારથી વધાવ્યો. આ પ્રકારે ચારે બાજુએ આનંદના નાદ થઈ રહ્યા છે અને કુમાર પણ આનંદમાં મગ્ન થયો છે, તેવામાં એકાએક એક વૃદ્ધ મનુષ્ય ત્યાં આવી પહોંચ્યો. તેણે ગાભા જેવાં વસ્ત્ર પહેર્યાં હતાં અને તેની ચામડીને કરચોલીઓ પડી હતી. વૃદ્ધ થએલો હોવાથી તેની પીઠ વળી ગઇ હતી. તેની આંખોમાં ખાડા પડી ગયા હતા. તેના મુખમાંથી દાંત જતા રહ્યા હતા. તેના અવયવો ધ્રુજતા હતા અને તેને પડતાં અટકાવી રાખવાને તેણે હાથમાં એક લાકડી પકડી હતી, છતાં તે લથડીયાં ખાતો હતો. તેના મુખમાંથી ડસકાં નીકળતાં હતાં. આવી સ્થિતિવાળો તે વૃદ્ધ મનુષ્ય વચમાં આવી બોલી ઉઠયો; “ હે સાધુ પુરૂષો ! મને ભિક્ષા આપો, મને ભિક્ષા આપો ! આજકાલમાં હું મરવાનો છું. ” આટલા શબ્દો બોલતાં બોલતાં તેના મ્હોમાં કફ આવ્યો તેથી તે વધારે બોલી શકયો નહિ. પોતાનો હાથ તો તેણે લંબાવેલોજ રાખ્યો. આસપાસના માણસોએ તેને સંતાડવાનો પ્રયત્ન કર્યો અને બોલ્યા; ” અરે બુઢ્ઢા ! દૂર થા, દૂર થા કુમારસાહેબની દૃષ્ટિ આગળથી દૂર થા ! ”

કુમારની દૃષ્ટિ તેમજ કાન તે તરફ આકર્ષાયા; તેથી તેણે પોતાના સારથિને પૂછ્યું; ” આ મનુષ્ય જેવો દેખાય છે તે કોણ છે? આ આટલો બધો વળી ગયેલો કેમ છે? આ દિલગીર કેમ દેખાય છે? શું મનુષ્યો કોઈ વાર આવા શરીર સાથે પણ જન્મતા હશે ખરા કે? એ કહે છે કે ‘ આજ કે કાલ હું મરી જઇશ ’ એનો અર્થ શો? ”

સારથિએ જવાબ આપ્યો; “એ કોઈ નહિ પણ એક વૃદ્ધ મનુષ્ય

છે. ૭૦ વર્ષ પહેલાં તેની પીઠ સીધી હતી, તેની આંખો ચળકતી હતી, તેનું શરીર દેખાવમાં સુંદર હતું. પણ તે હવે વૃદ્ધ થયો છે અને જરાએ (વૃદ્ધાવસ્થાએ) તેના શરીરમાંનું બળ હરી લીધું છે, તેના શરીરમાંનો રસ ચુસી લીધો છે, તેના દીપકમાંથી તેલ બળી ગયું છે અને તેથી બત્તી ઝાંખી બળે છે. આ વૃદ્ધાવસ્થાજ આવા પ્રકારની છે. પણ આવી બાબતની **આપે** શા સારૂ દરકાર કરવી જોઇએ ? ”

કુમારે પુછ્યું, “ પણ શું બધાની આવીજ સ્થિતિ થતી હશે ? ”

ચ્યનાએ જવાબ આપ્યો; “ જો બીજા મનુષ્યો પણ ઘણાં વર્ષ જીવે તો તેમની પણ તેવીજ સ્થિતિ થાય. ”

કુમારે વળી પૂછ્યું, “ અને હું ઘણાં વર્ષ જીવું તો શુ **મારી** પણ એવી સ્થિતિ થાય ? શું યશોધરાની પણ એવીજ સ્થિતિ થાય ? ”

સારથિએ પ્રત્યુત્તર વાળ્યો, ” વૃદ્ધાવસ્થા રાજા અને રંક બધાંને પોતાના પાશમાં ઘેરી લે છે. આપ, આપના પિતાશ્રી, આપની પ્રિયતમા, આપના જ્ઞાતિજન અને બંધુવર્ગ સર્વ તેને આધિન છો. કોઈ તેનાથી મુક્ત થઇ શકે નહિ. ”

કુમાર ચમકયો; “ ખરેખર આપણે મૂઢ છીએ. યૌવનથી મત્ત થઇ આ શરીરના થનાર પરિણામ તરફ જરા પણ લક્ષ આપતા નથી. સારથિ ! હવે જલદી રથ પાછો વાળ. વૃદ્ધાવસ્થા એક દિવસે ઘેરી લેશે, ત્યારે પછી ક્રીડા કોણ કરશે ? ”

સારથિએ તરતજ રથ પાછો ફેરવ્યો અને કુમાર ઉદાસ ચ્હેરે પોતાના મહેલમાં ચાલ્યો. તે સાંજે તે બીલકુલ જમ્યો નહિ; નાચનારાઓએ

તેમજ ગાનારાઓએ તેને રીઝવવાને અનેક પ્રયત્ન કર્યા, પણ તે વૈરાગ્યરંગિત મન પર બીલકુલ અસર થઇ નહિ. છેવટે યશોધરા પગે પડી અને બોલી: “ હે નાથ! શું આપને મુજ દાસીથી વિશ્રાન્તિ મળતી નથી ? કેમ કાંઇ બોલતા નથી ? ”

“ વિશ્રાન્તિ ! ” પ્રેમપૂર્ણ પત્નીના મુખકમળ તરફ તાકીને કુમાર બોલ્યો “ ઓ મારી યુવાવસ્થાની વિશ્રાન્તિ ! આ લલિતાંગીની હાજરીમાં વિશ્રાન્તિ સિવાય બીજું કાંઇ હોવુંજ શું શક્ય છે ? તથાપિ ઓ મુગ્ધે ! આ અંગોનું લાલિત્ય એક દિવસ નાશ પામવાનું છે એ વિચાર મારી વિશ્રાન્તિને લૂટી લે છે. આ યુવાની એક દિવસ કમરથી બેવડી વળેલી વૃદ્ધાવસ્થામાં બદલાઇ જવાની છે એ ખ્યાલ મને ચિંતાતુર કરી દે છે. શું તું વૃદ્ધ થશે ? તારા મુખકમળ પર કરચલીઓ અને કમતાકાત ભાળતાં મારૂં હૃદય કેવું ચીરાશે ? શું ત્યારે મનુષ્યો વૃદ્ધ થતાં અટકે એવો કાંઇ ઇલાજ અખિલ દુનિયામાં હશેજ નહિ ? જે દુનિયા આપણે માટે આટઆટલા પ્રકારનાં સુખો અને સગવડોનો ભંડાર ધરાવે છે તે દુનિયામાં યુવાનીના રક્ષણનો ઇલાજ—હા તે એકજ ચીજ શું નહિ ઉત્પન્ન થયેલી હોય ? પ્રિયે ! તું હમણાં આરામ કર; મને મારા મનોયત્નમાં મથવા દે અને વૃદ્ધાવસ્થાને અટકાવવાની અકસીર દવા શોધવા દે, કે જેથી તને અને દુનિયાને સદૈવ સુખમાં રહેવાનું બની શકે. ”

ભોળી મુગ્ધા આ તત્ત્વજ્ઞાનમાં કાંઈ સમજી શકી નહિ. તેની ચિંતામાં વધારો થતો ગયો અને વિચારમાં ને વિચારમાં તે નિદ્રાવશ થઇ. કુમારે આખી રાત માનસિક ક્ષેત્રમાં વૃદ્ધાવસ્થા અટકાવવાની દવા માટે—યુવાની કાયમ રાખનારી ઔષધિ માટે ભટકયાંજ કર્યું.

સ્હવારે રાજા શુદ્ધોદનને કુમારે કહાવ્યું કે “ આજે મારે માત્ર એક સારથિ સાથેજ નગર જોવા જવું છે; માટે પહેલાની માફક કશી તૈયારીઓ કરાવ્યા સિવાયજ મને નગરમાં જવાની રજા આપવા કૃપા કરશો. ”

રાજાને આ વાત ગમી તો નહિ; પણ કુમારને નારાજ કરવો એ પણ પાલવે તેમ ન હતું, તેથી છેવટે આનાકાની સાથે તેમ કરવા રજા આપી.

કુમારનો ઇરાદો એવો હતો કે, આગળથી લોકોને ખબર આપવાથી લોકો સઘળું સુંદરજ હોય એવો દેખાવ કરે અને તેથી દુનિયાનો ખરો ખ્યાલ પ્રાપ્ત થઇ શકે નહિ; માટે એકલાજ જઇને લોકો સામાન્ય રીતે કેવી હાલતમાં હોય છે અને દુનિયાનું સ્વરૂપ કેવું છે એ બાબતનો અનુભવ લેવો. તેથી પોતે એક વેપારીનો વેશ પહેરી લીધો અને સારથિને એક ગુમાસ્તા તરીકે સાથે લીધો. બન્ને પગપાળે ચાલી નીકળ્યા.

એક ગલીમાંથી બીજી ગલીમાં અને એક સડકથી બીજી સડકે જતાં તેમને અનેક દેખાવો વચ્ચે થઇને રસ્તો કરવો પડતો. એક જગાએ સ્ત્રીઓ માથે પાણીનાં બેડાં સાથે આછો ઘુંઘટ કહાડી હસતી વાતો કરતી ચાલી આવતી હતી. બીજી જગાએ વ્યાપારીઓ શબ્દની મારામારી કરી રહ્યા હતા. પણે વણકારો સાળ ઉપર લાગી પડયા હતા.

સામેના ઘરમાંથી ઘંટીનો ઘોર અવાજ કાનને વાઘ સરખો આનંદ આપતો હતો. પેલો વરઘોડો લોકોનાં ટોળેટોળાં એકઠાં કરતો ચાલ્યો જતો હતો. આ બાજુએ પંડયાજી ન્હાનાં બાળકોને અર્ધ-

ચંદ્રાકારે બેસાડીને ' શિખામણની ધાત ' શીખવતો હતો. આ સર્વ જોતા જોતા તે વ્યાપારી અને મુનીમ આખા શહેરમાં ફરતા હતા. એવામાં રસ્તાપરથી એક અવાજ એમને કાને પડયોઃ "હો દયાળુ પુરૂષો ! મને મદદ કરો, મને ઉઠાડો; નહિ તો હું ઘેર પહોંચતા પહેલાં મરી જઇશ."

કુમાર અને સારથિ તુરતજ તે અવાજની દિશામાં દોડયા અને જુએ છે તો એક પ્રકારની મરકીથી પીડાતો એક માણસ બૂમો પાડતો ધૂળમાં તરફડીઆં મારતો હતો. તેના આખા શરીરે વાદળી રંગનાં ચાંદાં પડયાં હતાં. ઉઠવાનો યત્ન કરવા જતાં તે તુરત જમીન પર પડી જતો હતો અને ચાંદાં છોલાવાથી બમણું દુઃખ થવાથી તે રડતો હતો. લોકો ટોળેટોળાં મળી તેની આસપાસ ઘણે દૂર ઉભા રહ્યા હતા; પણ કોઈ તેની પાસે જતું નહિ, તો મદદ આપવાની તો વાતજ શી કરવી ?

સિદ્ધાર્થકુમારની આંખમાં તે દયાજનક દેખાવ જોતાંજ એક અશ્રુબિંદુ આવીને અટકયું અને તે લાગલોજ તે બીમાર પાસે જઇ તેને ટટાર કરી પોતાના ઢીંચણ ઉપર માથું મુકીને અને પોતાના કોમળ હાથવડે તેને પંપાળીને આશ્વાસન આપતો આપતો પૂછવા લાગ્યો;

"બન્ધુ ! કહે, તને શું થયું છે ? તારા ઉપર શી આપત્તિ આવી પડી છે ? તું કેમ ઉભો રહી શકતો નથી ?...ઓ ચ્યના ! આ બિચારો કેમ રડે છે અને ડસકાં ખાય છે ?"

"અન્નદાતા !" ચ્યનાએ ખુલાસો કર્યો "આ માણસને ચેપી રોગ લાગુ પડયો છે. તેના અવયવોમાં લોહી કુદકા મારી રહ્યું છે.

તેના હૃદયના ધબકારા વધી પડયા છે. તેના સ્નાયુઓમાં બળ રહ્યું નથી. તેના શરીરના સાંધા છૂટા પડી ગયા છે. જુવાનીનું સૌંદર્ય અને શક્તિ દુષ્ટ મરકીએ છીનવી લેવાથી તે રૂપહીન અને શક્તિહીન થયો છે અને થોડા વખતમાં મરી જશે. ઓ કૃપાનાથ ! આ મરકીનો રોગ ચેપી છે, માટે તેને વધારે વાર આપના શરીરનો સ્પર્શ ન થવા દો, રખેને આપને તે દરદ લાગુ પડે. ”

“ અને શું આવા દરદવાળા **બીજા** પણ માણસો છે ખરા કે ? મને જો એ દરદ લાગુ પડે તો **મારે** પણ આમજ તરફડવું પડે કે ? ”

“ સ્વામિન્ ! ” ચ્યનાએ જવાબ આપ્યો “ દરદ જે કોઇ પણ મનુષ્યને લાગુ પડે છે તે દરેકને સરખું દુઃખ ઉત્પન્ન થાય છે. રાજા કે રંક, ગરીબ કે શ્રીમંત, સાધુ કે સંસારી, યુવાન કે બુઢ્ઢો પુરૂષ કે સ્ત્રી, કોઇ ઉપર તેની ઓછી કે વધતી અસર જોવામાં આવતી નથી; સર્વને તે એક સરખીજ પીડા કરે છે. અલબત દરદનાં રૂપ ઘણાં હોય છે. કેટલાકને તાવ આવે છે, કેટલાકને સુઝારો થાય છે, કેટલાકને ક્ષય થાય છે, કેટલાકને શૂળ થાય છે, કેટલાકને આંચકી અને કેટલાકને આવી મરકી થાય છે. આવા અનેક સ્વરૂપમાં ‘દરદ’ ગુપ્ત રીતે શરીરમાં દાખલ થાય છે અને મનુષ્યને અનેક રીતે હેરાન કરે છે. ”

“ શું ત્યારે મનુષ્યો હમેશ રોગના ભયમાંજ રહે છે ? ” કુમારે પૂછ્યું.

“ અન્નદાતા ! ” ચ્યનો બોલ્યો “ ખરેખર મનુષ્યમાત્ર રોગના રાજ્યમાંજ વસે છે અને તેનો ત્રાસ કઇ મિનિટે નહિ થાય તે કોઇ કહી શકતું નથી. રાત્રે તનદુરસ્ત હાલતમાં સુતેલા આપણે સ્હવારે

તનદુરસ્તજ જાગીશું એ વાતની ખાત્રી આપવાની શક્તિ દુનિયામાં કોઇને મળી નથી. ”

“ અરે! આવા દુઃખદાયક રાક્ષસની દાઢમાં રહેતા માણસો ત્યારે ઘડીએ ઉંઘવા પણ નહિ પામતા હોય ?” કુમારે વિસ્મિત થઇ પ્રશ્ન કર્યો.

“ મારા માલીક! છેકજ એમ નથી, ” સારથિએ ખુલાસો કર્યો, “ લોકો સુભાગ્યે એટલા તત્ત્વજ્ઞાની નથી કે દરદના ભયને લીધે આહાર, નિદ્રા અને વિષયસુખથી વેગળા રહે. આપ ધારો છો તેથી ઉલટું દરદનો ભય જેટલોજ તીવ્ર છે તેટલોજ તીવ્ર, લોકોનો વિષય-સુખ પ્રત્યેનો રાગ છે. એ રાગ એમને દરદની દાઢનું સ્મરણજ થવા દેતો નથી. ”

કુમારે હવે પોતાના ખોળામાંના બીમારીને પૂછ્યું: “ કેમ ભાઇ! તને આ દરદ આવશે એવી ખબર હતી? ”

“ ઓ દયાળુ પુરૂષ! એ મને પૂછતાજ ના. મારી વાત જાણીને તમારા દયાળુ આત્માને વધારે દુઃખી કરતા ના. હું થોડા જીવ-તર માટે તમારો બેવડો અપરાધી બનું એ મારાથી ખમાતું નથી ” બીમારે જવાબ આપ્યો.

“ ના, ભાઇ ના; એમ કલ્પાંત ન કર; મારા સવાલનો ઉત્તર આપવા કૃપા કર. ” પૂછનારે આગ્રહ કર્યો,

“ઓ દયાળુ પુરૂષ! તમારે જો સાંભળવુંજ છે તો સાંભળો. આ રોગ મને વળગશે એવી મને સ્વપ્નમાં પણ ખબર નહોતી. બીજા હજારો માણસોને રોગથી પીડાતા નજરે જોવા છતાં હું ડરતો નહિ અને એમજ માનતો કે **હું તો અણીશુદ્ધજ રહેવાનો.** આથી મેં મૃત્યુ માટે કશી તૈયારી કરી નહિ. એક છુપો હુમલો

કરનાર શત્રુના પાશમાં ફસાયેલો માણસ જેમ પોતાનું રક્ષણ કરવાને અશકત બને છે, કારણકે તે તલવાર સજે તે પહેલાં તો તેના હાથ-પગ જકડાઇ ગયા હોય છે; તેમજ, હું મૃત્યુ માટે કાંઇ તૈયારીઓ કરૂં તે પહેલાં તો આ દુષ્ટ મરકીએ મને દાઢમાં ચાવવા માંડયો અને હવે હું કાંઇ પણ તૈયારીઓ સિવાય થોડાજ વખતમાં મૃત્યુને આધીન થઇશ. હે દીનબંધો ! મારા પર દયા કરજે ! મુજ પાપીના અપરાધ માફ કરજે ! ”

એમ કહી તે છાતીફાટ રૂદન કરવા લાગ્યો અને દુઃખના જોરને લીધે બેભાન થયો.

એટલામાં સામેથી રડતું કકળતું એક ટોળું ઉતાવળે પગલે નદીની દિશામાં જતું દેખાયું. સૌથી આગળ ચાલનારા એક યુવાનના હાથમાં બળતા અંગારાવાળું એક માટીનું વાસણ લટકતું હતું, તે ટોળામાંથી “રામ બોલો ભાઇ, રામ ! ” એવો એકસરખો ગંભીર અવાજ નીકળતો હતો. એમના વચ્ચે વાંસની બનાવેલી ઠાઠડી હતી, જેમાં એક મૃતદેહને બાંધવામાં આવ્યો હતો. ચાર માણસો એને ઉપાડીને નદીની દિશામાં ઝડપથી ચાલતા હતા.

આ ટોળાની બૂમરાણથી પેલો મરકીવાળો દરદી જાગૃત થયો અને પોતાની આજ દશા થોડા વખતમાં થવાની છે એવો વિચાર આવવાથી ચમકયો અને “ હા, હા, લઇ ચાલો; મને પણ લઇ ચાલો; યમદેવ મને બોલાવે છે !” એમ કહેતાંજ એના મોંમાંથી એક ચીસ નીકળી પડી અને તેનો દમ નીકળી ગયો. એની ફાટેલી કોડા જેવી આંખો, દયામણું અને ગભરાયલું મ્હોં, ભૂત જેવું દેખાતું હાડપિંજર; આ સર્વ દેખાવે કુમારના મનપર સજ્જડ અસર કરી અને માણસ—

જાતને આવાં ભયંકર દુઃખોમાંથી કેમ અને કયારે બચાવી શકાય એ બાબતની એને લે' મેલ થઈ રહી.

પેલા દરદીનાં સગાંવ્હાલાં એવામાં ત્યાં આવી પહોંચ્યાં અને કુમાર તેને તે હાડપિંજર સ્વાધીન કરીને ચાલી નીકળ્યો. ચ્યનો પણ પાછળ પાછળ મુગો ચાલવા લાગ્યો.

શહેર છોડી તેઓ થોડેક દૂર ગયા નહિ હોય ત્યાં એક વડ આવ્યો તે નીચે તેઓ બન્ને બેઠા. પોતાની તરફમાં એક વિચિત્ર પુરૂષને આવતો જોઇ કુમારે ચ્યનાને પૂછ્યું; "ભગવાં વસ્ત્ર ધારણ કરેલો, હાથમાં વિચિત્ર પ્રકારનું પાત્ર લઇ ચાલતો, આ માણસ કોણ હશે ?"

"સરકાર!" ચ્યનાએ કહ્યું "તેને લોકો 'સંન્યાસી' કહે છે. તેણે સર્વ પ્રકારની ઇચ્છાઓનો ત્યાગ કર્યો છે. તે તપસ્વી તરીકે રહે છે. તે આત્મસંયમને માટે પ્રયત્ન કરે છે. તેનું આચરણ વિનયયુકત છે. તે ભિક્ષાવડે પોતાનું ગુજરાન ચલાવે છે. 'શાન્ત અને દાન્ત' એવો તે પુરૂષ હમેશ અંતરના વિચારોમાં મશગુલ રહે છે. જુવો એનું વદન કેવું ગંભીર અને વિચારમાં ડૂબેલ જણાય છે ?"

એટલામાં સંન્યાસી ત્યાં આવી પહોંચે છે અને તે બન્ને વટેમાર્ગુને વટાવી થોડે દૂર એક એકાંત ઝાડ હતું તેની નીચે જઇ પદ્માસને બેસી સમાધિમાં સ્થિર થાય છે.

કુમાર તેના તરફ જોઈજ રહ્યો અને મનમાંજ બોલ્યો; પંડિતો સદા સંન્યાસીની પ્રશંસા કરે તે વાજબીજ છે. આ સંન્યાસથી પોતાનું તેમજ પરનું હિત થાય છે. ખરેખર શાશ્વત જીવન, સુખ તથા અમરત્વ મેળવવાનો આજ માર્ગ છે. જે યૌવનને જરાનો ભય છે, જે આરોગ્યને વ્યાધિનો ભય છે, જે સમૃદ્ધિને અકસ્માતનો ભય છે,

જે શરીરને મૃત્યનો ભય છે તે યૌવન—તે આરોગ્ય—તે સમૃદ્ધિ અને તે શરીર પાછળ લુબ્ધ થઇ, મારા ખોળામાં સૂતેલા પેલા મરકીના દરદીની પેઠે, છૂપા શત્રુ સમાન કાળની બેડીમાં ઓચિંતાજ ફસાઇ જવું અને પછી પસ્તાવું એ કેટલીક મૂર્ખતા છે ! "

હમણાં તેની ચક્ષુમાં દિવ્ય દયાનાં અશ્રુ ઉભરાતાં હતાં. એક પળ તે આકાશ ભણી નજર કરતો હતો, તો બીજીજ પળે તે પૃથ્વી સામું જોતો હતો. તે ભૂતકાળ સંભારતો હોય, જૂદાં જૂદા બનાવો વચ્ચેની સાંકળ રચતો હોય, કાંઇક નવીન પ્રકાશ મેળવતો હોય એમ તેના મુખ પર જૂદા જૂદા રંગો આવતા અને થોડી વારમાં અદૃશ્ય થતા; પણ આ બધા રંગોમાં મનુષ્યજાતિ પ્રત્યેનો **અપૂર્વ પ્રેમ** અને અને તેનું કેમ કલ્યાણ કરવું એ **ભાવના** પ્રથમ પદ ભોગવતાં હતાં. છેવટે આશા–કાંઇક નવીન આશા તેની આંખમા ઝળકી રહી અને તે બોલી ઉઠયો:

"ઓ દુઃખી જગત્! ઓ મારા જાણીતા તેમજ અજાણ્યા બાંધવો! તમે અને હું દુઃખ અને મૃત્યુના પંઝામાં સપડાયેલા છીએ. આખી વસુધાને જે દુઃખ પડે છે તેની ગંભીરતા હવે હું સમજુ છું, અને ખરેખર મારૂં હૃદય તેને સારૂં ચિરાય છે. જગત્નાં સુખોની દુઃખગર્ભિતતા, સ્થૂલ આનંદની અનિત્યતા, અને પદાર્થોની ક્ષણિકતા હું અનુભવું છું. જ્યારે સુખનો અંત દુઃખમાં આવે છે, જ્યારે યુવાવસ્થાનો અંત વૃદ્ધપણામાં આવે છે, અને જ્યારે પ્રિય મનુષ્યોનો અંત મરણમાં આવે છે, ત્યારે 'આ જીંદગી શું જીવવા લાયક છે ?' એ પ્રશ્ન ખરેખર ઉદ્ભવે છે. જગત્ના માયાવી પ્રકાશથી હું પણ અત્યાર સુધી છેતરાયો હતો. મેં આ જીંદગીમાં સુખ માન્યું હતું, મેં પણ

જીંદગી જીવવા **યોગ્ય** અને **આનંદમય** ગણી હતી. પણ મને અંધકારમાં રાખનાર પડદો આજે ચિરાયો છે. હું પણ તમારા જેવોજ જરા, મરણ, અને રોગને આધીન મનુષ્ય છું. લોકો દેવોની પ્રાર્થના કરે છે, પણ તેઓ પણ આપણી પેઠે મરણને આધીન છે; તો પછી તેઓ આપણને અમરત્વ કેવી રીતે આપી શકે ? ખરેખર, આજે મારી આંખો ઉઘડી છે; હવે મારે વિશેષ જોવાની જરૂર નથી. હે દુઃખી જગત્! તારૂં દરેક દુઃખ મને લાગે છે; હું તે દૂર કરવા પ્રયત્ન કરીશ—**જરૂર પ્રયત્ન કરીશ.** ”

પ્રકરણ ૫મું—ગૃહત્યાગની તૈયારીઓ.

સળગી! ખૂબ સળગી! વૈરાગ્યની અગ્નિ ખૂબ જોરથી સળગી અને **સિદ્ધાર્થકુમાર** પોતાના સારથિ સાથે પેલા વડ નીચેથી ઉઠી મહેલમાં પાછો દાખલ થઇ ચૂકયો હતો તે છતાં તેના **મનમાં** વૈરાગ્યની પ્રપંચ આગ બુઝાઇ નહિ. રૂનો ઢગલો તૈયાર હોવા છતાં—દારૂખાનાનાં પલીતા, ટટાર કરી રાખેલા છતાં એક ન્હાની સરખી દીવાસળી વગર સઘળી તૈયારીઓ નકામીજ છે, તેમ **સિદ્ધાર્થ** કુમારના પ્રેમાળ—દયાળુ—પરોપકારી—સંસ્કારી હૃદયને માત્ર એકાદ દીવાસળી તુલ્ય બનાવનીજ વાર હતી, જેવા બનાવો હમણાં તે જોઈ ચૂકયો હોવાથી હવે તે રૂ જેવું હૃદય વૈરાગ્યની આગથી ભડભડ બળવા લાગ્યું.

પરંતુ આ મહાત્માનો **વૈરાગ્ય** પણ **પ્રેમ**મય હતો! એને **પોતાના** કોઇ દુઃખથી વૈરાગ્ય ઉપજ્યો ન હતો, **દુનિયાના** દુઃખથી ઉપજ્યો હતો, કે જે દુનિયા પર પોતે **પ્રેમ** ધરાવતો હતો. એટલે કે એના 'વૈરાગ્યનો' જનક 'પ્રેમજ' હતો! 'પ્રેમ' **માંથી** 'વૈરાગ્ય' જન્મ પામે એ વાત, વૈરાગ્યનો ઉંધો અર્થ જે જમાનામાં ફેલાયલો છે તે જમાનામાં, કદાચ નહિ માનવા જેવી ઘણાકને લાગશે, પરન્તુ એ સંશયાત્માઓ જ્યારે 'પ્રેમ' અને 'રાગ' વચ્ચેનો તફાવત સમજશે ત્યારે તેમનો તે સંશય આપોઆપ દૂર થશે. ખરૂં છે કે 'વૈરાગ્ય' એ 'રાગ' **રહિત** દશાનુંજ નામ છે; અને તેથી ' રાગવાળી ' દશાને

'વૈરાગ્ય' કહી શકાયજ નહિ. પરન્તુ 'પ્રેમમાં' વૈરાગ્ય હોઇ શકે? કારણ કે 'રાગ' અને 'પ્રેમ' એ બે ભિન્ન તત્ત્વો છે. 'રાગ' સ્વાર્થી ચીજ છે, 'પ્રેમ' નિ:સ્વાર્થી છે, 'રાગ' નાશવંત તરફ હોય છે, 'પ્રેમ' અમર તત્ત્વ પર હોય છે. 'રાગ'નાં રૂપાંતર થાય છે, 'પ્રેમ' અચલ છે. 'રાગ' દુ:ખને ઉત્પન્ન કરે છે, 'પ્રેમ' આનંદને. 'રાગ' તેલ જેવો છે, જે તેલમાં સુગંધ તો થોડીજ હોય છે પણ વસ્ત્ર ઉપર ડાઘ પાડવાનો ગુણ તો અવશ્ય હોય છે; 'પ્રેમ' અત્તર જેવો છે, કે જે અત્તર થોડા પ્રમાણમાં છતાં ચોતરફ સુગંધ ફેલાવે છે અને કપડા ઉપર કિંચિત્ માત્ર ડાઘ પાડતું નથી. 'રાગ' એ એક રંગ છે અને એ રંગ ગમે તેવો પાકો હોય તોપણ 'કાળનો' ખોરાક છે; 'પ્રેમ' એ રંગરહિત **મૂળ સ્થિતિ** છે, કે જેને 'કાળ' સ્પર્શી શકતો નથી. 'રાગ, ઇર્ષ્યાને ઉત્પન્ન કરે છે, દ્વેષને જન્મ આપે છે, ધિક્કારને પોષે છે; 'પ્રેમ' એ સર્વ બલાઓથી હમેશ વેગળોજ રહે છે અને દયા, મદદ, તથા સ્વસ્વભાવને પોષે છે.

સિદ્ધાર્થના વૈરાગ્યનું કારણ દુનિયા પરનો **નિષ્કારણ પ્રેમ** એજ હોવાથી, એણે ઘર—કામભોગ—સમૃદ્ધિ—સત્તા એ સર્વ 'રાગના' પદાર્થો ઉપરથી મનને ખસેડી લીધું. એને કાંઇ સ્ત્રી ઉપર કે પિતા ઉપર, રાજ્ય ઉપર કે કોઈ ઉપર કાંઇ 'દ્વેષ' ન હતો; દ્વેષથી કાંઇ એણે 'ત્યાગ' ઇચ્છયો ન હતો. **આખી દુનિયા પરના** પોતાના પ્રેમમાં સ્ત્રી, પિતા અને પ્રજા તરફનો પ્રેમ પણ એક **હિસ્સા** તરીકેજ હતો; અને સર્વને સુખનો રસ્તો બતાવવામાંજ એનો 'પ્રેમ' સમાવેશ પામતો હતો!

કુમારનું મન મૂળથીજ વૈરાગી તો હતુંજ. બાલ્યાવસ્થામાં પણ

રમકડાં તેને આનંદ આપી શકયા નહતાં ! યૌવનમાં યશોધરાના સંસર્ગને લીધે ઘડીભર તેનું મન સંસારમાં રાગ પામવા શિખ્યું હતું ખરૂં, પણ તેણે જોયેલા બનાવોએ તે વૈરાગ્યભાવનાને ફરીથી જાગૃત કરી. **અંગારા ઉપર થોડા વખતને વાસ્તે લાગેલી રાખ ઉડી ગઈ અને ફરીથી વૈરાગ્યની અગ્નિ પૂર્ણ જોશથી પ્રકટી નીકળી.** તેના મનમાં પ્રબળ તોફાન ચાલતું હતું. સંસારનો ત્યાગ કરી, એકાન્તમાં જઈ, વ્યાધિ, રોગ અને મરણમાંથી છૂટવાનો ઉપાય શોધી કહાડવો એજ એના હૃદયની ઉચ્ચમાં ઉચ્ચ ભાવના હતી. જ્યારથી તેણે પેલા ભિક્ષુકને–શ્રમણને–સંન્યાસીને જોયો હતો ત્યારથીજ તેવા થવાની પ્રબળ આકાંક્ષા તેના હૃદયમાં સ્ફુરી રહી હતી. શ્રમણના દર્શને પૂર્વે થઇ ગયેલા બુદ્ધોનું તેને સ્મરણ કરાવ્યું હતું. હજુ તે સ્મરણ ઝાંખુ હતું, છતાં ભાવના તો એવીજ પ્રબળ હતી.

આ સંસારનો ત્યાગ કરી સંન્યાસી થવામાં પિતા, અપર માતા અને પત્નીનો પ્રેમ આડે આવતો હતો. તે વિચારતો કે, “ આવા પ્રેમાળ પિતાને વૃદ્ધાવસ્થામાં શી રીતે છોડી જાઉં ? માતાતુલ્ય ગૌતમીના હૃદયને મારા ગમનથી કેટલો આઘાત લાગશે ? મારાજ આધારે જીવનારી, મારામાંજ સર્વસ્વ માનનારી યશોધરાની શી સ્થિતિ થશે ? આ બધાને દુઃખમય સ્થિતિમાં મૂકી શી રીતે જવું ? ” પણ વળી તે બીજી બાજુનો વિચાર કરી બોલતો; “લોકો જરા, વ્યાધિ, અને મરણના પંઝામાં સપડાએલા છે, દુઃખી છે; કોઈ તેમને માર્ગ બતાવનાર નથી. દેશમાં ધર્મના નામે અધર્મજ ફેલાઇ રહ્યો છે. લોકો દેવોને તુષ્ટ કરવાને અજ્ઞાનતાથી અનેક નિરપરાધી પશુઓનો યજ્ઞના નામે સંહાર કરે છે, અને આ રીતે ઉલટા દુઃખમાં ઉમેરો કરે છે. આ સ્થિતિમાંથી મારે મનુષ્યજાતને ઉગારવીજ જોઇએ. ”

સિદ્ધાર્થના મનની અત્યારની વૈરાગ્યમય અને અનુકંપામય સ્થિતિને ડગાવવા કોઇ સમર્થ નહતું. તે પોતાનો સંકલ્પ લૂલો કરે તેમ નહતું. તેણે આ પળે જીવનનું મહાવ્રત જોયું હતું, તેનાથી ચળાવવા કોણ શક્તિમાન્ થઇ શકે? તે સ્વર્ગીય બળથી આ કામ કરવા ખેંચાયો હતો. કોણ તેમાં વિઘ્ન નાખી શકે? તે ક્યારનોએ આ સંસાર છોડી ચાલ્યો ગયો હોત; પણ પિતાની આજ્ઞા સિવાય આ કામ કરવું તે પિતાના હૃદયને શલ્યરૂપ થશે, એ વિચારથી છેવટે હિંમત ધરી પિતા પાસે ગયો અને નમ્ર ભાવે વિનયપૂર્વક પોતાના હૃદયના ભાવ પ્રદર્શિત કર્યા.

પુત્રવત્સલ પિતાએ કહ્યું; "સંસારનો ત્યાગ" એવા શબ્દો તું ભલો થઇ મારી સંમુખ બોલતો ના. બેટા! સંન્યાસી થવાનો હજુ તારે માટે સમય પરિપક્વ થયો નથી. તું જુવાન છે, તારી નસોમાં લોહી પુર જોશથી વહે છે. આ વય યોગીના વેશને વાસ્તે નથી. પુષ્પના આઘાતથી જે શરીર કરમાઇ જતું હતું, તે શરીર ભિખારીનો પોષાક શી રીતે સહન કરી શકશે? તું આ રાજ્યની ધુરા ધારણ કર, અને મને પ્રથમ સંન્યાસી થવા દે. તું સંસારનાં કામમાં નિપુણ થા, કીર્તિ મેળવ; અને ત્યાર પછી તને ગમે તો ખુશીથી ગૃહસ્થાશ્રમનો ત્યાગ કરજે."

કુમારે નમ્ર વાણીથી કહ્યું: "હે પિતાજી! જો આપ ચાર આપત્તિઓમાંથી મને બચાવવાનું માથે લેતા હો તો હું સંસારનો ત્યાગ કરવાનો વિચાર માંડી વાળું; **મરણ વગરનું જીવન, રોગ વગરનું આરોગ્ય, વૃદ્ધાવસ્થા વગરનું યૌવન, અને નાશ વગરના જગતના પદાર્થો.** જો આ ચાર વરદાન આપ દઇ શકતાં હો તો

મારે સંસાર છોડવો કશો વિચાર નથી. ”

શુદ્ધોદન રાજાએ કહ્યું; “ આવી વાતો ઉચ્ચારતો નહિ. આ ચાર બાબતોને અટકાવવા આખા વિશ્વમાં કોણ સમર્થ છે? આજ પછી આવી વાતો જો તું બીજે સ્થળે બોલીશ તો લોકો તને હસી કહાડશે. કુમાર! ભલો થઇ આ સંસાર ત્યાગ કરવાનો વિચાર મૂકી દે અને આનંદમાં રહે. ”

કુમારે વિનયપૂર્વક કહ્યું “ પિતાજી! જો આપ મારી આ ચાર માગણીઓ પૂરી પાડી ન શકતા હો તો હું આજીજી કરીને કહું છું કે મને જવા દો, મને સંસાર છોડવાની રજા આપો; આપનો **પુત્ર એક બળતા ઘરમાં રહે** છે તેનો ત્યાગ કરવાની રજા આપવામાં શું આપ પુત્રવત્સલ પિતા વિલંબ કરશો? ખરેખર, આ જરા, મરણ, અને વ્યાધિથી આપણે સર્વે ઘેરાયલા છીએ; તેમાંથી છૂટા થવાનો માર્ગ શોધવા મને રજા આપો, કે જેથી આખું વિશ્વ કલ્યાણનો માર્ગ પામી શકે. ”

રાજાએ કાંઇ પણ જવાબ ન આપ્યો. પુત્ર પોતાના નિશ્ચયમાં અડગ છે, માટે તેને વધારે કહેવામાં લાભ નથી એમ ધારી તેણે મૌન ધારણ કર્યું; પણ તેની આંખમાંથી અશ્રુની ધારા વહેવા લાગી. પિતાની આવી સ્થિતિમાં શું કરવું તે ન સુઝવાથી સિદ્ધાર્થકુમાર આ બાબતનો વિચાર કરવા પોતાના વિશ્રામભવન તરફ ચાલ્યો.

વિશ્રામભવનમાં કુમાર આવ્યો ત્યારે તેને આનંદ આપવાને યશોધરાએ તથા દાસી વર્ગે પોતાની સઘળી શક્તિ અજમાવી. પણ આજે કુમારના ચ્હેરાપર કાંઇ જુદોજ રંગ જણાતો હતો. આજે

કોઇ તેના મનને આનંદ પમાડવા સમર્થ ન હતું. યશોધરા તેના મનનું સાંત્વન કરવા અનેક પ્રયત્ન કર્યા છતાં ન ફાવવાથી અંતે સૂઇ રહી. અર્ધી રાત્રી ચાલી ગઇ હશે, તેવામાં એકાએક યશોધરા સ્વપ્નમાં બોલી ઉઠી: " હે નાથ ! જાગો, જાગો, મને બોલાવો, મને શાન્તિ આપો ! "

" પ્રિયતમે ! શું છે ? કેમ ગભરાય છે ? હું પાસેજ ઉભો છું. " એમ કહી કુમાર તેને પવન નાંખવા લાગ્યો. પણ આ શબ્દોનો જવાબ આપે તે પહેલાં ફરીથી તેના તે શબ્દો તેણે ઉચ્ચાર્યા અને પછીથી બોલી: " આજે હું સુખમાં સૂતી હતી; તેવામાં મેં ત્રણ ભયંકર સ્વપ્ન જોયાં, તેથી ગભરાટથી મારી આંખો ઉઘડી ગઇ, અને હજુ પણ તે ભયને લીધે મારૂં હૃદય ધડકયાં કરે છે. આજે મેં એક મહાન્ વૃષભ જોયો. તેના મસ્તક પર ચંદ્રકાન્ત કે સર્પના મણિ જેવું રત્ન ચળકતું હતું. તે, નગરના રસ્તાઓમાં થઇને કિલ્લા ભણી જતો હતો. આકાશમાંથી અવાજ થયો કે ' જો તેને તમે નહિ રોકો તો નગરની શોભા ચાલી જશે; ' છતાં કોઇ તેને રોકી શક્યું નહિ. હું મોટેથી રડી, મેં મારા હાથ તેની ગરદનની આસપાસ નાંખ્યા અને નોકરોને શહેરના દરવાજા બંધ કરવા આજ્ઞા આપી; પણ તેણે એક ખુંખારો કર્યો અને મારા હાથને ધીમેથી છૂટા કરીને તે નાડો–લોખંડના સળીઆ તોડી નાખીને દરવાનોને હડસેલીને નાઠો. તે પછી બીજું સ્વપ્ન આ પ્રમાણે આવ્યું. ચળકતી આંખોવાળા અને સુંદર દેખાવના ચાર મહાન્ દેવો બીજા લાખો દેવો સહિત આપણા નગરમાં આવ્યા. તેઓએ શહેર પર જૂનો વાવટો હતો તે ઉખેડી નાખ્યો અને નવો વાવટો સ્થાપન કર્યો. તે વાવટાનું કપડું વિવિધ રંગથી ચળકતું

હતું. તે અનેક રત્ન અને હીરાઓથી જડેલું હતું. તેમાંથી જે **કિરણો** નીકળ્યાં તે ગંભીર **શબ્દો** અને મહાન્ **વાક્યો**રૂપે ફેરવાઈ ગયાં ! તે શબ્દો અને વાક્યો સાંભળીને જગતના મનુષ્યો ઘણો આનંદ પામ્યા; અને **પૂર્વ**માંથી પવન ફુંકાયો તેથી તે વાવટો **ચારે બાજુએ** ઉડયો અને દૂર દેશના મનુષ્યોએ પણ તે શબ્દો **જોયા**. તે વખતે આકાશમાંથી, આપણી વાડીમાં કદાપિ ઉગેલાં નહિ એવાં પુષ્પો જથાબંધ પડયાં. ”

સિદ્ધાર્થે એક મશ્કરું કર્યું: “ ઓહો ! આ તો ખરેખર આનંદદાયક સ્વપ્ન ! ” **યશોધરાએ** આગળ ચલાવ્યું: “ હે નાથ ! પણ આ સ્વપ્નનો છેવટનો ભાગ ઘણો ભયંકર હતો. ‘ **સમય સમીપ છે ! સમય સમીપ છે !** ’ એવા શબ્દો મારે કાને પડયા, અને તુરતજ ત્રીજું સ્વપ્ન મારી દૃષ્ટિએ પડયું. મેં તમને શોધવા માંડયા, પણ પથારી પર ઓશીકું દબાવ્યા વિનાનું પડેલું હતું, શાલ ખાલી પડી હતી, બધી વસ્તુઓ એમની એમ હતી; હે હૃદયના નાથ ! તમે કે જે મારૂં જીવન છો, મારો પ્રકાશ છો, મારા રાજા છો, મારૂં વિશ્વ છો, મારૂં સર્વસ્વ છો, તે ત્યાં ન હતા. હું ફરીથી ઉંઘી અને જાગીને જોઉં છું તો મારો રત્નનો હાર સર્પરૂપ થઇ ગયો હતો, મારા પગનાં સાંકળાં પગમાંથી નીકળી પડયાં હતાં, મારી સોનાની બંગડીઓ જૂદી પડી ગઈ હતી, મારા માથામાંનું જાસુદનું પુષ્પ ધૂળભેગું રોળાઇ ગયું હતું. આ આપણો પલંગ જમીન પર પડી ગયો હતો અને પલંગની આસપાસનો પડદો ચીરાઇ ગયો હતો. તેવામાં ઘણે દૂરથી આવતો તે વૃષભનો નાદ મેં સાંભળ્યો; ઘણે દૂર વાવટો વિંઝાતો સાંભળ્યો. પણ ‘ **સમય સમીપ છે ! સમય સમીપ છે** ’ ! એ બૂમ ફરીથી મારે કાને પડી. તે બૂમથી હજુ પણ મારૂં હૃદય ધડકે

છે. બૂમને લીધે હું જાગી ઉઠી. હે નાથ! આ સ્વપ્નનો શો હેતુ હશે ? મને ભય લાગે છે કે કાંતો મારા પ્રાણો દૂર થશે અગર તો મારા પ્રાણેશ્વર મારો ત્યાગ કરશે. ”

અત્યંત ગભરાયલી, દિલાસાની સંપૂર્ણ જરૂર ધરાવતી પોતાની તે ધર્મપત્નીને દયાનાસાગર **સિદ્ધાર્થ** કુમારે ધીરજ આપી અને પ્રેમાર્દ્ર અવાજથી તેનું સાન્ત્વન કરવા માંડ્યું: “ શાન્ત થા ! મારી મધુરી ! શાન્ત થા. તું પાપી નથી; માત્ર પુણ્યાત્માજ આવું સ્વપ્ન જોઈ શકે છે. કદાચ તારાં સ્વપ્ન ભવિષ્યમાં બનનાર બનાવના પડઘા-રૂપ હોય, કદાચ દેવોનાં આસનો ચળ્યાં હોય અને કદાચ આખું વિશ્વ મદદ મેળવવાના માર્ગની સમીપમાં હોય—અને તારે કે મારે માથે ગમે તેવી આપત્તિ આવી પડે, છતાં એટલો વિશ્વાસ ધરજે કે હું તને ચ્હાતો **હતો** અને **ચ્હાઉં છું.** આ દુઃખી જગતને કેવી રીતે બચાવવું, તેને સારૂ કેટલાક મહિનાથી હું રાત દિવસ વિચાર કરૂં છું તે તું સારી રીતે જાણે છે. જો મારો આત્મા બીજા **અજાણ્યા** આત્માઓને સારૂ તલસતો હોય, અને જે દુઃખો **મારાં** દુઃખ નથી **તેને** માટે હું દુઃખી થતો હોઉં, તો પછી હે પ્રિયે ! મારા ઉચ્ચ વિચારો **મારી પ્રિયતમાના** કલ્યાણને વાસ્તે કેટલા **વધુ** ઘોળાતા હોવા જોઇએ તેનો તુંજ ખ્યાલ કર. આ પછી ગમે તે બનાવ બને અને કદાચ તે ‘ વૃષભ ’ ચાલ્યો જાય, અથવા તો ‘ વાવટો ’ દૂર ઉડતો દેખાય, છતાં આટલો વિશ્વાસ રાખજે કે હું તને ચ્હાતો **હતો** અને **ચ્હાઉં છું.** જે ચીજ હું આખા જગતને સારૂ શોધું છું, તે **તારે માટે** તો વિશેષ કરીને શોધું છું. અને કદાપિ તારે માથે દુઃખ આવી પડે તો પણ આપણા દુઃખથી જો **જગતને** શાન્તિનો **માર્ગ**

જડતો હોય તો તે વિચારથી **આશ્વાસન પામજે.** બીજાઓ જે બાબત નહિ જાણી શકે તે હું તને જણાવું છું કે, હું તને સૌ કરતાં વધારે ચ્હાઉં છું; કારણ કે હું સઘળાં જીવતાં પ્રાણીને ચ્હાઉં છું. માટે હે મનવલ્લભે! તું હવે સૂઈ જા, અને હું જાગતો બેસીશ અને તારૂં રક્ષણ કરીશ. ”

પતિનો પ્રેમ એજ જેનું સર્વસ્વ છે એવી તે વિશ્વાસુ આર્યબાળા ડસકાં ખાતી ખાતી પોઢી અને નિદ્રાવશ થઇ ગઇ; તથાપિ, જુઓ ઉંઘમાં પણ તે ડસકાં ખાય છે અને લવે છે: “ **સમય સમીપ છે! સમય સમીપ છે!** ”

પ્રકરણ ૬ ઠ્ઠું—ત્યાગ.

(મહાભિનિષ્ક્રમણ.)

આજે ચંદ્ર કર્ક રાશિનો છે. આજે તારાઓ **સિદ્ધાર્થ** કુમારને પ્રબોધતા હતા કે " બે માર્ગમાંથી એકની પસંદગી કરવાનો આ છેલ્લો વખત છે. આજે ને હમણાંજ **માનનો** માર્ગ લ્યો, કાં તો **ભલાઇનો** માર્ગ અંગીકાર કરો. આજે ને હમણાંજ ચક્રવર્તી રાજા થવાનો માર્ગ પકડો; અગર તો વિશ્વના કલ્યાણ અર્થે ' અનગાર ' નો—' સંન્યાસી ' નો માર્ગ સ્વીકારો. દીલ ચાહે તે પસંદગી કરવાનો આ છેલ્લો સમય છે. "

અને દેવો પણ આજે **સિદ્ધાર્થ** કુમારનો છેલ્લો નિશ્ચય જાણવાને ટોળાબંધ એકઠા થયા હતા, કે જ્યાં રાજકુમાર પોતાની સુતેલી પત્નીની બાજુએ, છેવટનો માર્ગ નક્કી કરતો પલંગ પર બેઠો છે. મધ્ય રાત્રી પસાર થઇ ગઈ છે. ચોતરફ શાન્તિ ફેલાયલી છે. કુમારના અત્યંત ગંભીર અને ખિન્ન વદન ઉપર, એક ખુણાની ઝાંખી બત્તી ફિક્કું તેજ નાંખી એને વધારે ફિક્કાસ ધીરે છે. એક બારીક ધોતી અને એવાજ બારીક બદીઆનભેર ખુલ્લે માથે બેઠેલો કુમાર જાણે કે સઘળી સાહ્યબીને છેલ્લી વારનો નિહાળી લેતો હોય એમ ચોતરફ દૃષ્ટિ ફેરવે છે.

જો ! હમણાં એની દૃષ્ટિ મીંચાયલી આંખોવાળી પોતાની મનવલ્લભાના ચ્હેરા પર પડે છે. દૃઢ નિશ્ચયબળને એકઠું કરી ત્યાંથી તે દૃષ્ટિ પાછી ખેંચે છે અને ઘડીભર પોતાની આંખો આગળના અવકાશ-

માં જગતના બુઢ્ઢાઓ, દરદીઓ અને મુડદાંઓનો દેખાવ કલ્પના દેવીની મદદથી ઉત્પન્ન કરે છે અને તે જોતાંજ તે બોલી ઉઠે છે.

" જઇશ, **જરૂર** જઇશ; સંસારનો **ત્યાગ** કરીશ. ' **સમય આવી પહોંચ્યો છે** '! હે સુતેલી પ્રિયે ! **આપણે** જેથી જૂદા પડીએ, પણ **આખું વિશ્વ** જેથી બચે તે તરફ મારા વિચારો દોરાય છે. **આ આકાશમાં પણ હું તેજ સંદેશો વાંચું છું. મારો જન્મ પણ તેજ વાસ્તે હતો.** આ પસાર થયેલા બધા દિવસો અને રાત્રિઓએ પણ મને તેજ કરવા પ્રેર્યો છે. જે રાજ્યો મેળવવાને તરવારો ખુલ્લી કરવી પડે, અનેક નિરપરાધી મનુષ્યોનાં રૂધિર વ્હેવરાવવાં પડે, અને અનેક **પશુઓનો** સંહાર થાય, તે રાજ્યો તથા તેથી મળતી કીર્તિ મારે નથી જોઇતી. હું ધરતી ઉપર **શાન્તિથી** પગ મૂકવા ઇચ્છું છું. પૃથ્વી મારી પથારી થશે, અને જંગલો મારી રહેવાની ભૂમિ થશે. હું ભિખારીના જેવો પોશાક પહેરીશ અને દયાળુ પુરૂષો જે કાંઇ ખાવાનું આપશે તે પર મારો નિર્વાહ કરીશ, અને બીજાં અનેક દુઃખો હું સહન કરીશ; કારણ કે **જગતનાં દુઃખનો પોકાર મારે કાને પડે છે; અને મારૂં હૃદય તે જગતનાં દુઃખોની બૂમથી દયાથી ઉભરાય છે અને ચીરાય છે.** જો તે દુઃખ દૂર કરવાનો માર્ગ જડશે, તો તે માર્ગવતી હું તે દુઃખ દૂર કરવા પ્રયત્ન કરીશ, **મારા સર્વસ્વનો ત્યાગ કરીશ,** મારો સઘળો પુરૂષાર્થ આ કામમાં વાપરીશ.

" મને **મારે માટે** દુઃખ થતું **નથી,** પણ **આખી મનુષ્યજાતિ** માટે દુઃખ થાય છે. સત્યની શોધ ખાતર મેં સર્વસ્વ અર્પણ કર્યું છે અને જરા, વ્યાધિ અને મરણમાંથી મુક્ત થવાનો માર્ગ

સ્વર્ગમાં હશે તો ત્યાંથી પણ હું શોધીશ; નરકમાં હશે તો ત્યાંથી પણ હું શોધીશ. મારા આત્મામાં સ્ફુરણ થાય છે કે, **ખરા સત્યશોધક આગળ માયાનો પડદો અદૃશ્ય થશે.** જેને ખાતર જગતનો ત્યાગ કર્યો તે માર્ગ જડશે, અને મરણનો વિજેતા હું થઈશ. આ હું કરીશજ, કારણ કે **મારા જાણીતા તથા મારાથી અજાણ્યા સર્વ હૃદય માટે મારા આત્મામાં દુઃખ થાય છે.** આ મારા ' સ્વાર્થ-ત્યાગ ' થી–મારા ' પ્રેમ ' થી લાખો જીવ મારા થશે. હે તારાઓ ! હું આવું છું. હે દુઃખી જગત ! તારે માટે અને તારા ઉપર રહેતા જીવો માટે હું આ યૌવન, રાજ્ય, સુખ, વૈભવ, મ્હેલ અને જેનો ત્યાગ કરવો અશક્ય છે તેવી સ્ત્રીનો પણ **ત્યાગ કરૂં છું.** હે પ્રિયે ! જગતનો ઉદ્ધાર કરવા જતાં **તારો પણ હું ઉદ્ધાર કરીશ;** કારણ કે તું **જગતમાંની એક છે.** હે બાળક ! તને આશ્વાસન આપવા રહું તો મારા નિશ્ચયમાં ડગી જાઉં, માટે તારૂં આઘેથીજ કલ્યાણ ઇચ્છું છું.

" હે પ્રિયે ! હે પુત્ર ! હે પિતા ! હે લોકો ! વિશ્વને ખાતર–જગતના કલ્યાણ ખાતર થોડો વખત વિયોગદુઃખ સહન કરો કે જેથી પ્રકાશ ઝળકી ઉઠે અને આખું જગત્ સત્ય ધર્મને જાણે. હવે મારો દૃઢ નિશ્ચય થયો છે. હવે હું જાઉં છું અને જ્યાંસુધી હું જે શોધું છું તે નહિ જડે ત્યાં સુધી હું પાછો નહિજ ફરૂં. "

* * * * * *

હવે **સિદ્ધાર્થ** કુમાર ઉભો થયો. પોતાની પ્રિય પત્નીના સામું જોયું. તે દીન મક્ષિકા જેવી પડી હતી. વિશ્વાસથી તેની પાંપણો મીંચાઇ હતી. તે પલંગની આસપાસ, જાણે કે તે કોઇ દેવની મૂર્તિ ન હોય તેમ, તેણે ત્રણ વાર પ્રદક્ષિણા કરી. ત્રણ વાર પલંગ તજી બારણા તરફ ગયો, અને ત્રણ વાર તે પાછો આવ્યો. તેનું સૌંદર્ય

એટલું મોહક હતું, તેનો પ્રેમ એટલો તો વિશાળ હતો ! છેવટે તે પલંગ તરફ જોઇને બુદ્ધે વિચાર કર્યો: “ મારાં વ્હાલાં સ્વજનો ! તમે મને પ્રિય લાગો છો. તમારો ત્યાગ કરવો બહુ કઠણ લાગે છે. પણ જો હું તમારો ત્યાગ ન કરૂં તો આપણા બધાની શી સ્થિતિ થશે ? વૃદ્ધાવસ્થા પોતાનું કામ કરશે અને મરણ પોતાની જાળ પાથરશે, તેમાંથી આપણે શી રીતે મુક્ત થઇ શકીશું ? જ્યારે દીપકમાંથી તેલ જતું રહેશે ત્યારે જ્યોત શી રીતે બળશે ? જ્યારે ગુલાબ કરમાઇ જશે, ત્યારે તેની સુગંધ અને શોભા ક્યાં રહેશે ? અંતે, હે સ્વજનો ! તમારો ને મારો વિયોગ થવાનોજ છે; તો તે વિયોગ સહન કરીને પણ મરણ, જરા, અને વ્યાધિના પંઝા માંથી સર્વને છુટા કરવાનો માર્ગ કેમ ન શોધું ? હવે વધારે વિચાર કરવાથી વધારે ગભરાઉં છું. સ્ત્રી તરફનો પ્રેમ અને વિશ્વ તરફનો પ્રેમ–આ બેની મારામારી અસહ્ય છે. પણ હવે તો—

સૌ પ્રાણી દુઃખમય ભાસે, જનતા પીડાતી જગ આખે;
તે સઉની પીડા દુર કરવા, કલ્યાણ જગતમાં ભરવા;
થઇ પ્રબુદ્ધ ગૌતમ આજે, થઇ તપસ્વી તપ ગુરૂ માંડે;
જગના સઉ આધિ વ્યાધિ, હરવા નવી બુદ્ધિ સાધી.
એ તપમાં બુદ્ધ તપાશે, નવી યજ્ઞવેદિ મંડાશે
પશુમાત્ર હવે ઉગરશે, મુજ પ્રીતિ એ હોમે પડશે.
મુજ પ્રીતિ એકલી હોમાશે, બીજું જગત્ જીવી સુખી થાશે.*

“ હે તાત ! હે પ્રિયા ! હે પુત્ર ! હે માતા ! તમે સર્વ મને વ્હાલાં છો. મનુષ્ય અને પશુઓનું કલ્યાણ કરવાનો

* સરસ્વતીચંદ્ર ભાગ ૪ થો.

ભગીરથ યજ્ઞ મેં આરંભ્યો છે, તેમાં હું **મારી પ્રીતિનું બલિદાન** આપું છું. એ યજ્ઞમાંથી જે કાંઇ **ફળ પ્રાપ્ત થશે તે આખા જગતને હું આપીશ. આ યજ્ઞ તેમને માટે જ છે.** અને યજ્ઞનું ફળ પણ તેઓને માટે જ છે. જે સ્નેહમાં ભંગ થવાનો ભય છે, તે સ્નેહ-બંધનમાં હવે વધારેવાર પડી રહેવાથી આ ભગીરથ કામ પડયું રહેશે."

તે મહાત્મા એકાએક ઉભો થયો અને મનમાં બાંધેલા નિશ્ચયને અમલમાં મૂકવા તૈયાર થયો. પણ જો, તેની ઉંઘતી કુમુદિની જરા હાલે છે અને રાજયોગીની દૃષ્ટિ તે તરફ જાય છે " પ્રિયે! ઉંઘ, નિરાંતે ઉંઘ! તારા જેટલીજ પ્રિય એવી આ દુનિયાના ઉદ્ધાર અર્થે હું જાઉં છું, એ જો અપરાધજ થતો હોય તો તે માટે **ક્ષમાની ભીખ માગવા** એક દિવસ હું તારી પાસે જરૂર આવીશ! તારા અને જગતના સુખનો રસ્તો શોધવા માટે હું જાઉં છું—અનંત પ્રકાશ મેળવવા માટે જાઉં છું–હૃદયમાંના છુપા પ્રેમને આકાર-માં મૂકવા માટે જાઉં છું. હૃદય! ચાલ મજબુત થા!"

હમણાં શ્રી સિદ્ધાર્થનું વદન ઉચ્ચ પ્રેમ, દયા, અને નિશ્ચયના રંગો-થી છવાઇ ગયું હતું. આવી ભવ્યતા કોઈ મોં પર ભાગ્યેજ જોવા-માં આવી હશે!

અને હવે તે પોતાના સારથિ ચ્યનાને બોલાવે છે અને પોતાના કંતક નામનો અશ્વ સજ્જ કરવા તેને ફરમાવે છે. ચ્યનો આશ્ચર્યમાં અને ગભરાટમાં લીન થઇ જાય છે અને છેવટે બોલે છે;

" ઓ રાજપુત્ર! રાજપુત્ર! શું આપ જ્યોતિષીને પણ જૂઠાજ પાડવા ઇચ્છો છો? શું આપને રાજ્યોની માલેકી છોડી ભિક્ષાપાત્ર અંગીકાર કરવુંજ ઘણું ગમે છે? કુમાર! પિતાની દીલગીરીનો કાંઇક તો વિચાર કરો!"

"ધીમો બોલ, ધીમો બોલ" કુમારે કહ્યું, "આવો કાચા મનનો ન થા! બુદ્ધનો સારથિ કદાપિ કાયર હોઇ શકે શું? સાંભળ; જ્યોતિષીના કહેવા મુજબ હું, રાજ્યનો નહિ પણ વિશાળ વિશ્વરાજ્યનો રાજા થવા અને રક્ષક થવા જાઉં છું અને પિતાની દિલગીરી તો કેવળ 'રાગને' આભારી છે. 'સ્વાર્થી પ્રેમ' અથવા 'રાગ'માંથી દિલગીરી સિવાય બીજી કઇ ચીજ ઉત્પન્ન થઇ શકવાની હતી? તથાપિ, ચ્યના! હું ખરેખર પ્રેમથી પિતાજીને ચાહું છું અને એમને તથા સર્વ પ્રેમપાત્રોને કદાપિ દિલગીરી થવા ન પામે એવો ઇલાજ કરવા માટેજ હમણાં તત્પર થયો છું, તું જો ખરો રાજભકત હો તો ચાલ, વિલંબ મા કર, કન્તકને લાવ!"

ચ્યનાને આ પળે દેવોએ આધ્યાત્મિક બળ ધીર્યું. તેણે તુરતજ અશ્વને સજ્જ કરી કુમાર પાસે હાજર કર્યો. કુમારે તેના પર હાથ ફેરવીને કહ્યું: "પ્રિય કન્તક! શાન્ત થા, શાન્ત થા! કદી નહિ કરેલી એવી મુસાફરી આજે આપણે કરવાની છે, માટે શાન્ત થા! મારે જે ચીજ શોધવાની છે તે કયાં અને કયારે મળશે તે કોઇ જાણતું નથી, અને એ શોધમાં તારી હિંમત અને વફાદારીની મને ઘણી જરૂર છે. રસ્તામાં હજારો ખુલ્લી તરવારો સામી મળે છતાં તું જરા પણ અચકાતો નહિ. મજબુત કિલ્લા કે ખાડી વચ્ચે આવે તોપણ તું બેધડક આગળ વધજે. હું તારા કાનને પકડીને કહું કે 'કન્તક, ચાલ!' તે વખતે તારે એવી ઝડપથી દોડવું કે પવનનું મોટું તોફાન પણ તને પહોંચી વળવા ન પામે. આજે તારે એક મહાન કર્ત્તવ્ય બજાવવાનું છે. આખા વિશ્વને જેથી સ્હાય મળે એવી જાતના એક કામમાં ભાગ લેવાનો લાભ આજ તને મળવાનો છે. કેવળ મનુષ્યોને માટેજ નહિ પણ જે અવાચક છે અને જે મનુષ્યોને

હાથે રીબાય છે તેવા પ્રાણીઓને વાસ્તે પણ—**સર્વ જીવોને** વાસ્તે દુઃખમુકિત મેળવવાનો ઇલાજ કરવા હું હમણાં તારી પીઠ ઉપર સવાર થાઉં છું; માટે ચાલ, રસ્તે પડ!"

સત્યનો બહાદૂર શોધક ઘોડેસવાર થયો, કે તુરતજ તે અશ્વરત્ને પ્રયાણ શરૂ કર્યું. દેવોએ સર્વ પેહેરેગીરોને નિદ્રા મૂકી હતી તેથી પત્થરની જમીનપર થતો કંતકની નાળનો અવાજ પણ તેઓ સાંભળી શક્યા નહિ. એટલુંજ નહિ પણ જે દરવાજો ખોલવાને સો મનુષ્યની જરૂર પડતી હતી અને જેનો અવાજ અર્ધા યોજન સુધી સંભળાતો હતો તે દરવાજાનાં દ્વાર પણ ખુલ્લાંજ પડયાં હતાં!

કુમાર, સારથિ ચ્યનો, અને અશ્વરત્ન. એ ત્રણ સિવાય કોઇ હમણાં જાગતું નહતું. ત્રણે આ લાભ લેઇ આગળ ને આગળ વધતા વધતા કપિલવસ્તુ નગરથી ૪૫ કોશ દૂર અનોમા નદીને કિનારે આવી પહોંચ્યા. અહીં કુમારે અશ્વને ઉભો રાખ્યો, તે રત્નના મુખ ઉપર પ્રેમભર્યો હાથ ફેરવ્યો અને પછી ચ્યનાને કહ્યું: "નિમકહલાલ ચ્યના! તેં જે સેવા બજાવી છે તેનો તને તેમજ આખા વિશ્વને સારો બદલો મળશે. હવે તું આ અશ્વને અને મારાં આભૂષણોને લેઇને પિતાજી પાસે જા. આ સુંદર મુગટ, રાજવંશી પોશાક, વ્હાલી તરવાર અને આ રત્નજડિત મ્યાન; સર્વને લેઇ તું હવે જા. મને આમાંનું કાંઇજ કામનું નથી. પિતાને કહેજે કે હું કૃતઘ્ન નથી થયો; મારી શોધ પુરી થયા પછી જરૂર હું તેમનાં અશ્રુ લુછવાને હાજર થઇશ. **યશોધરાને** પણ દિલાસો આપજે. હવે વિલંબ ન કરીશ, જા, જલદી ઘેર જા. હું સત્યનો પ્રકાશ મેળવવા ભમીશ, અને જો એમાં વિજયી થઇશ તો **આખું વિશ્વ મારૂં થશે.** જો **મનુષ્ય** મનુષ્યો માટે પ્રયત્ન નહિ કરે તો **બીજું** કોણ કરશે?"

પ્રકરણ ૭ મું—સત્યની શોધમાં.

સારથિ ગયો. સિદ્ધાર્થકુમારનું મન શાન્ત થયું. હવે તેણે પોતાના માથાના વાળ કાપી નાખવા ઇચ્છયું; કારણ કે તે સુંદરતાની તેને હવે કાંઈ જરૂર નહોતી. તથા રેશમી વસ્ત્રોને બદલે ભિક્ષુક દશાને ઉચિત ભગવાં પહેરવા ઇચ્છયું. બરાબર તેજ વખતે જીર્ણ કાષાય વસ્ત્રો (ભગવાં) વાળો એક પારધિ* હાથમાં તીરકામઠા સાથે આવતો દેખાયો. તેને પોતાનાં રેશમી વસ્ત્રો આપી તેનાં કાષાય વસ્ત્રો કુમારે પોતે પહેરી લીધાં અને તેની પાસેની છરીથી પોતાના માથાના વાળ કાપી નાખ્યા. પછી પોતે એકલાજ મુસાફરી આગળ લંબાવી.

ચાલતાં ચાલતાં આ યુવાન રાજયોગી **રાજગૃહી** નગરી નજદીક આવી પહોંચ્યા. આ નગરી તે સમયે **મગધદેશની** રાજધાની હતી. ગંગા નદીની પૂર્વ ખીણમાં **મગધ** રાજાની આણ વર્તતી હતી ત્યાંનો રાજા **બિંબસાર** મહાપ્રતાપી હતો.

રાજગૃહી નગરી **વિન્ધ્યાચલ** પર્વતની પાંચ ટેકરીઓ ઉપર આવેલી હોવાથી એની રમણીયતા સ્વાભાવિક રીતેજ અસાધારણ હતી. તે ટેકરીઓ કુદરતની અનેક સુંદરતાઓથી વિભૂષિત હતી; મનુષ્યના સંસર્ગથી દૂર રહેવા ઇચ્છતા અનેક સંન્યાસીઓ—શ્રમણો—

× બુદ્ધ ધર્મશાસ્ત્રો કહે છે કે, આ કોઈ સામાન્ય પારધિ નહતો પરન્તુ પારધિનું રૂપ ધારણ કરેલો કોઈ દેવ હતો.

ભિક્ષુકો—સાધુસંતો કાયકલેશ, તપ, અથવા દેહકષ્ટ ક્રિયાઓ કરવાને અને અનેક સાધુસંતો ધ્યાનમાં મગ્ન રહેવાને આ ટેકરીઓ પર વાસ કરતા હતા. આ પાંચ ટેકરીઓમાંની એક–રત્નગિરી નામથી ઓળખાતી ટેકરીને સિદ્ધાર્થે પોતાનું નિવાસસ્થાન બનાવી.

યોગી સિદ્ધાર્થ ભિક્ષા ઉપર નિર્વાહ કરતા હતા. રાત્રીએ સુકા ઘાસ ઉપર પડયા રહેતા અને ઘણી વખત તો બિલકુલ સુતાજ નહિ. ઉંઘતા ત્યારે પણ ઘણુંજ થોડું ઉંઘતા અને સૂર્યોદય અગાઉ ઘણા વહેલા ઉઠી સૂર્યોદય થતાં સુધી 'ધ્યાન' કરતા અને પછી દેહશુદ્ધિ બાદ નગરીમાં જતા.

રાજકુટુમ્બમાં જન્મેલા અને સુંદર આકૃતિવાળા આ યુવાન ઋષિરાજને ભિક્ષાપ્રાપ્તિમાં મુદ્દલ પરિશ્રમ પડતો નહિ; કારણ કે જેવા તે પોતાની ટેકરીપરથી નીચે ઉતરી નગરીમાં પ્રવેશ કરતા તેવાજ લોકો તેમનો ભવ્ય ચહેરો જોવા ટોળાબંધ એકઠા મળતા અને કેટલાક તો "અમારૂં અન્ન ગ્રહણ કરો; દેવ! અમને અપૂર્વ લાભ આપો!" એમ કાલાવાલા કરતા નજરે પડતા હતા. પરંતુ જિવ્હાને જેણે કાબુમાં રાખી છે એવા તે યુવાન યોગી માત્ર થોડા અને શુષ્ક અન્નથીજ સંતોષ માનતા અને તુરતજ પોતાની ટેકરીએ ચડી જતા. એમના અપૂર્વ રૂપને જોઇ કુમારિકાઓ મોહિત થતી એ જાણી યોગીરાજ ઘડી પણ નગરીમાં વિનાકારણ થોભતા નહિ.

તેઓ બીજી ટેકરીઓ ઉપર પણ ભટકતા અને જૂદી જૂદી માન્યતા ધરાવતા સંતોનો ઉપદેશ સાંભળવામાં આનંદ માનતા. રત્નગિરિ ટેકરી (જેનું બીજું નામ પાંડવશૈલ છે તે) ઉપર જતાં રસ્તામાં શહેરની બાજુએ કેટલાક એવા સંન્યાસીઓ રહેતા હતા, કે જેઓ

શરીરને શત્રુસમાન ગણાતા હતા. જ્યાં સુધી શરીરમાં દુઃખની લાગણી તદ્દન બહેર મારી જાય, ત્યાં સુધી શરીરને અનેક પ્રકારનાં આસનોથી અને અનેક પ્રકારની ક્રિયાઓથી કષ્ટ આપવું, એ તેમનો સિદ્ધાંત હતો, તે સિદ્ધાંતને અનુસરી કેટલાકે પોતાનો જમણો હાથ રાતદિવસ ઉંચો રાખ્યો હતો. કે જે હાથમાં લોહીનું ફરવું બંધ થવાથી તે અક્કડ વૃક્ષની ડાળી જેવો બન્યો હતો. કેટલાક ખીલાવાળી પાવડી પર ચાલતા હતા. કેટલાક શરીરમાં જંગલનાં કાંટા ઘોચતા હતા. કેટલાકે શરીર ઉપર કાદવ અને ધૂળ ચોળ્યાં હતાં. કેટલાકોએ સ્મશાન-ભૂમિનું સેવન કર્યું હતું. કેટલાક કેવળ દરરોજ હજાર બાજરીના દાણા એક પછી એક ખાતા હતા. કેટલાક રસના ઇન્દ્રિયની મીઠાશનો નાશ કરવાને કડવાં પાદડાંજ ચાવતા હતા. કેટલાકોએ તો પોતાની વિવિધ ઇન્દ્રિયોજ કાપી નાંખી હતી અને આંધળા, જીભ વગરના, બ્હેરા, લંગડા તથા ચિન્હ વગરના બન્યા હતા.

આ સઘળો ત્રાસદાયક દેખાવ જોઇ અને તે પણ **ભવિષ્યમાં** મળનારા સુખને માટે **ધર્મનિમિત્તે** થતો જોઇ, આ ટોળીના ઉપરીને મળી **સિદ્ધાર્થે** કહ્યું: “ હું ઘણા મહિનાથી આ પાસેની ટેકરી પર રહું છું, અને હું પણ સત્યની શોધમાંજ છું. આ મારા બંધુઓને જોઉં છું ત્યારે તેમને પોતાની મેળે દુઃખ પામતા જોઇ મને દયા આવે છે. આ જીવન જે **મૂળેજ** દુઃખમય છે તેને **વિશેષ** દુઃખમય શું કરવા કરો છો ? ”

તપસ્વીઓના ગુરૂએ જવાબ આપ્યો: “ શાસ્ત્રોમાં એવું લખેલું છે કે જો મનુષ્ય પોતાના શરીરને એટલું બધું કષ્ટ આપે કે જીવન

દુઃખમય થાય અને મરણ શાન્તિરૂપ થાય તો તેનાં પાપ ધોવાઇ જાય, અને તેનો આત્મા દુઃખની ભઠ્ઠીમાં શુદ્ધ થાય અને સ્વર્ગમાં ચાલ્યો જાય."

સિદ્ધાર્થ કુમારે યાને **શાક્ય** મુનિએ જવાબ આપ્યો: "સૂર્યના તાપથી તપેલું પેલા દરિયાનું પાણી ઉંચે ચડી વાદળરૂપ બને છે, પણ તે પાછું જમીન પર વરસાદરૂપે પડે છે; અને તે ટપકાં એકઠાં થઇ નદીમાં ભળે છે, અને છેવટે તે નદી સમુદ્રને મળે છે. આ રીતે જ્યાંથી તે ઉદ્ભવ્યું ત્યાંજ તે આવીને **મળે** છે. ધારો કે તમારા આ પ્રયત્નથી સ્વર્ગ **મળ્યું;** તો પણ તેનું ફળ **પૂરૂં થયું** એટલે પાછા તમારે અંહીને અંહી આવવાનું અને **ફરીથી** આ પ્રયત્ન આરંભવાનોજ કે?"

ઋષિએ જવાબ આપ્યો: "**કદાચ** આરંભવો પડે. અમે **આ** કશું સમજતા નથી. પણ રાત્રિ પછી દિવસ આવે છે, અને તોફાન પછી શાંતિ આવે છે; અને આ શરીર બંધનકારક છે, આત્માને ઉંચો ઉડતાં અટકાવે છે, **માટે** અમે તે શરીરને ધિક્કારીએ છીએ, કષ્ટ આપીએ છીએ, અને દેવોની સાથે સુખ મેળવવા ઇચ્છા રાખીએ છીએ."

શાક્યમુનિએ કહ્યું: "તે સ્વર્ગનાં સુખ ગમે તેટલાં વર્ષો સુધી ચાલ્યાં કરે તોપણ તેનો અંત તો અવશ્ય છેજ. પણ **એવું** કોઈ જીવન છે કે જે શાશ્વત હોય? બોલો, શું તમારા દેવો પણ શાશ્વત કાળ ટકી શકે છે?"

યોગીએ કહ્યું: "ના, તેમની પણ અવધ હોય છે અને તે અવધ પૂરી થયે તેઓ પણ મરે છે."

આ શબ્દો સાંભળી **સિદ્ધાર્થનું** હૃદય પીગળ્યું અને તેમણે કહ્યું: "હે ઋષિઓ! તમે પવિત્ર છો અને મજબુત મનના છો. માટે

હવે જરા ડહાપણ વાપરો અને આ **શરીરને કષ્ટ** આપવાનું છોડી દો. આથી કદાચ તમને **માયાવી** લાભ થશે, પણ તે લાભનો પણ **અંત** આવશે. આ શરીરરૂપી મકાન કે જેની બારીઓ દ્વારા કાંઇક પણ ઝાંખો પ્રકાશ આવી શકે છે, તેને તોડી પાડવા શા સારૂ પ્રયત્ન કરો છો ?"

તેઓએ જવાબ આપ્યો: "અમે આ માર્ગ **પસંદ** કર્યો છે, અને મરણ સુધી તે માર્ગેજ જઇશું. આ માર્ગે ચાલતાં જગતના તમામ પથરા કદાપિ સળગતા કોયલારૂપ થઇ જાય તોપણ અમે તો આ માર્ગેજ ચાલીશું. અય નવજવાન! આથી વધારે સારો માર્ગ તું જાણતો હો તો બોલી દે; નહિ તો તારે રસ્તે જા."

શ્રમણ સિદ્ધાર્થે કાંઇ પણ જવાબ ન આપ્યો, પણ પોતાને માર્ગે આગળ ચાલ્યા અને રસ્તામાં આ બિચારાઓની સ્થિતિ પર દયા લાવતા હતા કે "અહા! કેટલું અજ્ઞાન! શું આ અજ્ઞાનમાંથી આ લોકોને મુક્ત કરવાનો માર્ગ નહિ જડે? અરે, જરૂર તે **હું શોધીશ.**"

આ પ્રમાણે વિચાર કરતા સિદ્ધાર્થયોગી ચાલ્યા જાય છે, તેવામાં કેટલાંક ઘેટાં અને બકરાંને હાંકી જતો એક ભરવાડ તેમની નજરે પડ્યો. પોતાના પર ગુજરવાના જુલમનો પડછાયો જેણે જોયો હતો એવાં તે ઘેટાંઓ આમ તેમ નાશી જતાં હતાં અને તે ભરવાડ મહા મહેનતે તેમને હારમાં લાવતો હતો. એક ઘેટાના બચ્ચાને પગમાં કાંઇ ઇજા થઇ હતી તેથી તે મહામહેનતે વેદના ભોગવતું ચાલતું હતું, જ્યારે બીજાં ઘેટાંઓ કુદકા મારતાં ચાલ્યાં જતાં હતાં. શ્રમણ સિદ્ધાર્થને આ બચ્ચાની ઘણીજ દયા આવી અને તેને ઉચકીને

પોતાના ખભા ઉપર મૂકતાં મૂકતાં તે બોલ્યા: " હે નિરાધાર પશુ ! તું શાન્ત થા; જ્યાં ભરવાડ બધાં ઘેટાંને લેઇ જશે, ત્યાં હું પણ તને ઉચકીને આવીશ. પેલી ગુફાઓમાં બેસીને જગતનાં દુ:ખ ઉપર વિચાર કર્યાં કરવો તે જેટલું ઉત્તમ કામ છે તેટલુંજ ઉત્તમ કામ, એક પશુને શાન્તિ આપવાનું છે. "

પછી તે ભરવાડો તરફ વળીને કહ્યું: " હે મિત્રો ! અત્યારે ખરા બપોરે આવા સખ્ત તાપમાં આ જાનવરોના ટોળાને ક્યાં લેઇ જાઓ છો ? "

તે ભરવાડોએ જવાબ આપ્યો: " આજે અમારો રાજા તેના દેવો નિમિત્તે મોટો યજ્ઞ કરવાનો છે, અને તે યજ્ઞમાં પાંચ કોડી ઘેટાં અને પાંચ કોડી બકરાં હોમવાનાં છે; માટે તે રાજાને માટે અમે આ ઘેટાં તથા બકરાં લેઇ જઇએ છીએ. "

" ચાલો હું પણ તમારી સાથે આવું છું " એમ કહી સિદ્ધાર્થ યોગી તે ઘેટાંને ખભા ઉપરજ રાખીને તપેલી રેતીમાં અને સખ્ત તાપમાં તે ભરવાડો સાથે શાન્તિથી ચાલવા લાગ્યા.

સંધ્યાકાળ થવા આવ્યો હતો અને દૂર વ્હેતી શોણ નદી પર આથમતા સૂર્યનો પ્રકાશ પડી ચૂક્યો હતો. શ્રમણ સિદ્ધાર્થ અને તે ભરવાડો ઘેટાં તથા બકરાં સાથે નગરમાં દાખલ થયા. દરવાજા આગળ ઉભેલા દ્વારપાળોએ જ્યારે યોગીને ઘેટું ઉચકીને આવતા જોયા ત્યારે તેઓ એકદમ પાછા હડી ગયા. તેમનું નમ્ર વદન જોવાને વેપારીઓએ શબ્દોની મારામારી છોડી દીધી. લુહારે એરણ ઉપર ઠોકવાને ઉપાડેલો હથોડો એમને એમ તેના હાથમાં રહી ગયો.

વણકરે વણવાનું અને લખનારે લખવાનું છોડી દીધું. પૈસા ગણનાર તેનો હિસાબ ચૂકી ગયો. તે વખતે કણીઆના ચોખા એક આખલો ખાવા મંડી ગયો. દૂધ વેચનારે લોટો ભરાઈ ગયો તો પણ દૂધ રેડયા કર્યું. તે સિદ્ધાર્થ યોગીનું વદન એટલું નમ્ર તથા એટલું પ્રતાપી કાન્તિમાન્ હતું કે સર્વ કોઈ પોતાનો ધંધો છોડીને આ મહાત્માને જોવા તલ્લીન બન્યા. સ્ત્રીઓ તો બારણામાં એકઠી થઇને માંહોમાંહે વાતો કરવા લાગી કે “ આવો સુંદર અને ભવ્ય દેખાવનો પુરૂષ યજ્ઞનિમિત્તે આહુતિ લાવનાર કોણ હશે ? તેની જાત શી હશે ? એની આંખો કેવી રમ્ય લાગે છે ! ઇંદ્ર, ચંદ્ર કે કામદેવ તો મનુષ્યરૂપે નહિ આવ્યા હોય ? ”

આ સઘળો સમય શ્રમણ સિદ્ધાર્થ તો એજ વિચાર કરતા હતા કે “ આ બધાં ‘ **ઘેટાં** ’ છે, પણ કોઇ તેમનો ‘ **ભરવાડ** ’ નથી. તેઓ ‘ **રાત્રિમાં** ’ આમ તેમ ભટકે છે, પણ તેમને દોરનાર કોઇ નથી. ઘેટાંઓ જેવી રીતે છરી ગળા ઉપર મૂકાય ત્યારે બેં બેં કરે છે, તેજ રીતે આ અજ્ઞાન મનુષ્યોના રૂપમાં ‘ મોટાં ઘેટાંઓ ’ પણ મરણની છરી તળે રડીને રહે છે. ”

આ સમયે કોઇકે રાજા **બિંબસાર**ને ખબર આપી કે “ એક પવિત્ર યોગી અત્રે આવેલા છે, અને યજ્ઞને ઉજવવાને જે ઘેટાની જરૂર હતી તે સાથે લાવેલા છે. ” રાજાએ તે યોગીને યજ્ઞવેદી પાસે (કે જ્યાં પોતે બેઠો હતો ત્યાં) બોલાવરાવ્યો.

રાજા **બિંબસાર** હમણાં વેદી પાસે બેસીને યજ્ઞની સઘળી તૈયારીઓ પર નજર રાખતો હતો. તેની બન્ને બાજુએ શ્વેત વસ્ત્ર-વાળા બ્રાહ્મણો પંક્તિમાં ગોઠવાઈ ગયા હતા અને અગ્નિમાં ઘૃત

હોમીને તેને સતેજ કરતા હતા. મંત્રોચ્ચારની સાથે જેમ જેમ તેઓ ઘી, ઔષધિઓ તથા સોમરસ અગ્નિમાં હોમતા હતા તેમ તેમ અગ્નિની જ્વાળા બહુ જોરથી આકાશ તરફ ઉછાળા મારતી હતી.

એક બાજુએ પશુઓનાં ટોળાં ગોઠવાયલાં હતાં, જેમાંથી એક ડાધાવાળા બકરાનું મુખ મુંજ નામના ઘાસથી શીવી લેવામાં આવ્યું હતું. એકાએક પેલો વૃદ્ધ બ્રાહ્મણ ઉભો થાય છે અને નિર્દોષ બકરાના ગળાની સમીપમાં છરો ધરીને મંત્રોચ્ચાર કરે છે. જુઓ, તે દેવોને આ ખૂનના સાક્ષી થવા બોલાવે છે!

" ઓ દેવો! અદ્યાપિ પર્યંત કરાયલા અનેક યજ્ઞોમાં સૌથી મોટો એવો આ યજ્ઞ રાજા બિંબસાર તરફથી કરવામાં આવ્યો છે. આ અગ્નિકુંડમાં રેડાતા લોહીથી અને શેકાતા માંસની ગંધથી તમે તૃપ્ત થાઓ તુષ્ટ થાઓ–પ્રસન્ન થાઓ! રાજાનાં સઘળાં પાપો આ હોમાતા બકરા પર પડો! અને તે બકરા સાથેજ રાજાનાં તે પાપો ભસ્મ થાઓ!"

અને તેણે ઝગઝગતો છરો ઉગામ્યો, અને સઘળાની આંખો તેના તરફ ખેંચાઈ અને તેના છરાની ગતિની રાહ જોવા તૈયાર થઇ. સઘળા પ્રેક્ષકોએ આ ભયંકર દેખાવ જોવાને દમ ખેંચ્યો અને બ્રાહ્મણે ફરી મંત્રોચ્ચાર કરી છરો ઉગામ્યો.

પરંતુ સબુર! તે બ્રાહ્મણની મગદૂર નહોતી કે એક મહાત્માની છાયામાં ઉભેલા પ્રાણીનો વાંકો વાળ કરી શકે. એકાએક તે શાન્ત વદનવાળા, જેના મોં ઉપર કશો ગભરાટ કે ધાસ્તીનું ચિન્હ નહોતું એવા શાક્યમુનિ—દયાના સાગર સિદ્ધાર્થ રાજર્ષિ પેલા બકરા

પાસે જઇ પહોંચે છે, સઘળાની સમક્ષ તેનું બંધન છોડે છે અને બ્રાહ્મણના સામે આવીને તેને કહે છે: "ઓ પરમાત્માના અંશ! ખુશીથી તારો આ છરો મારી ખુલ્લી છાતીમાં કે ગરદન પર અજમાવી લે. હું અને આ બકરો એકજ છીએ."

બ્રાહ્મણ સ્તબ્ધ બની ગયો. તેનો ઉગામેલો હાથ એવીજ સ્થિતિમાં સ્થિર રહ્યો. મંડળીમાંથી કોઈ પણ ચું કે ચાં બોલીજ શક્યું નહિ, એટલો બધો તે દયાળુ પુરૂષના ભવ્ય ચહેરાનો પ્રતાપ હતો!

અને હવે તે રાજા **બિંબસાર** તરફ નજર કરે છે અને સઘળા સાંભળે તેમ મોટે અવાજે પોતાની અમર વાણીનો પ્રવાહ ચલાવે છે: "ઓ રાજન્! ઓ બ્રાહ્મણ! તમે શું જાણતા નથી કે આ જીવનની કિંમત આંકવા કોઇજ સમર્થ નથી? આ એક એવી ચીજ છે કે જે છીનવવાની શક્તિ હરકોઇ ધરાવે છે પણ જે બક્ષવાની શકિત ચક્રવર્તીમાં પણ નથી. આ દુનિયામાં જેઓ જીવે છે તેઓ **દયાથી**જ જીવે છે અને **દયા માટે**જ જીવે છે. પરમ દયાળુ પરમાત્માની દયા સિવાય એક ક્ષણ પણ જીવવું અશક્ય છે, એ વિચારની જેઓ કદર કરી શકતા હોય તેઓ એજ પરમાત્માની પ્રજાને રિબાવવાની હિંમત ધરી શકેજ નહિ; કારણ કે આ દુનિયામાંથી 'દયા' નું તત્ત્વ દૂર જતાં દુનિયા વસવા જેવીજ રહેતી નથી, ઓ મનુષ્યો! તમે આ અવાચક પ્રાણીઓના દેવ છો; તમારા દેવો તમને સુખ આપે એમ ઇચ્છનારા તમે, તમને દેવ માનનારા પ્રાણીના ગળા પર છુરી ફેરવવા જેટલીજ ભલાઇ બતાવી શકો છો કે? લોહી રેડવાથી જે દેવો તુષ્ટ થાય તેને દેવો

કહેવાયજ કેમ? જે પ્રાણીઓ પોતાની આખી જીંદગી તમારી સેવા બજાવવામાં ગુજારે છે અને જે જ્યારે તમે તેને છરો મારવા ધાઓ છો ત્યારે પણ તમારા હાથ ચાટવા જેટલોજ પોતાનો બચાવ કરી શકે છે એવાં તે તમારા વિશ્વાસે પડેલા અવાચક જીવોનો મૂર્ખતાથી સંહાર કરતાં તમને શરમ પણ નથી આવતી શું? ઓ આર્યો! તમારા જીગરમાંથી દયા અને પ્રેમ ક્યાં ઉડી ગયાં, કે જેથી તમે ધર્મના નામથી પણ નિર્દયતા અને દ્વેષયુક્ત કાર્યો કરવા પ્રેરાઓ છો? ચોક્કસ માનજો કે લોહીથી આત્મા ધોવાઇ શકતો નથીજ. આ વિશ્વનું ગણિત **નિયમસર** ચાલે છે અને દરેક મનુષ્યને તેમજ દેવને પ્રેમવિરૂદ્ધ તેણે કરેલી દરેક ભૂલ માટે દંડ ભરવોજ પડે છે. તમે જે દુઃખોથી મુક્ત થવા દેવોને આવી રીતે પ્રસન્ન કરવા ધારો છો તે દુઃખો કોઇ તમારાજ અસદ્ કાર્યનો, અસદ્ શબ્દનો કે અસદ્ વિચારનો પડઘો માત્રજ છે એ તમે નથી જાણતા શું? તમે તે દુઃખને ઉત્પન્ન કરવાની ભૂલ કરી અને હમણાં વળી તે ઉત્પન્ન કરેલા રાક્ષસને પોષવા તૈયાર થયા છો. એને દૂર કરવાની તાકાત દેવમાં કે દેવોના દેવમાં પણ નથી. એ શક્તિ તમેજ મેળવી શકો અને વાપરી શકો, અને એ શક્તિ તે બીજી કોઈ નહિ પણ 'દયા' અથવા 'પ્રેમ' છે. પ્રાણીમાત્ર તરફ કોમળ ભાવ રાખતાં શિખો, સઘળાને આત્મવત્ પ્રેમથી જોતાં શિખો, એટલે તમારી અંદરનાં દુઃખનાં બીજ આપોઆપ બળી જશે અને તમે સુખી-સુખી થશો."

શાક્યમુનિએ પેલા બકરાને પોતાના ખભા ઉપર ઉંચકી લીધું અને પોતાનું કથન પુરૂં થતાંજ ચાલવા માંડ્યું. પરંતુ રાજા **બિંબસાર** આ શબ્દોની અસરથી એટલો તો ભક્તિવશ થઇ ગયો

હતો કે તેણે ઉઠીને સાષ્ટાંગ દંડવત્ કરી રસ્તો રોક્યો.

"દયાળુ દેવ! અમને ક્ષમા કરો; અમે અજ્ઞાનના અંધકારમાં ભટકતા હોઇ જે કાંઇ અપરાધ કરતા આવ્યા છીએ તે સર્વ માટે અંતઃકરણથી દિલગીર છીએ અને આજથી મારા રાજ્યમાં પશુનો ભોગ કોઇ પણ શખ્સ નહિ આપી શકે. ઓ કૃપાળુ મહાત્મન્! આપ શાન્ત થાઓ, થોભો અને અમારાં હૃદયને બરાબર પવિત્ર કરવા કૃપા કરો." એમ કહી રાજા ઉભો થયો અને બે હાથનો સંપુટ કરી ભક્તિવશ ચહેરા સાથે ઉભો. બીજા બધાએ પણ રાજાનું અનુકરણ કર્યું.

દયા, અનુકમ્પા, પ્રેમ અને સત્યનું તેજ જેનાં મોં ઉપર અને આંખોમાં ઝળકી રહ્યું હતું એવા તે રાજર્ષિએ પ્રસંગ વિચારી આગળ ચલાવ્યું: "અહો સુજ્ઞ નરપતિ! તમારા વિચારોમાં થયેલો આ ઉત્તમ ફેરફાર જોઇ મને સંતોષ થાય છે; અને જો તમારો આટલો બધો આગ્રહ છે તો સાંભળો."

દયાની સાક્ષાત્ મૂર્તિતુલ્ય **શાક્યમુનિના** આ શબ્દો સાંભળતાંજ રાજા તેમના પગમાં પડ્યો અને પૂજારીઓએ યજ્ઞકુંડને બુઝવી દીધો. રાજાએ કહ્યું: "હે દેવ! આપના પધારવાથી અમને જે અનુપમ લાભ મળ્યો છે તેનો એક યત્કિંચિત્ બદલો વાળવાની તક આપવા માટે આપ થોડા દિવસ અમારા પરોણા બનો. આ હાથ કે જે રાજદંડને યોગ્ય છે તેને હવે વધારે વાર ભિક્ષાના શ્રમમાં ન ઉતારો એવી અમારી પ્રાર્થના સ્વીકારો. આ શરીર કે જે રાજવંશી પોશાકને લાયક છે તેને આ જીર્ણ વસ્ત્રોથી અશોભનિક ન બનાવવાની અમારી અરજ મંજુર કરો. અમારી સાથે ચાલો, અમારા મહેલમાં વસો, અને

આનંદમાં દિવસ નિર્ગમન કરવા સાથે કવચિત્ રાજ્યમાં જ્ઞાનનો ઉપદેશ આપો. આપના આજના ઉપદેશથી હું એવા ઠરાવ પર આવ્યો છું કે મારા આખા રાજ્યમાં કોઇ પ્રાણીહિંસા ન કરે એવો હું કાયદો કરીશ. અને આપની વધુ સ્થિરતાથી વધુ ઉત્તમ કાર્યોમાં આપ મને પ્રેરી શકશો. ”

“હે રાજન્! ” શાક્યમુનિએ જવાબ વાળ્યો “ તમારા આમંત્રણમાં સમાયલા પ્રેમભાવની કદર ન બુઝી શકું એટલી બધી બુઠી લાગણી વાળો હું નથી. તથાપિ મેં જે કાંઇ માર્ગ અંગીકાર કર્યો છે તે સમજીનેજ કર્યો છે. તમારા જેવીજ સાહ્યબી મારી પાસે હતી પરંતુ ‘ ત્યાગ ’ માંજ મને આનંદ જણાયાથી આ રસ્તો મેં અંગીકાર કર્યો છે. તમે મને થોડા દિવસ અત્રે રોકાવાનું જે સુંદર કારણ આપ્યું તે ઠીક છે; પરંતુ જેની શોધમાં હું નીકળ્યો છું તે ચીજ ન મળે ત્યાંસુધી વિશ્રાન્તિ લેવી–પ્રમત્ત દશામાં પડવું એ મને છાજતું નથી. પ્રકાશની શોધમાં હું અવશ્ય ફત્તેહ મેળવીશ, એમ મારૂં મન સાક્ષી પૂરે છે; અને જ્યારે મને તે મળશે ત્યારે તમને જરૂર મળીશ. દરમ્યાનમાં, હે દયાળુ નરેશ! મારો આટલો ઉપદેશ ગ્રહણ કરો. તમારા રાજમાં કોઇ માણસ પોતાના પેટને પ્રાણીઓની કબર ન બનાવે એવો બંદોબસ્ત કરો. ‘ નિર્બળનું સબળે રક્ષણ કરવું ’ એ પવિત્ર કાનુનનો ભંગ કરી સબળજ નિર્બળનું ભક્ષણ કરે એ ખરેખર હેવાનીઅતભરેલું અને પૃથ્વી ઉપર નરક ઉતારવા સરખું કામ છે. ધન્ય છે તે પવિત્ર ભૂમિને કે જ્યાં વસતા તમામ મનુષ્યો લોહી વગરનો અને શુદ્ધ ખોરાક જમી શુદ્ધ વિચારો અને શુભ ભાવનાઓમાં રમણ કરતા હશે? એ ભૂમિ ખરેખર સ્વર્ગ ભૂમિ છે. હે દયાળુ નરેશ!

તમારા રાજ્યને એવું પવિત્ર જોવાનો શુભ અવસર તમને ક્યારે પ્રાપ્ત થશે ?"

બિંબસારે ખાત્રી આપી કે આ સઘળા ઉપદેશનો હું બનતી તાકીદે અમલ કરીશ અને પછી તેણે તેમનું નામ–ઠામ વગેરે જાણવા ઇચ્છયું. જ્યારે તેના જાણવામાં આવ્યું કે આ યોગી તે બીજો કોઇ નહિ પણ રાજા શુદ્ધોદનનો પુત્ર થાય છે, ત્યારે તેને ઘણોજ આનંદ થયો; કારણ કે જો કે તેને શુદ્ધોદનના પુત્ર સાથે કદાપિ મેળાપ થયો નહતો તથાપિ તેઓ બાલ્યાવસ્થામાંથી પરસ્પર પ્રીતિનાં ચિન્હ તરીકે ઘણીએક ભેટો મોકલી ચૂક્યા હતા.

પિછાન તાજું થવાથી તેણે મહાત્માને રોકવા ઘણોએ પ્રયત્ન કર્યો; પરંતુ મહર્ષિએ જવાબ આપ્યો: "સ્નેહ બંધનમાં ફસાવું મારે માટે જોખમભર્યું છે, માટે હવે પિછાન નીકળતાં તો મારે તાકીદે રવાના થવું જોઇએ છે. મને ક્ષમા કરો; મારી શોધ પુરી થયેથી હું તમને જરૂર મળીશ અને તેનો લાભ તમને જરૂર આપીશ."

એમ કહી શ્રમણ સિદ્ધાર્થ રસ્તે પડયા અને થોડી વારમાં જંગલ ભણીના રસ્તે અદૃશ્ય થયા.

શ્રમણ મહાત્માનો ઉપદેશ નકામો ગયો નહતો. તેમના બાળમિત્ર અને શિષ્ય એવા બિંબસાર રાજાએ પાછળથી નીચે મુજબ શિલાલેખ તૈયાર કરાવ્યો અને એક ઢંઢેરો પીટાવીને રાજ્યમાં તેનો પુરેપુરો અમલ કરાવરાવ્યો. તે શિલાલેખ આ મતલબનો હતો:—

"મગધ દેશના રાજા બિંબસારની આવી ઇચ્છા છે; યજ્ઞનિમિત્તે અત્યાર સુધી પશુવધ કરવામાં આવતો હતો, અને ખોરાક નિમિત્તે પશુઓને કતલ કરવામાં આવતા

હતા; પણ દિવસે દિવસે જ્ઞાન વધતું જાય છે, સર્વ જીવો સરખા છે, અને દયા કરનારને દયા મળે છે–આ સિદ્ધાન્તોને લીધે કોઇએ યજ્ઞ નિમિત્તે પશુનો વધ કરવો નહિ તેમજ ભોજન નિમિત્તે પશુ કે પક્ષીનો સંહાર કરવો નહિ.”

બિંબસાર પાસેથી ચાલીને સિદ્ધાર્થ યોગી નદી આગળ આવી પહોંચ્યા. અહીં એક સુંદર યુવતી આંખોમાંથી ચોધારાં આંસુ વહેવડાવતી અને માથાના છૂટા કેશને ડુંપી કહાડતી આવી અને નમસ્કાર કરી સિદ્ધાર્થ યોગીને કહેવા લાગી: “હે પ્રભો! કાલે મને તપોવનમાં મળ્યા હતા અને મારા પર દયા બતાવી હતી એજ આપ છો. હું થોડે છેટે એક ઝુંપડામાં એકલી પડી રહેતી હતી અને મારા એકના એક બાળકને ઉછેરતી હતી. તે છોકરો પાસે ઉગેલા ફૂલના છોડવાઓમાં રમતો હતો, તેવામાં ત્યાં એક સર્પ નીકળ્યો અને તે છોકરાને કાંડે લપેટાઇ ગયો. તે છોકરો તો હસતો હતો, અને તેણે રમતમાં તે સર્પનું મ્હોં પહોળું કર્યું અને પોતાનો હાથ તે મુખમાં નાંખ્યો. પણ અફસોસ! ઝાઝો વખત થયો નહિ એટલામાં તો તે રમતો બંધ થઇ ગયો. તે ફિક્કો પડી ગયો, અને તેણે ધાવવાનું પણ બંધ કર્યું. મેં લોકોને તે બાળક બતાવ્યું ત્યારે કોઇકે કહ્યું: ‘તેને ઝેર ચ્હડયું છે.’ એક જણે કહ્યું: ‘તે મરી જશે.’ પણ અરે! મારો તે પુત્ર મરે અથવા મારાથી જૂદો પડે એ વિચાર મને અસહ્ય લાગ્યો. આ બાળકની આંખમાં ફરીથી પ્રકાશ આવે, અને તે મને મા કહીને બોલાવે, એવી દવા વાસ્તે હું જ્યાં ત્યાં ફરવા લાગી. પણ કોઇએ મને તે દવા ન આપી. છેવટે એક શખસે મને એવી સલાહ આપી કે ‘પેલી ટેકરી ઉપર એક પવિત્ર મહાપુરૂષ વસે છે, તે કાષાય વસ્ત્ર

પહેરે છે તેમને જઇને પૂછ, અને જો તેમની પાસે કાંઈ દવા હશે તો જરૂર તારા છોકરાનું દુઃખ દૂર કરવા તે આપશે.' તે ઉપરથી હું ધ્રૂજતી ધ્રૂજતી આપની પાસે આવી, રડી, મારા બાળક પરથી વસ્ત્ર ખેંચી લઇને આપને તે બતાવ્યું; અને આ બાળકમાં જીવન આવે તેને વાસ્તે આપની પાસે દવા માગી. હે પ્રભો! આપે બીજા-ઓની માફક મને ધિક્કારી કહાડી નહિ, પણ દયાભરી આંખોથી તે બાળક તરફ જોયું અને કોમળ હાથથી તેનું શરીર તપાસ્યું અને પછી તે બાળક પર વસ્ત્ર ઢાંકવાની મને આજ્ઞા આપી અને કહ્યું કે 'બ્હેન! એક ઉપાય છે. જો તું, હું જે દવા કહું છું તે લાવી આ-પીશ તો આ દરદ મટશે. વૈદ્યો પાસે દવા કરાવવી હોય તો વૈદ જે કહે તે પદાર્થ લાવી આપવા જોઇએ. માટે હું તને કહું છું કે એક તોલો સરસવના દાણા મને લાવી આપઃ—પણ આટલું યાદ રાખજે કે જે ઘરમાં બાપ, મા, બાળક, અથવા નોકર વગેરે કોઇ પણ ન મરી ગયું હોય એવા ઘરમાંથી તે લાવજે.' હે પ્રભો! આ રીતે આપે મને કહ્યું હતું."

સિદ્ધાર્થ શ્રમણે દયા લાવીને કહ્યુંઃ "પ્રિય **કીશાગોતમી**! હા, મેં એમજ કહ્યું હતું. પણ શું તને તે દાણા મળ્યા?"

"હે દેવ! મારા ખભે બાળક રાખીને હું અહીં જંગલમાં તેમજ શહેરમાં ઝુંપડે ઝુંપડે અને ઘેરઘેર ફરી, અને દરેક જગાએ જઇને હું પૂછી વળી કે 'મારા આ બાળકને સારૂ દવામાં એક તોલો સરસવના દાણા જોઇએ છે તે મહેરબાની કરીને આપો, અને જેમની પાસે તે હતા, તે સર્વેએ મને તે આપ્યા; કારણ કે ગરીબ લોકો, ગરીબ લોકો તરફ બહુ દયાળુ હોય છે. પણ જ્યારે હું

પૂછતી કે 'અહીં તમારા ઘરમાં કોઈ મરી ગયું છે? પિતા કે માતા, સ્ત્રી કે બાળક કે નોકર કોઇ મરી ગયું છે?' ત્યારે તેઓ કહેતા કે 'બ્હેન! આ શું પૂછે છે? **જીવતાની** સંખ્યા બહુ **થોડી** છે, પણ **મરેલાની** સંખ્યાનો **પાર નથી;**' આ શબ્દો સાંભળી હું તેમનો ઉપકાર માની તે દાણા પાછા આપતી અને બીજે ઘેર જતી, અને ઉપર પ્રમાણેજ માગણી કરતી. ત્યારે જવાબ મળતા કે,

'દાણા આ રહ્યા, પણ અમારો **નોકર** મરી ગયો છે,'

'દાણા આ રહ્યા, પણ અમારો ભલો **દાદો** મરી ગયો છે'

'દાણા આ રહ્યા, પણ તેનો **વાવનાર** તે ઉગે તે પહેલાં તો ચાલ્યો ગયો છે.'

"હે પ્રભો! હું ઘેર ઘેર ભટકી, પણ કોઇ પણ એવું ઘર ન મળ્યું કે જ્યાં કોઇ ને કોઈ મરી ગયું ન હોય. આ ઉપરથી જે મારૂં બાળક ધાવતું ન હતું તેમ હસતું પણ ન હતું, તે બાળકને ઝરા આગળ દ્રાક્ષના વેલાઓમાં મૂકીને આપને શોધવા આવતી હતી, એવામાં આપ માર્ગમાંજ મળ્યા. બધા લોકો કહે છે કે, 'તારૂં બાળક **મરી ગયું** છે' અને મને પણ ખાત્રી થાય છે કે તે મરી ગયું હોવું જોઇએ. પણ જો તે મરી ન ગયું હોય, તો મને એવું ઘર તમે બતાવો કે જ્યાં મરણ ન થયું હોય અને સરસવના દાણા મળી શકે"

શ્રમણ **સિદ્ધાર્થે**, ઉપદેશ આપવાનો આ યોગ્ય વખત છે, એમ વિચારીને બોધ ચલાવ્યો: "વ્હાલી બ્હેન! તેં શોધ કરીને, બીજાઓ જે નથી શોધી શકયા તે શોધી કહાડયું છે. મારે તને જે કડવો પ્યાલો પાવાનો હતો, તે તેં જાતેજ શોધી કહાડયો છે. જે બાળકને તું ચાહે

છે, તે ગઇ કાલેજ મરણ પામેલું હતું. આજે તને **ખબર પડી** કે તારા જેવાજ દુઃખથી આખું જગત્ દુઃખી છે. જે દુઃખને ભોગવનાર ઘણા હોય તે દુઃખનો ડંખ ઓછો થાય છે. જો તારાં આંસુ રોકી શકાતાં હોય, અને મરણના પંઝામાંથી છૂટવાનો માર્ગ જડતો હોય તો મારૂં લોહી રેડવાને પણ હું તૈયાર છું. પણ બ્હેન ! તે સત્ય હજુ મને જડયું નથી. તેની હું શોધમાં છું. જા તારા બાળકને અગ્નિદાહ દે. ”

આ પ્રમાણે બોધિજ્ઞાન ઉત્પન્ન થયા પહેલાં પણ શ્રમણ **સિદ્ધાર્થે** ઉપદેશ આપવાનું અને જગતનું દુઃખ દૂર કરવાનું કામ આરંભી દીધું હતું; કારણ કે શક્તિ હો વા ન હો, પરન્તુ ઉદાર દીલના પુરૂષો દુઃખીનાં દુઃખ જોઇ શકતા નથી.

પ્રકરણ ૮ મું—બુદ્ધત્વની શોધમાં.

રાજગૃહી નગર છોડી **શાક્યમુનિએ વૈશાલિનો** માર્ગ લીધો, કે જ્યાં **આરાડ કાલામ** અને **ઉદ્રક રામપુત્ર** એ નામના બે પંડિત બ્રાહ્મણ સંન્યાસીઓ પોતાના અનેક શિષ્યો સાથે રહેતા હતા. પ્રથમ તે **આરાડ કાલામ** પાસે ગયા, જે **સાંખ્યમતસ્થાપક કપિલનો** શિષ્ય હતો, અને તે વખત ચાલતા ધર્મના મતો સંબંધી વાદવિવાદમાં અતિ નિપુણ હતો. **શાક્યમુનિ** તેની પાસે ગયા ત્યારે તેણે અને તેના શિષ્યોએ **શાક્યમુનીનું** રૂપ, ગંભીરતા તથા મુખની પ્રતાપી કાન્તિ જોઈ સારી રીતે તેમનો આદરસત્કાર કર્યો, યુવાવસ્થામાં રાજપાટ વગેરે છોડવા માટે તેમની ઘણી સ્તુતિ કરી અને સત્યની શોધમાં આખર સુધી મંડયા રહેવાનો આગ્રહ કર્યો.

શાક્યમુનિએ ઘણા વિનયપૂર્વક કહ્યું: “હે મહાત્મન્! આપના નામની કીર્તિ સાંભળી હું આપની પાસે સત્ય શોધવાનો માર્ગ જાણવા આવ્યો છું. જન્મ, મરણ અને વ્યાધિના પંઝામાંથી શું મુક્ત થઇ શકાય? અને થવાય તો તેનાં સાધનો કયાં છે? તેના વાસ્તે કેવું જીવન ગાળવું જોઇએ? આખરની સ્થિતિ કેવી થાય છે? આ સત્યો હું જાણવા માગું છું અને તે જાણવા માટેજ હું આપની પાસે આવ્યો છું. કૃપા કરી મને તે સમજાવો.”

આરાડ ઋષિએ કહ્યું: “આ પ્રશ્નો ઘણા ગહન છે; પણ તમારી તે જાણવાની ઇચ્છાજ છે તો સાંભળો. ઉંચામાં ઉંચી સ્થિતિ તે

બ્રહ્મ છે. બ્રહ્મ અમૂર્ત છે, અક્રિય છે, નિર્વિકારી છે, નિર્ગુણ છે, સચ્ચિદાનંદસ્વરૂપ છે. તે બ્રહ્મ, જડવસ્તુઓથી ભિન્ન છે. જેવી રીતે મુંજ ઘાસ તેના ઉપરના છોતરામાંથી છુટું કરવામાં આવે છે, અને જેવી રીતે પક્ષી પાંજરામાંથી ઉડી જાય છે, તેવી રીતે જડવસ્તુઓમાંથી દૂર ભાગવાથી બ્રહ્મની સ્થિતિ મળે છે. તેજ મુકિત છે. મુક્તિનાં સાધનોમાં મુખ્ય **શ્રદ્ધા*** છે. 'આત્મા નિર્વિકારી છે' એવી શ્રદ્ધા રાખવાથી મનુષ્ય નિર્લિપ્ત રહે છે, અને પરમપદ પામે છે."

આ શબ્દો **શાકયમુનિને** ડહાપણભરેલા લાગ્યા, પણ તેથી તેમની **ભૂખ ભાગી નહિ.** સત્યનો જે માર્ગ તે શોધતા હતા, તે જડ્યો નહિ. તેમજ તે સત્ય મેળવવાનાં સાધનો પણ પ્રાપ્ત થયાં નહિ. તેથી થોડા દિવસ તે ઋષિ પાસે રહી, તેમની રજા માગી પોતે ઉદ્રક રામપુત્ર પાસે ગયા.

ઉદ્રક રામપુત્રે પણ **આરાડ** કાલામના જેવોજ સિદ્ધાન્ત પ્રતિપાદન કર્યો અને વિશેષમાં જણાવ્યું કે, કર્મ પ્રમાણે મનુષ્યની ગતિ થાય છે, માટે મુકિત ઇચ્છનારે કર્મથી છૂટા થવું જોઇએ. જે મનુષ્ય કર્મથી છુટો થાય છે, તે શાશ્વત સ્થાન મેળવે છે. પણ કર્મથી **શી રીતે** મુકત થવું તે માર્ગ તે જણાવી શકયો નહિ. **શાકયમુનિએ** આ બધું શાન્ત ચિત્તથી સાંભળ્યું, પણ તેમના આત્માને તેથી દિલાસો મળ્યો નહિ. મંદિરોમાં જે **બ્રાહ્મણો** ક્રિયા કરાવતા હતા, તેમની પાસે તે ગયા; પણ ત્યાં આગળ તો પશુઓનો વધ થતો જોઈ **શાકય** મુનિના દયામય સ્વભાવને જરા પણ રૂચિ થઇ નહિ. તે **બ્રાહ્મણોને બિંબસાર** રાજાને ત્યાં આપ્યો હતો તેવો ઉપદેશ આપીને પોતાનાં પાપ ધોવાને માટે કરવામાં આવતો પશુવધ નિરર્થક છે, અને નીતિના

* શ્રદ્ધા=દૃઢ માન્યતા, સમજપૂર્વક નિશ્ચય. Firm conviction.

નિયમોને માન આપ્યા સિવાય કદાપિ શુદ્ધ ધર્મ પાળી શકાયજ નહિ એમ સમજાવ્યું.

સત્યનો આ અડગ શોધક હવે મગધદેશમાં ગયાની પાસે આવેલા ઉરૂબિલ્વ નામના જંગલમાં, જ્યાં ઉદ્રકના પાંચ પ્રતાપી શિષ્યો ઉગ્ર તપશ્ચર્યા કરતા હતા, ત્યાં આવી પહોંચ્યો. આ પાંચમાં કૌન્ડાયન મુખ્ય હતો. આ પાંચ સંન્યાસીઓ પોતાની ઇંદ્રિયોને કાબુમાં રાખતા હતા. નીતિના નિયમો સારી રીતે પાળતા હતા, અને નૈરંજના (હાલમાં તેને ફલ્ગુ કહે છે) નદીને કિનારે આવેલા તપોવનમાં ભારે તપ કરવામાં મગ્ન થયા હતા. તેઓનો ઉત્સાહ અને ધૈર્ય એટલાં બધાં હતાં કે શાક્યમુનિના મન પર તેની ભારે અસર થઇ અને સત્યની શોધમાં આ સાધન કેટલે દરજ્જે ઉપયોગી છે તે અજમાવવાનો તેમણે સંકલ્પ કર્યો. તે પાંચ સંન્યાસીઓની પાસે એક સ્થાન પસંદ કરીને શાક્યમુનિએ પણ ઉગ્ર તપશ્ચર્યા કરવા માંડી અને જૂદા જૂદા સિદ્ધાન્તો વિષે વિચાર કરવા માંડયો. કેટલીક વાર તો મરણ, વ્યાધિ, અને જરામાંથી મુક્ત થવાના માર્ગ પર વિચાર કરતાં કરતાં તે એટલા બધા ધ્યાનમગ્ન થઈ જતા હતા કે ભોજનનો અવસર ચૂકી જતા.

સઘળા પ્રકારના મનોવિકારોનો તેમણે વશ કર્યા હતા અને ઇંદ્રિયોને સંપૂર્ણ કાબુમાં રાખી હતી. કોઇ પણ સંસારી પુરૂષ ન પાળી શકે તેવા ઉપવાસ સંબંધી સખ્ત નિયમો તે પાળતા હતા. આવી ક્રિયા તેમણે લાગલાગટ છ વર્ષ સુધી કરી; કેટલાક દિવસ સુધી તો આખા દિવસમાં અનાજનો ફક્ત એકજ દાણો તે ખાતા હતા. આથી શરીરસૌન્દર્ય નાશ પામ્યું અને અવયવો શિથિલ પડી ગયા. મહાપુરૂષને જણાવનારાં બત્રીસ લક્ષણો પણ શરીરમાંથી ભૂસાઈ જવા લાગ્યાં. છતાં જેમ કુમુદની ગંધ ચારે બાજુએ ફેલાય છે, તેમ તેમના આ

તપની કીર્તિ સર્વત્ર વ્યાપી ગઇ. સુકી ડાળી જેવું થઇ ગયેલું તેમનું શરીર જોવાને લોકો દૂર દેશથી આવવા લાગ્યા. આમ છ વર્ષ વીતી ગયાં, પણ તૃષ્ણાનો વિચ્છેદ કરનારૂં અને સત્યજ્ઞાનનું પ્રકાશક ઉચ્ચ ધ્યાન તે પ્રાપ્ત કરી શક્યા નહિ.

આવી ઉગ્ર તપશ્ચર્યા કરવાથી તે તપસ્વી **શાક્યમુનિ** એક દિવસ મૂર્છા આવવાથી જમીન પર પડી ગયા. તેમનામાં ચાલવાની શક્તિ રહી ન હતી. શરીરમાંથી લોહી તદ્દન ઉડી ગયું હતું, અને કોઇ ઘા વાગવાથી પડે તેમ તે તદ્દન બેશુદ્ધ થઇ પડી ગયા. **શાક્યમુનિને** આવી સ્થિતિમાં પડેલા જોઇ એક ભરવાડનો છોકરો કે જે ઘેટાં લેઇ ચરાવવા જતો હતો તેને દયા આવી. સૂર્યનો તાપ તે સમયે બરાબર **શાક્ય-મુનિના** મુખ પર પડતો હતો. જંગલી જમરૂખ ઝાડની ડાળીઓ કાપી લાવી તે ભરવાડના છોકરાએ આ પવિત્ર મુખ ઉપર સૂર્યનો તડકો ન પડે તેમ ઉંચે ગુંથીને બાંધી, અને ઘેટીના આંચળમાંથી તે પવિત્ર મુખમાં દૂધની ધાર પાડી; કારણ કે આવા પવિત્ર મનુષ્યને અડકવાથી મહાપાતક થઇ બેસે એવા ભયથી તે કમ્પતો હતો. 'આ કોઈ દેવ છે,' એમ ધારી તેમની પ્રાર્થના કરતો તે થોડી વાર ત્યાંજ બેઠો. આ દૂધ મુખમાં જવાથી **શાક્યમુનિના** શરીરમાં ચેતના આવી અને તેમણે તે ભરવાડના છોકરા પાસે લોટામાં દૂધ માગ્યું.

તે છોકરાએ કહ્યું: "હે દેવ! હું આપને તે મારા લોટામાં આપી શકું નહિ; કારણ કે આપ જુઓ છો કે હું શૂદ્ર છું, અને મારા સ્પર્શથી તમે અપવિત્ર બનો." તે વખતે **શાક્યમુનિએ** આ ભોળા ભરવાડના છોકરા તરફ દયા લાવીને કહ્યું: "દયા અને તંગી સઘળા જીવોને એક બનાવે છે. લોહીમાં કાંઇ જાતિ નથી; કારણ કે લોહી તો સર્વ મનુષ્યોનું એક રંગનું હોય છે. તેમ આંસુમાં પણ જાતિ નથી,

કારણકે સઘળા પુરૂષોનાં આંસુમાં ખારાશ હોય છે. તેમજ માણસ જન્મે છે, ત્યારે કપાળમાં તિલક કે ગળામાં જનોઇ લેઇને જન્મતો નથી. જે સારાં કામ કરે છે તે દ્વિજ છે, અને જે ખરાબ કામ કરે છે તે ક્ષુદ્ર છે; માટે મને તારા લોટામાં દૂધ આપ; જ્યારે મારી શોધ પૂરી થશે ત્યારે તને પણ લાભ થશે." આ શબ્દો સાંભળવાથી તે ભરવાડના છોકરાનું હૃદય એટલું પ્રફુલ્લિત થયું કે તે વર્ણવવાને શબ્દો નથી. તરતજ તેણે દૂધ કાઢી આપ્યું અને પછી પોતાને માર્ગે ચાલ્યો ગયો.

બીજે દિવસે પાસેના શહેરમાં ઇન્દ્રનિમિત્તે મ્હોટો મહોત્સવ થનાર હતો, તે વખતે કેટલીક નાચનારીઓ ત્યાં થઇને આ પ્રમાણે બોલતી બોલતી જતી હતી: "જ્યારે સિતારના તાર બરાબર ખેંચવામાં આવ્યા હોય ત્યારે નાચવાનું કામ બહુ સારી રીતે થાય છે. અમારે માટે સિતારના તારને હદબ્હાર ખેંચના નહિ, તેમ ઓછા પણ ખેંચતા નહિ. જો આ પ્રમાણે બરાબર તાર ખેંચવામાં આવ્યા હોય તો મનુષ્યોનાં હૃદયો ખેંચવાનું સામર્થ્ય અમારામાં છે. જો તાર હદબ્હાર ખેંચવામાં આવે તો તે તૂટી જાય છે. જો તે તાર ઓછા ખેંચવામાં આવ્યા હોય તો તે ઢીલા પડી જાય છે અને ગાયન બંધ પડે છે; માટે **તારને વધારે કે ઓછા ખેંચશો નહિ."** આ શબ્દો તે સ્ત્રીઓ આનંદથી બોલતી ચાલી જતી હતી. પાસેના વૃક્ષનીચે બેઠેલા શાક્ય મુનિને કાને તે શબ્દો પડયા, અને તે બોલી ઉઠયા: "અહા! ઘણી વાર અજાણ્યુ મનુષ્યો જ્ઞાનીઓને પણ બોધ આપે છે. મેં પણ આ શરીરના તારને હદબ્હાર ખેંચ્યા છે, તેથી તેમાંથી ગીત નીકળતું નથી. એટલુંજ નહિ પણ તેને તૂટી જવાનો પણ મ્હોટો ભય છે. મારૂં શરીરબળ ઘટી

ગયું છે. જો આ શરીર તૂટી જશે તો અનેકોની આશાનો આધાર પણ તૂટી જશે; માટે હવે શરીરને હદબ્હાર તપશ્ચર્યામાં નહિ વાપરતાં **મધ્યમ માર્ગ** ગ્રહણ કરવો જોઇએ. શરીર એ ઉપયોગી **સાધન છે,** માટે તેને **મારી નહિ નાખવું જોઇએ,** પણ તેને **અંકુશમાં રાખવું જોઇએ.**"

આવો વિચાર કરી **શાક્યમુનિ** પોતાના આસનેથી ઉઠયા. પાસે આવેલી **નૈરંજના** નદીમાં સ્નાન કર્યું અને બ્હાર આવવા પ્રયત્ન કર્યો, પણ નદીમાં તે પડી ગયા. મહામહેનતે, પાસે ઉગેલા વૃક્ષની ડાળી પકડીને તે બ્હાર આવ્યા અને એક વડવૃક્ષ નીચે આસનવાળી ધ્યાનમાં બેઠા.

આ સમયે એક પૈસાદાર અને ધર્મિષ્ઠ ગોવાળ તે નદીની પાસેના ન્હાના ગામમાં રહેતો હતો. તેને એક સ્ત્રી હતી, જેનું નામ **સુજાતા** હતું. તે ઘણી નમ્ર સ્વભાવની, દયાળુ અને શુદ્ધ અંતઃકરણવાળી હતી. તે, ગામમાં પોતાના માયાળુ સ્વભાવને તેમજ ઉદારતાને લીધે અતિ લોકપ્રિય બની હતી, તેને કાંઇ પણ સંતતિ ન હતી, તેથી તેણે વનના અધિષ્ઠાતા દેવની માનતા માની હતી કે 'જો મને પુત્રપ્રાપ્તિ થાય તો **ચૈત્ર** મહિનાની પુનેમને દિવસે ખીરખાંડનું ભોજન વડતળે પધરાવીશ.' ભાગ્યયોગે **સુજાતા**ની આકાંક્ષા પૂર્ણ થઇ હતી. આજે ત્રણ માસનો પુત્ર તેના ખોળામાં રમતો હતો. તે આજે એક હાથમાં તે બાળક અને બીજા હાથમા ખીરખાંડનું ભરેલું પાત્ર લેઇ તે વન-દેવને ધરાવવા આવતી હતી. આ **સુજાતા**ને આ પુત્રજન્મથી એટલો બધો આનંદ થયો હતો કે તેણે સારા શરીરવાળી એક હજાર ગાય પસંદ કરી હતી; તેઓનું દૂધ તેણે પાંચસો ગાયોને પીવરાવ્યુંઃ તેઓનું

દૂધ બસો પચાશ ગાયોને પીવરાવ્યું; એ રીતે જ્યારે છજ ગાયો રહી, ત્યારે તે છ ગાયોનું દૂધ લેઇને આજે તેની ખીર બનાવી હતી; તે ખીરમાં તેણે અણીશુદ્ધ મોતી જેવા ચોખા અને અનેક પ્રકારના સુગંધીદાર તેજાના પણ નાંખ્યા હતા. અને પોતાની દાસી રાધા (જેનું બીજું નામ પૂર્ણા હતું, તે) ને વડના ઝાડતળે અગાઉથી કચરો વાળવા મોકલી હતી: તે દોડતી દોડતી સામે આવી અને પોતાની શેઠાણીને કહેવા લાગી: " આશ્ચર્ય ! આશ્ચર્ય ! વડ નીચે તો વનદેવતા પોતે આવીને બેઠેલા છે. તેમણે આસન વાળીને ધુંટણપર હાથ મૂકેલા છે. તેમના કપાળની આસપાસ તેજ ઝળકી રહ્યુ છે. તેમની આંખો દેવ જેવી છે. દેવોને મળવું તે શું ભાગ્યોદયની વાત નથી ?"

સુજાતા એકદમ ઉભી થઇ અને ઉતાવળી વડ તરફ ચાલી, શાક્યમુનિ પદ્માસને ધ્યાનમાં બેઠા હતા ત્યાં આવી અને તેમના ભિક્ષાપાત્રમાં તે હાથીદાંત જેવી ઉજ્જવળ ખીર રેડી તથા મુનિના શરીરે ઉંચામાં ઉંચું અત્તર છાંટીને હાથ જોડી દૂર ઉભી રહી. શાક્ય મુનિએ કાંઇપણ બોલ્યા વિના તે ખીરનું ભોજન કર્યું કે તુરતજ તે પૌષ્ટિક ખોરાકના પ્રતાપે તે છ વર્ષના તપસ્વીમાં નવું બળ આવ્યું, તેમના શરીરમાં નવી સ્ફુર્તિ આવી, અને કોઇ તાપથી તપેલા પક્ષીને ઝરાનું જળ પીવાથી જે આનંદ થાય તેવો આનંદ તેમના મુખપર છાઇ રહ્યો. બોધિ (કેવળજ્ઞાન) મેળવવાને તે યોગ્ય શરીરસ્થિતિમાં આવ્યા. શાક્યમુનિના મુખ પર આ આનંદ અને તેજ જોઇ સુજાતા વધારે ભક્તિ બતાવવા લાગી અને છેવટે તેણે ધીમેથી પૂછ્યું: " શું દેવશ્રીને મારી માનતા પહોંચી ચૂકી ?"

શાક્યમુનિ પોતાની કાંબળમાંથી હાથ બહાર કહાડીને તે બાળકના

શિરપર મૂકીને બોલ્યાઃ " તું ચિરકાળ સુખી થજે, અને તું આ જીવનનો બોજો સુખેથી ઉઠાવજે! કારણ કે હું કે જે એક દેવ નથી, પણ તારો ભાઈ છું, તેને તેં મદદ કરી છે. હું એક ભટકતો યોગી છું અને છેલ્લાં ૭ વર્ષથી જગતનાં દુઃખો જેથી ટળે તેવો પ્રકાશ શોધું છું. મને વિશ્વાસ છે કે તે મને જરૂર મળશે. હમણાં થોડા સમય પરજ તે પ્રકાશની ઝાંખી થવા લાગી હતી; પણ મારૂં શરીર નિર્બળ થઇ ગયું હતું. સુભાગ્યે મળેલા તારા સાત્ત્વિક ખોરાકે તે શરીરને બળ આપ્યું છે; તને આ સેવા માટે મોટો લાભ થશે."

" હે પ્રભો ! આપ તે પ્રકાશ મેળવો !" એવી પ્રાર્થના કરીને સુજાતા ચાલી ગઇ.

જ્યારે તેની સાથેના પાંચ ભિક્ષુકોએ આ બનાવ જોયો ત્યારે તેઓએ ધાર્યું કે આ **શાક્યમુનિનો** ધર્મઉત્સાહ મંદ પડી ગયો છે અને તેઓ તેમને વ્રતભંગ કરનાર તરીકે ગણવા લાગ્યા; કારણ કે તે તેમના વિચાર પ્રમાણે ઉગ્ર તપશ્ચર્યા પાળી શકયા નહિ હતા. **શાક્યમુનિએ** વિચાર કર્યો કે, કેવળ ઉપવાસ કરવાથી આ સાધ્ય બિન્દુની સમીપમાં અવાતું નથી પણ ઉલટું શરીર નિર્બળ થતું જાય છે, અને તેની સાથે મન પણ નિર્બળ થાય છે, અને જેનું શરીર તથા મન નિર્બળ હોય તે કેવી રીતે ધ્યાનની પરાકાષ્ઠાએ પહોંચી શકે ? આ વિચારથી તેમણે ઉગ્ર તપશ્ચર્યા કરવી છોડી દીધી, શરીરની ગુલામી કે શુશ્રુષા ન ગણાય એટલી હદે સંરક્ષણ કરવા માંડ્યું અને આત્મ-નિરીક્ષણ અને ધ્યાનનો આશ્રય લીધો.

તે સ્થળેથી ઉઠીને તે **શાક્યમુનિએ** એક લાકડાં કાપનાર પાસેથી ઘાસ માગી લીધું અને બોધિવૃક્ષ નીચે તે પાથર્યું. તેનું યોગાસન

બનાવ્યું અને તે ઘાસ ઉપર પદ્માસન વાળીને બેઠા. તે વખતે મન સાથે દૃઢ નિશ્ચય કર્યો કેઃ " આ આસનમાં મારૂં શરીર શુષ્ક થાય તથા ચામડી હાડકાં અને માંસ નાશ પામે, પણ જ્યાં સુધી દુર્લભ પરમજ્ઞાન પ્રાપ્ત નહિ થાય ત્યાં સુધી આ આસન જરા પણ ડગશે નહિ. "

આ વખતે તે વૃક્ષ ઉપર વિવિધ પક્ષીઓનો મધુર કલરવ થઇ રહ્યો હતો. સઘળા દેવો અને દેવીઓ એકી અવાજે પ્રાર્થના કરી રહ્યા હતા કે " હે પ્રભો ! હે મિત્ર ! હે જગદુદ્ધારક ! ક્રોધ અને અભિમાન ઉપર વિજય મેળવનાર અને કામ શંકા તથા ભયને હઠાવનાર હે ગુરો ! આપ હવે બોધિ વૃક્ષ તરફ પધારો, આખું દુઃખી વિશ્વ આપને આજે આશીર્વાદ આપે છે. અમારા ખાતર આ આપનો છેલ્લો પ્રયત્ન આરંભો ! હે રાજન્ ! હે જીતેંદ્રિય મહાપુરૂષ ! **સમય સમીપ છે**! ઘણાં વર્ષોથી જે રાત્રિની અમે રાહ જોઇ રહ્યા હતા, **તે આજની રાત્રિ છે.** "

રાત્રિ પડી અને **શાક્યમુનિ** જે થોડા સમયમાં બોધિજ્ઞાન મેળવવાના છે, તે **બોધિવૃક્ષ** નીચે આસન વાળીને બેઠા છે. આજે અખિલ બ્રહ્માંડને આનંદ વ્યાપી રહ્યો છે; કેવળ **મારદેવનું** મુખ ઉદાસ ભાસે છે ! તેના મુખ પર શ્યામતા ઢળેલી છે. **મારદેવ** મનથી વિચારે છેઃ " આ **શાક્યમુનિ** થોડા સમયમાં બુદ્ધ થશે, બોધિજ્ઞાન મેળવશે અને તે જ્ઞાનવડે આખા વિશ્વને મારા પંજામાંથી મુકત કરવા ભગીરથ પ્રયત્ન આરંભશે. મારી સત્તા નાશ કરવાનો આ તેનો માર્ગ છે. તે જો સત્ય શોધવામાં વિજયી નિવડશે તો મારૂં સઘળું બળ નાશ કરી શકશે. જો તે પ્રયાસ પોતાને માટેજ હોત તો મને ઝાઝી દરકાર કરવાની રહેત નહિ. પણ તે તો મને જડમૂળથી ઉખેડી નાખવાને માટે સત્યનો બોધ આપવા ઇચ્છે છે. હું પણ ખરો કે આજે

તેનો પરાજય કરૂં. હે સૈનિકો! મારા સુભટો! હે સેવકો! આજે તમે બધા તમારા પૂર્ણ આવેશમાં તૈયાર થાઓ. આજે એક મહા સમર્થ રિપુની સાથે આપણે લડવાનું છે. જો તેમાં નહિ ફાવીએ તો આપણો સદાને માટે નાશ સમજજો. માટે આજે ખરેખરૂં વીરત્વ દાખવવાનો પ્રસંગ છે. આ વીર બહુ બળવાન્ છે, માટે તમારે જરા પણ ચૂક કરવી નહિ અને તમારો સઘળો પુરૂષાર્થ વાપરવો. હજુ તેનાં જ્ઞાનચક્ષુ ખુલ્યાં નથી, ત્યાં સુધી આપણા રાજ્યને નિરાંત છે. માટે તે ખુલે તે અગાઉ ચાલો આપણે આપણાથી બનતું કરી લઇએ."

આ આજ્ઞા મળતાંજ માર રાજાની ત્રણ પુત્રીઓ *રતિ, અરતિ અને તૃષ્ણા, તેમજ ક્રોધ, માન, માયા, લોભ, અહંકાર, અજ્ઞાન વગેરે તેના સુભટો (જે નરકના દૂતો જેવા લાગતા હતા) તે સઘળાએ આ શાક્યમુનિને ગભરાવવાને પોતાનું સઘળું બળ વાપર્યું. તેઓ, તેમના તરફ અનેક પ્રકારના ભયંકર તીરો ફેંકવા લાગ્યા, પવનના મોટાં વાવાઝોડાં ઉત્પન્ન કરવા લાગ્યા, આકાશમાં વીજળીઓના ભયંકર ઝબકારા રૂપે કૂદાકૂદ કરવા લાગ્યા, અનેક સુંદર આકૃતિઓવાળી સ્ત્રીઓના રૂપમાં હાવભાવ કરી પોતાનાં મોહક અંગો ખુલ્લાં કરી નૃત્ય કરવા લાગ્યા. આ સર્વ પ્રાથમિક તૈયારીઓનું દર્શન કરાવ્યા પછી મારદેવ પોતે પોતાના પાંચ તીરો અને અનેક દાસદાસીઓ સાથે આવી પહોંચ્યો અને સમાધિમાં બેઠેલા શાક્યમુનિ પાસે જઇ, ડાબા હાથમાં ધનુષ્ય લેઇને, અને જમણા હાથમાં તીર રાખીને આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યોઃ " હે ક્ષત્રિય! ઉઠ! હવે ભય ધારણ કર! હવે તારૂં આવી બન્યું છે. તારૂં ધર્માનુષ્ઠાન કરી લેવાનો આ છેલ્લો સમય છે.

* રતિ=રાગઃ અરતિ=દ્વેષ.

લોકોને બચાવવાનો ફાંકો છોડી દે. ધર્મજ કરવો હોય તો ખુશીથી દાન આપ અને તપજપ કરી તેનો બદલો સ્વર્ગમાં ભોગવ! એજ જાણીતો અને પ્રસિદ્ધ માર્ગ છે. ગરીબાઇનો અને ભિક્ષા માગવાનો આ તારો માર્ગ તને કશા કામમાં આવનાર નથી, બલ્કે દુઃખી તો જરૂર કરશેજ. મારી સલાહ નહિ માને તો મારો કોપ વહોરવો પડશે એ નક્કામાં સમજજે. અનેક ઋષિમુનિઓને તોબા પોકરાવનાર એવો જે હું, તેને શું તું નથી પિછાનતો ? આજકાલનો તું મારી શી ગણત્રીમાં છે ? જો, આ તીર તૈયાર છે; તે કેવું ઝેરી છે ? જો મેં તે તારા પર તાક્યું છે. માટે હવે ઉઠ ! હઠીલાપણું છોડ ! શું તું આ તીરથી નથી બ્હીતો કે ? ” આ રીતે ઘણીએ ધમકી મારદેવે આપી પણ શાક્યમુનિએ કશા પર લક્ષ સરખું આપ્યું નહિ. તેમના મનમાં જરા પણ ભય ન હતો. તરતજ મારદેવે તે તીર ફેંક્યું, જેમાંથી ત્રણ શક્તિઓ ઉત્પન્ન થઇ ! શાક્યસિંહ હજી પોતાના ધ્યાનમાં દૃઢ રહ્યા છે એમ જોઈ મારદેવ ચિંતાતુર થયો.

મારદેવે હવે પોતાનું આખું સૈન્ય એકઠું કરીને સામટું બળ અજમાવ્યું. તેના લસ્કરના દરેક સુભટે પોતાના સ્વભાવ પ્રમાણે સ્થૂલ રૂપ ધારણ કર્યું. કેટલાકે હાથમાં તરવાર લીધી, કેટલાકે તબલા લીધા, કેટલાકે મોટાં વૃક્ષ લીધાં. ત્યારે કેટલાકે વજ્ર અને અનેક જાતનાં હથિયારો ગ્રહણ કર્યાં. કેટલાકે ડુક્કરના, ઘોડાના, વાઘના, સિંહના જેવાં મુખ કર્યાં. કેટલાકે મોટાં પેટ કર્યા, કેટલાકે ઘણી આંખો કરી, ત્યારે કેટલાકે મોં ઉપર ફક્ત એકજ આંખ રાખી. કેટલાકે હાથી જેવા કાન કર્યાં, પર્વત જેવી ખુંધ કરી, કેટલાકે પોતાના આખા શરીરે સર્પ વિંટાળ્યા, કેટલાકે કમ્મરે ઘંટડીઓ બાંધી, કેટલાક ભયંકર

ચીસો પાડનારા રાક્ષસ બન્યા અને આખી પૃથ્વીને ધ્રુજાવે તેવી રાડો પાડનારા કેટલાક થયા. પવન અને અગ્નિ, જળ અને ધૂળનાં જૂદાં જૂદાં રૂપો તેઓએ ધારણ કર્યાં અને આવું અનેક પ્રકારનો ભય ઉપજાવનારૂં સૈન્ય લઇ **મારદેવ** ફરીથી **શાક્યમુનિની** સામે લડવા ચાલ્યો.

આ વખતે ધર્માનુરાગી દેવો અને **નાગરાજા** આ **મારદેવ** ઉપર અત્યંત ગુસ્સે થયા, અને આ મહાત્મા પુરૂષને નિરર્થક હેરાન કરે છે તેથી અનુકંપાને લીધે લોહીનાં આંસુ તેમની આંખમાંથી ઝરવા લાગ્યાં.

બધું સૈન્ય **શાક્યમુનિ** પાસે આવ્યું. તેઓ અનેક પ્રકારની ચીસો પાડવા લાગ્યા અને તેમના વિકાળ સ્વરૂપથી બીવરાવવા લાગ્યા; પણ સત્યની શોધમાં તલ્લીન થયેલા **શાક્યમુનિનું** ચિત્ત જરા પણ અસ્થિર થયું નહિ. અનેક પશુ પંખીઓ સિંહ આગળ રમતા હોય કે બરાડા પાડતા હોય, પણ તે સિંહને જરાપણ અસર કરી શકતા નથી, **તેમ** આ પર્વતતુલ્ય એકાગ્ર ચિત્તવાળા **શાક્યમુનિના** મનની શાંતિનો ભંગ થવા પામ્યો નહિ. **મારદેવના** સૈન્યના દરેક સુભટે તે રાત્રિએ પોતાનું વીરત્વ બતાવવામાં ખામી રાખી નહિ. તે સુભટો **શાક્યમુનિ** સામું ભયંકર દૃષ્ટિથી જોતા હતા, દાંતીઆ કરતા હતા, આમ તેમ દોડતા હતા, અને દરેક પળે તેમનો નાશ કરવાની તૈયારીમાં હોય એવો દેખાવ કરતા હતા. પણ **શાક્યમુનિને** આ સર્વ બાળક્રીડા જેવું લાગતું હતું. **મારદેવની** એક માસી હતી, જે અતિ રૂપવતી હતી, તેણે પણ અનેક પ્રકારના હાવભાવ, કટાક્ષ અને શરીરનાં અંગોપાગનું પ્રદર્શન કરી **શાક્યમુનિને** લોભાવવા બનતું કરી લીધું અને બીજાઓએ પણ તેમને ગભરાવવા અનેક પ્રકારનો કોળા-

હળ કરી મૂકયો. પણ જગદ્‌ગુરૂનો વાળ સરખો પણ હાલ્યો નહિ. આથી **માર**રાજાનું સૈન્ય નાશીપાસ થઇ ગયું, અને **માર**રાજા શું કરવું તે ન સમજવાથી ગભરાઇ ગયો અને આમતેમ દોડવા લાગ્યો.

આ વખતે **માર**દેવના દશ મ્હોટા દૂતો આગળ નીકળી આવ્યા. તેઓનાં નામ: **આત્તવાદ, શંકા** (વિચિકિત્સા), **શીલ**વ્રતપરામર્શ, **કામ, પ્રતીઘ,** (દ્વેષ), **રૂ**પરાગ, **અરૂ**પરાગ, **માન, સ્વા**ભિમાન અને **અ**વિદ્યા (અજ્ઞાન). આ દશ દૂતોએ પોતાનું સ્વરૂપ બતાવી **શાક્ય**-મુનિને ફસાવવા પ્રયત્ન કર્યા. આ બધા દૂતો પૈકી **કામ**દેવે પોતાનું બળ બતાવવામાં સૌથી વધારે પરિશ્રમ લીધો હતો. તેણે પોતાની જાદુઇ લાકડી હલાવી કે, અપ્સરાઓનું ટોળું નાચતું-કુદતું, હાવભાવ પ્રદ-ર્શિત કરતું આવી ઉભું. **શાક્ય**મુનિને દરેક અપ્સરા કહેવા લાગી: " હે નાથ ! મને અંગીકાર કરો, મને અંગીકાર કરો ! " પણ જ્યારે તે મહામુનિનું **મન ચલિત** ન થયું, ત્યારે એક અપ્સરાએ **યશો**ધરાનું રૂપ ધારણ કર્યું, અને તેની આંખમાંથી આંસુની ધાર ચાલવા લાગી, અને તે પ્રેમભર્યા હાથ **શાક્ય**મુનિ તરફ લંબાવી કહેવા લાગી: " હે નાથ ! તમારા વિના હું મરણ પામું છું; **રો**હિણી નદીને કાંઠે આપણા વિશ્રામ વનમાં જે સુખ તમને મળતું હતું, તેમાંનું કયું સુખ અહીં મળે છે કે જેથી આપ બેસી રહ્યા છો ? હું આટલાં વર્ષ થયાં એકલી તમારા વિના ઝુરી ઝુરીને મરૂં છું, હે **સિદ્ધાર્થ** ! વ્હાલા **સિદ્ધાર્થ** ! હવે ઘેર પાછા આવો. મારાં નેત્રો આપની રાહ જુએ છે. "

પણ **શાક્ય**મુનિએ કહ્યું: " હે **માયાવી** આકાર ! **યશો**ધરાનો ઢોંગ કરનાર હે માયાવી રૂપ ! તારૂં માયાવી સ્વરૂપ હું **સમજું** છું.

જા, **વિખરાઇ જા, અને તારા દ્રવ્યમાં ભળી જા.** ” આ શબ્દો ઉચ્ચારતાંજ તે બધાં રૂપો વિખરાઇ ગયાં. સદ્દગુણરૂપી દિવાલોથી બંધાયેલા કોટમાં **શાક્યમુનિ** અડગ બેઠા રહ્યા. આ બધા તોફાનમાં **બોધિવૃક્ષ** પણ અચળ રહ્યું.

રાત્રિનો પ્રથમ પ્રહર વીતી ગયો. દુર્ગુણોરૂપી દુષ્ટ નિશાચરો ન ફાવવાથી પોતપોતાને સ્થાને ગયા. પૃથ્વી શાંત થઇ; તે વખતે **શાક્ય મુનિ** પ્રથમ **‘સમસંબુદ્ધ’** થયા. તેમનાં દિવ્ય ચક્ષુ ઉઘડી ગયાં, જેના બળથી પાછળ ને પાછળ છેક પોતાના પાછલા **પાંચસેં ભવ દેખાયા,** ત્યાં સુધી તે દૃષ્ટિ દોડી, અને તેની સાથે છેક હલકી સ્થિતિમાંથી તે ‘ બુદ્ધ ’ ની સ્થિતિ સુધી જીવનનાં પગથિયાં એક બીજા સાથે શીરીતે સંકળાયેલાં છે તે પણ તેમના જ્ઞાનની દૃષ્ટિમર્યાદામાં આવી ગયું. પૂર્વે ભવોમાં વાવેલાં બીજ તે પછીના ભવોમાં ફળ આપે છે, દરેક ભવમાં સારાનું ફળ સારૂં આવે છે, અને ખરાબનું ફળ ખરાબ આવે છે, મરણ તે લેણાદેણાનો હિસાબ કરવાનો વખત છે, આ ગણત્રી એવી ચોકસાઇથી ચાલે છે કે એક રતિ માત્રનો તેમાં ફેર પડતો નથી—આ સર્વ મહાન સિદ્ધાંતોનું **શાક્યમુનિ-બુદ્ધભગવાનને-પ્રથમ અનુભવયુક્ત** જ્ઞાન (realisation) થયું.

હવે રાત્રિના **બીજા** પ્રહરમાં શ્રી **શાક્યસિંહને** આખા વિશ્વના જીવોના ભવોનું જ્ઞાન થયું, અને મનુષ્યજાતિ ભણી નજર કરતાં તેમને લાગ્યું કે, પ્રાણીઓ તેમજ મનુષ્યો, નરકના જીવો તેમજ દેવતાઓ બધા દુઃખથી રીબાય છે, પીડાય છે, વેદના ભોગવે છે પણ તે બધા આમ થવાનું કારણ ન સમજવાથી, ફરી ફરીને દુઃખ ઉત્પન્ન કરનારાં કારણોને જન્મ આપે છે અને દુઃખી થાય છે. આ જન્મ મરણનું

ચક્ર નિયમિત રીતે ચાલ્યાં કરે છે, અને તે ચક્ર તળે પ્રાણી માત્ર આવી જાય છે.

રાત્રિના **ત્રીજા** પ્રહરમાં આ જન્મ મરણ **શાથી** ઉત્પન્ન થાય છે, તેનું **નિદાન** શોધી કહાડયું. પ્રથમ તો વૃદ્ધાવસ્થા અને મરણ શાથી આવે છે? તેનો વિચાર કરતાં જણાયું કે, જ્યાં શરીર છે ત્યાં વૃદ્ધાવસ્થા અને મરણ એ તો તેનો ધર્મજ છે. ત્યારે શરીર શાથી આવ્યું? તેનો વિચાર કરતાં દિવ્ય ચક્ષુથી ભગવાન્ બુદ્ધે જોયું કે પૂર્વ જન્મમાં કરેલાં કર્મો, **વચનો** અને **વિચારોને** લીધે આ શરીર મળ્યું. તારે પૂર્વભવમાં શાં સારૂં કર્મો કર્યાં? તે કર્મો કરાવનાર ઉપાદાન છે: ઉપાદાન શાથી ઉત્પન્ન થયું? તૃષ્ણાથી. તૃષ્ણા ક્યાંથી ઉત્પન્ન થઇ? વેદનાથી. વેદના છ પ્રકારના સ્પર્શથી ઉત્પન્ન થાય છે *

સ્પર્શ શાથી ઉત્પન્ન થાય છે! નામ રૂપથી. નામ રૂપ ક્યાંથી

---

* જૂદા જૂદા પ્રહરોમાં બુદ્ધદેવને થયેલા સાક્ષાત્કારો સામાન્ય વાચકોને ગમે તેવા નિર્માલ્ય કે સામાન્ય જણાય, પરન્તુ એ વાતનો ખ્યાલ ભૂલવો જોઇતો નથી. એક તો, જે સત્યો આપણે પુસ્તકોમાંથી અને વિદ્વજ્જનોના મુખથી શીખીએ છીએ તેની આપણને કાંઇ કિંમત હોતી નથી, પણ તેજ સત્યો જો આપણે **આપબળથી** શોધી કહાડીએ અને તેનો **સાક્ષાત્કાર** કરીએ તો આપણને અપૂર્વ આનંદ મળે. બીજીવાત એ છે કે મહાત્મા બુદ્ધદેવને જે જે સૂક્ષ્મ બાબતોનું જ્ઞાન થયેલું તે બધું કાંઇ સ્થૂળ ભાષામાં મૂકી શકાય નહિજ અને તેને ઝીલનાર પણ તેમના જેવા અધિકારી હોય તોજ ઝીલી શકે. માટે આ પુસ્તકમાં લખ્યું છે તેટલુંજ જ્ઞાન મળ્યું હશે એમ ન સમજવું.

ઉત્પન્ન થાય છે? વિજ્ઞાનથી. વિજ્ઞાન ક્યાંથી ઉદ્ભવે છે! અવિદ્યાથી. માટે વૃદ્ધાવસ્થા અને મરણનું અંતિમ કારણ **અવિદ્યા** છે. આ સિદ્ધાંતનો બુદ્ધભગવાનને **સાક્ષાત્કાર** થયો.

હવે આ દિવ્ય રાત્રિના **ચોથા** અને છેલ્લા પ્રહરમાં બુદ્ધભગવાને ચાર ઉમદા સત્યો શોધી કહાડ્યાં: **દુઃખ છે,** દુઃખનું **કારણ** છે, દુઃખનો **નાશ** છે, અને તે નાશ કરવાના **ઉપાયો છે.**

બીજા દિવસનો પ્રાતઃકાળ થતાં પહેલાં **શા**ક્યમુનિના મનનાં દ્વાર પુરી રીતે વિકસેલા કમળની માફક ખુલ્લાં થઇ ગયાં. **શાક્યમુનિ 'બુદ્ધ' થયા;** જગદુદ્ધારક મહાપુરૂષ વિજયવંત થયા, સર્વજ્ઞ થયા, ત્રિકાળજ્ઞાની થયા, સત્યનો પ્રકાશ અનુભવવાને વચમાં આવતાં આવરણોથી મુક્ત થયા.

જે સમયે **શા**ક્યમુનિ 'બુદ્ધ' થયા તે સમયે આખા વિશ્વની કેવી સ્થિતિ થઇ, તેનું વર્ણન કરતાં અર્હત્ **અશ્વ**ઘોષ જણાવે છે કે આખું વિશ્વ આજે શાન્ત અને પ્રકાશમાન હતું. સઘળા દેવો, નાગ-રાજાઓ અને બીજા દિવ્ય શક્તિધારકો આકાશમાં દિવ્ય દુંદુભિ વગાડવા લાગ્યા અને તેઓના નિયમો પ્રમાણે પુષ્પ વગેરેની વૃષ્ટિ કરવા લાગ્યા. પ્રાણીઓ પરસ્પર વિરોધ ભૂલી શાંતિમાં રહેવા લાગ્યા. તે વખત ભય અને ત્રાસ તદ્દન અદૃસ્ય થયા. કોઇનામાં દ્વેષનો વિચાર રહ્યો નહિ. દુઃખ અને ગરીબાઇ ઓછાં થવા લાગ્યાં. જ્ઞાનનો સૂર્ય વિકસ્વર થવા લાગ્યો. દેવોને તે સમયે એટલો બધો આનંદ થયો કે, તેમના આનંદનો પડઘો મનુષ્યોએ ઝીલ્યો અને મનુષ્યો પણ આનંદસાગરમાં ડુબવા લાગ્યા. તે પ્રાતઃકાળમાં એટલી બધી શાન્તિ આખા વિશ્વમાં વ્યાપી રહી કે કસાઇએ પોતાનો છરો સંતાડ્યો; ચોરે પોતાની લૂંટ પાછી મૂકી; વેપારીને દગો કરવા તરફ અભાવ થયો; ક્રૂર હૃદયો નમ્ર બન્યાં અને

નમ્ર હૃદયવાળા વિશેષ નમ્ર બન્યા; લડવાને તૈયાર થયેલા રાજાઓએ શાંતિનું કહેણ મોકલ્યું; માંદા મનુષ્યો હસતા હસતા પથારીમાં કૂદી ઉભા થયા. અને મરવાની તૈયારીવાળા મનુષ્યો પણ આ શુભ પ્રાતઃકાળનો ઉદય થયો છે એ વિચારથી આનંદ પામ્યા. સિદ્ધાર્થ કુમારની પથારી પાસે ઉદાસ ચ્હેરે બેઠેલી યશોધરાના હૃદયમાં પણ આનંદના ફુવારા ફુટવા લાગ્યા. દેવોએ કહ્યું: " કામ પૂર્ણ થયું છે, કામ પૂર્ણ થયું છે ! " અને એ શબ્દોના રણકારાએ જગતના લોકોને જણાવ્યું કે " આજે મ્હોટો ચમત્કારિક અને આનંદજનક બનાવ બનવા પામ્યો છે."

તે બોધિ વૃક્ષતળે બુદ્ધભગવાન્ સાત દિવસ ને રાત્રિ સુધી જરા પણ હાલ્યા ચાલ્યા સિવાય ધ્યાનગ્રસ્ત દશામાં સ્થિર બેસી રહ્યા, તેમનું મન શાન્ત હતું. કોઇ પણ પ્રકારની આશા–તૃષ્ણા હવે રહી નહતી. જે પ્રાપ્ત કરવા યોગ્ય હતું તે મળી ચૂક્યું અને જે તેમના જીવનનો ઉચ્ચ માં ઉચ્ચ ઉદ્દેશ હતો તે આજે પૂર્ણ થયો. તે વખતે પ્રથમ તેમના મુખમાંથી આ ઉદ્‌ગાર નીકળ્યા:

" હું લાંબા વખતથી આ શરીરરૂપી ઘરમાં કેદ પુરાયો છું; આ દુઃખરૂપ કેદખાનું કોણે બનાવ્યું તેને હું હમેશ શોધતો હતો; મારો પ્રયત્ન મહાન્ હતો, પણ અત્યાર સુધી તે વૃથા ગયો હતો. પરન્તુ હે શરીરને રચનાર! આજે તો મેં તને ઓળખી કહાડયો છે. આ દુઃખરૂપી દિવાલો તું કદાપિ ફરીથી ઉભી કરી શકીશ નહિ. આજે આ તારૂં ઘર ભાગી ગયું છે. તેના પાયા જડમુળથી ઉખડી ગયા છે. અવિદ્યાએ બાંધેલું ઘર જ્ઞાનથી વિલય પામ્યું છે. હવે હું તે ઘરમાંથી મુક્તિ તરફ ચાલ્યો જાઉ છું. "

પ્રકરણ ૯ મું—ધર્મપ્રચાર.

(ધર્મચક્રપ્રવર્તન.)

બુદ્ધ ભગવાને હવે આખા વિશ્વ તરફ દૃષ્ટિ ફેરવી, અને તેમને આખું વિશ્વ દુઃખના મહાસાગરમાં ડુબેલું જણાયું અને આથી તેમનો દયામય જાતિસ્વભાવ પૂર્ણ જોસમાં સ્ફુરી નીકળ્યો. આ સદ્જ્ઞાનથી લોકોનું કલ્યાણ કરવાની સ્વાભાવિક વૃત્તિ પણ થઇ. જગતના નિષ્કારણ બંધુ એવા બુદ્ધ ભગવાનને આ જગતનું અજ્ઞાનરૂપી અંધકાર દૂર કરી જ્ઞાનપ્રકાશ આપવા સિવાય બીજું શું સૂઝે ? આ સર્વ દુઃખનો સંહાર કરનાર ધર્મ ફેલાવવાની ભાવના વ્યાપી રહી, પણ આજુબાજુના લોકોની સ્થિતિ જોઇ તેમણે વિચાર્યું કે લોકો પ્રાયશ્ચિત, બલિદાન, ક્રિયાકાંડ, મંત્રતંત્રમાં આસક્ત થયેલા છે, તેઓ શું આત્મસંયમ અને ભૂતદયા ઉપર રચાયેલા આ ધર્મનો અંગીકાર કરશે ? મનુષ્યો આ ધર્મનું માહાત્મ્ય સમજશે કે નહિ તેવો પ્રશ્ન ઉઠ્યો. પણ બુદ્ધ ભગવાનની દયા અનુપમ હતી. નરનારીનું અને પશુપંખીઓનું દુઃખ વિચારી છેવટે ધર્મનો બોધ કરવાના **નિશ્ચય** ઉપર આવ્યા.

પ્રથમ તો પોતાના પ્રાચીનગુરૂ આરાડકાલામને નવા ધર્મમાં દીક્ષિત કરવા નિશ્ચય કર્યો; પરંતુ તે તો આ લોક છોડી ગયા છે, એમ સાંભળી ઉદ્રકરામપુત્ર પાસે પોતાનો ઉપદેશ કરવા ઇચ્છ્યું. પણ તે પણ આ લોકમાં નથી, એવા સમાચાર મળવાથી પ્રથમના પોતાના પાંચ સહઅધ્યાયીને આ નવા સત્યનો બોધ આપવાનું ધારી કાશીથી ઉત્તરે

ત્રણ માઇલ ઉપર આવેલા **મૃગદાવ*** તરફ બુદ્ધભગવાન ચાલ્યા. કાશી તરફ જતાં ઉપક નામના એક દિગંબર જૈન સાધુ બુદ્ધભગવાનને મળ્યા. તે બુદ્ધ ભગવાનની અપૂર્વ કાન્તિ અને આનંદ જોઇ ચકિત થયા અને પૂછવા લાગ્યા: "તમારા ગુરૂ કોણ છે ? તમે કોને હાથે દીક્ષા લીધી ?"

બુદ્ધભગવાને જવાબ આપ્યો: "મારો કોઇ ગુરૂ નથી, મને શાંતિ મળી છે. ધર્મનું સામ્રાજ્ય સ્થાપન કરવાને હું કાશી તરફ જાઉં છું. જેઓ પાપ અને મૃત્યુના અંધકારમાં દટાયલા છે તેમને માટે હું ત્યાં જીવનનો દીપક પ્રકટાવીશ."

ઉપકે પૂછેયું: "શું તમે આખા જગતને જીતનાર 'જીન' છો ?" બુદ્ધ ભગવાને જવાબ આપ્યો: "જેઓએ આત્મા અને મનોવિકારો ઉપર જય મેળવ્યો છે તેઓ 'જીન' છે, જેઓ વિકારોને જીતે છે અને પાપથી દૂર રહે છે તેઓજ ખરા 'જીતનારા' છે! મેં 'હુંપણાં' પર જય મેળવ્યો છે અને સઘળાં પાપોનો નાશ કર્યો છે; એ અપેક્ષાએ મને 'જીન' કહેતા હો તો હા હું 'જીન'જ છું."

પછી તે કાશી ગયા, જ્યાં **મૃગવન** અપરનામ ઇસીપટનમાં કૌણ્ડિન્ય અને તેના ચાર સોબતીઓને જોયા. તેઓએ બુદ્ધભગવાનને પોતાની તરફ આવતા જોઇ પરસ્પર વિચાર કર્યો કે, "આ મનુષ્યે વ્રત ભંગ કર્યો છે, માટે તેને ગુરૂ તરીકે સન્માન આપવું નહિ અને તેનું નામ દેઇને બોલાવવો. તે આવે તારે આપણે ઉભા થવું નહિ, તેને

---

* આ જગ્યાએ ઇ. પૂ. ૩૦૦ વર્ષ ઉપર **અશોકે** એક મંદિર બનાવ્યું હતું. હાલ તેનાં ભાગેલાં ખંડેરો જણાય છે. એ જગ્યાને હાલ **સારનાથ** કહે છે.

નમસ્કાર કરવા નહિ, અને તેનો આદરસત્કાર કરવો નહિ. આ પ્રમાણે પરસ્પર વિચાર કરીને તેઓ પોતપોતાને આસને બેઠા. હવે બુદ્ધભગવાન્ ધીમેથી તેમની તરફ આવવા લાગ્યા. આ પાંચે જણ પોતાની પ્રતિજ્ઞા વિરૂદ્ધ **એકાએક** ઉભા થયા, અને તેમને આસન આપ્યું, વંદન કર્યું અને ગુરૂને યોગ્ય સર્વ પ્રકારનું સન્માન આપ્યું. પણ તે બુદ્ધભગવાનને તેઓએ ગૌતમ કહીને બોલાવ્યા. તે સમયે બુદ્ધભગવાને તેમને કહ્યું: ' મારા ખાનગી નામથી મને બોલાવતા નહિ; જે 'અર્હત્' થયા હોય તેમને ખાનગી નામથી બોલાવવા તે અસભ્ય કહેવાય. લોકો મને માન આપે કે ન આપે તે બાબત મારૂં મન ઉદાસીન છે. અર્થાત્ મને તેવી બાબતની કાળજીજ નથી; પણ જે મનુષ્ય સર્વ જીવો ઉપર સમભાવદૃષ્ટિથી જુએ છે તેને તેના ખાનગી નામથી બોલાવવો તે, લોકોને વાસ્તે સભ્ય ગણાય નહિ. બુદ્ધો આખા વિશ્વના ઉદ્ધારનો માર્ગ દર્શાવે છે, માટે જેવી રીતે બાળકો પોતાના પિતાને માન આપે છે તેવી રીતે બુદ્ધોને માન આપવું જોઇએ." એમ કહી બુદ્ધ ભગવાને પૂર્ણ અનુકંપા બુદ્ધિથી આ પાંચ શિષ્યોને ઘણો બોધ આપ્યો; પણ અભિમાન અને અજ્ઞાનને લીધે તેઓએ તે ઉપદેશ લક્ષમાં લીધો નહિ. તેઓએ કહ્યું કે, "પ્રથમ તમે તપશ્ચર્યા કરતા હતા, પણ પાછળથી તે મૂકી દીધી, તો પછી મન, વચન અને શરીર ઉપર સંયમ રાખ્યા **સિવાય** તમે કેવી રીતે 'બુદ્ધ' થયા ?" બુદ્ધભગવાને આ શિષ્યોની શંકા દૂર કરવા આ પ્રશ્નનો લાંબો જવાબ આપ્યો. આ જવાબ એજ બુદ્ધદશા પ્રાપ્ત થયા પછી કરાયલો પહેલવહેલો ઉપદેશ હતો. તેમણે શાંતિથી જવાબ વાળ્યો. " હે સત્યશોધકો ! આ વિશ્વમાં બે માર્ગ છે. કેટલાક કેવળ **તપશ્ચર્યા** કરી શરીરને સુકવી નાખે છે, અને ખરૂં

કહીએ તો શરીરને મારી નાખે છે; જ્યારે બીજા કેટલાક ખાનપાનમાં અને ઇન્દ્રિયોના વિલાસના ઉપભોગમાં મગ્ન રહે છે. આ બન્ને માર્ગ સદ્‌જ્ઞાનનો અભાવ સૂચવે છે, અને આ માર્ગથી કદાપિ મુક્તિ મળી શકે નહિ. શરીરથી જીર્ણ બનેલો ભક્ત શરીરને વિશેષ કષ્ટ આપે છે, અને તેથી તેનું મગજ પણ નિર્બળ બને છે, જેથી તેના વિચારો ગુંચવણભરેલા (confused) થાય છે. આથી તેને સાંસારિક બાબતોનું પણ જ્ઞાન મળતું નથી તો પછી ઇંદ્રિયપર જય મેળવવાનું જ્ઞાન તો ક્યાંથીજ મળે? જે મનુષ્ય જળના દીપકથી અંધ-કારનો નાશ કરવા મથે છે, તે કદાપિ ફતેહમંદ થતો નથી; તેજ રીતે ઘસાઈ ગયેલા શરીરથી જ્ઞાનદીપક પ્રકટાવવા ઇચ્છનાર પણ વિજયવંત થતો નથી; તેમજ તેનું અજ્ઞાન પણ નાશ પામતું નથી. જ્ઞાન મેળવવામાં આ તપશ્ચર્યા એ કાંઇ એકનું એકજ સાધન નથી. પણ આ સાથે એ પણ સ્મરણમાં રાખવું જોઇએ કે ઇંદ્રિયોના વિષયોમાં તલ્લીન રહેવું તે પણ ખોટું છે. જ્ઞાનના પ્રકાશ સામે આ એક મોટી આડી દિવાલ છે. વિષયી મનુષ્ય સૂત્ર કે શાસ્ત્ર પણ ન સમજી શકે તો દુર્જય તૃષ્ણાનો નાશ કરવાનો માર્ગ તો સમજેજ ક્યાંથી? કોઇ અજીર્ણના રોગથી પીડાતો મનુષ્ય દુઃખ મટાડવા ન પચે તેવો ખોરાક ખાય છે અને પોતાના દુઃખમાં ઉમેરો કરે છે, તેવી રીતે વિષયોના **ઉપભોગથી** વિષયનો **નાશ** કરવા ઇચ્છનાર પણ તેવાજ પ્રકારની ભુલ કરી **વિશેષ દુ:ખી** થાય છે. આ બન્ને **એકદેશીય** માર્ગનો ત્યાગ કરી મેં **મધ્યમ** માર્ગ ગ્રહણ કર્યો છે, આથી સર્વ દુઃખનો અંત આવે છે, અને પરમશાંતિ મળે છે. આથી સઘળું અજ્ઞાન નાશ પામે છે, અને સૂર્ય કરતાં પણ અધિક પ્રકાશવાળું

જ્ઞાન સ્ફુરી નીકળે છે. જન્મમરણના ચક્રમાંથી મુક્ત થવાને મેં ઉમદા **અષ્ટવિધ માર્ગ** શોધ્યો છે. સત્ શ્રદ્ધા, સત્ વિચાર, સદ્ વચન, સદ્ વર્તન, ગુજરાનનાં સત્ સાધનો, સદ્ ઉદ્યમ, સત્ સ્મૃતિ અને સત્ સમાધિ એ આઠ પ્રકારે ધર્મ થાય છે. જેઓ આ માર્ગ અંગીકાર કરે છે, તેઓ દુઃખના પાશમાંથી હમેશને માટે છૂટા થાય છે. તૃષ્ણાનો અંત આણવાને આ માર્ગ જેવો બીજો કોઇ ઉત્તમ માર્ગ નથી. જે ચાર મહાન્ સત્યો આખા જગતે જાણવા યોગ્ય છે તે આ છે; **દુઃખ** છે; દુઃખનું **કારણ** છે; દુઃખનો **નાશ** થઇ શકે છે, અને નાશ કરવાનાં **સાધનો** છે. જરા, વ્યાધિ અને મરણ દુઃખરૂપ છે. જીવનતૃષ્ણા અને ઇંદ્રિયજન્ય તૃષ્ણા એ દુઃખનાં કારણો છે. આ તૃષ્ણાનો નાશ કર્યાથીજ દુઃખનો નાશ થાય છે, અને તે તૃષ્ણાનો નાશ કરવાને ઉપર જણાવેલો અષ્ટવિધ માર્ગ છે. આ ચાર ઉમદાં સત્યો ગુરૂના **ઉપદેશથી** અથવા **શાસ્ત્રશ્રવણથી** જાણવામાં આવ્યાં **નથી,** પણ તેનો **અનુભવ** થયો છે; તેનું **દર્શન** થયું છે. * આ ધર્મોપદેશ સાંભળીને કૌંડાયનનાં જ્ઞાનચક્ષુ ખુલ્યાં. મહાન્ સત્યોનું તેને દર્શન થયું, તેના સઘળા સંશયો નાશ પામ્યા અને તે બુદ્ધભગવાનનો **પ્રથમશિષ્ય** થયો. જ્યારે કૌંડાયનને શિષ્ય થયેલો જોયો, અને તેના મુખપર આ નવીન ધર્મ જાણવાથી આવેલો પ્રકાશ તથા આનંદ જોયા, ત્યારે ધીમે ધીમે તેના બીજા ચાર સોબતીઓ **ભદ્ર**, **મહાનામ**, **અશ્વજીત્ત** અને **વાશ્પ** પણ **બુદ્ધ** ભગ-

---

* બુદ્ધ ભગવાનના આ પ્રથમ વ્યાખ્યાનને 'ધર્મચક્રપ્રવર્તન' નું નામ શાસ્ત્રકારોએ આપેલું છે. સદ્ધર્મના ચક્રને ગતિમાં મૂકવાથી તે નામ યથાર્થ છે.

વાનના શિષ્યો થયા. આ પાંચે શિષ્યો મહા પ્રતાપી નીવડયા. આ વખતે કાશીના એક સદ્દગૃહસ્થનો પુત્ર સંસારથી વૈરાગ્ય પામી રાત્રે ઘરમાંથી નાશી જતો હતો. તે બોલતો હતો કે " અફસોસ! અફસોસ! આ જગતમાં કેટલી મોટી દુઃખની પરંપરા છે!" બુદ્ધ ભગવાન્ જે રાત્રે પણ જાગતા હતા, તેઓ બોલી ઉઠયા; " દુઃખ શું? અહીં આવ, અહીં વિશ્રાંતિની જગ્યા છે–અહીં દુઃખમાંથી મુક્ત થઇ નિર્વાણ પહોંચવાનો માર્ગ છે." તે તેમની પાસે ગયો અને આ તથાગતના મુખનો ઉપદેશ સાંભળી તે શાન્તિ પામ્યો. તે જ્યારે રાત્રે ઘરમાંથી બહાર નીકળ્યો, ત્યારે તેણે જે આભૂષણો પહેર્યાં હતાં, તે બધાં **શરીર પરજ હતાં,** પણ તેનું મન અત્યારે આ ઉપદેશ સાંભળી ખરેખરૂં **તૃષ્ણાના પાશથી છુટું બનેલું હતું.** બીજા ભવમાં વાવેલા પુણ્યના ફળરૂપે તે થોડા સમયમાં અર્હતદશા પામ્યો, અને ધર્મ સાંભળતાંજ તે સમજી ગયો. તેણે બુદ્ધનો ધર્મ સ્વીકાર્યો, પણ તેના શરીર પર હજુ આભૂષણો હતાં તેથી તે શરમાયો. બુદ્ધ ભગવાન્ તેના મનનો આશય સમજી ગયા અને તેને આ પ્રમાણે કહ્યું. " મનુષ્યે આભૂષણો પહેર્યાં હોય, છતાં સઘળા જીવો ઉપર સમભાવ વૃત્તિ રાખીને તેના હૃદયે ઇંદ્રિયો પર જય મેળવ્યો હોય તો તે બની શકે છે. આવી સ્થિતિમાં બાહ્ય દેખાવને લીધે ધર્મમાં અસર થતી નથી; અને શરીર શ્રમણનો વેષ ધારણ કરે, છતાં હૃદય સાંસારિક વિચારોમાં લીન પણ હોય–એ પણ બનવા જોગ છે. મનુષ્ય જંગલમાં રહે છે, છતાં જો દુનિયાની વસ્તુઓની ઇચ્છા કર્યા કરે તો તે સંસારીજ છે. વેશ સંસારી હોય છતાં તેનું મન ઉચ્ચ વિચારોમાં રમતું પણ હોય. 'હુંપણાનો' વિચાર દૂર કરવામાં આવે ત્યાં સંસારી તેમજ શ્રમણ બન્ને એકસરખા છે. પણ જો હૃદય

વાસનાઓથી લપટાયેલું હોય તો બાહ્ય ફેરફારથી લાભ શો ? જે લશ્કરી ચાંદ પહેરે છે, તે એમ સૂચવે છે કે તેણે શત્રુઓને હરાવ્યા છે. તેમ જે શ્રમણનો વેશ પહેરે છે તેણે પણ દુઃખરૂપ શત્રુને હરાવેલો હોવો જોઇએ." આ શબ્દો બોલીને બુદ્ધભગવાને તેને દીક્ષા લેવા સૂચવ્યું. તરતજ તેનાં આભૂષણો વગેરે બદલાઈ ગયાં, અને **અંદરથી** જેવો તે શ્રમણ હતો તેવો **બહારથી** પણ થઇ ગયો.

આ **યશને** તેની જુવાનીના વખતમાં ૫૪ હલકા મિત્રો હતા. તેઓએ **યશને** શ્રમણના વેશમાં જોયો ત્યારે તેઓ પોતાના દુર્ગુણોનો ત્યાગ કરીને ધીમે ધીમે બુદ્ધના શિષ્યો થયા અને જ્ઞાન મેળવવા લાગ્યા. જ્યારે વર્ષા ઋતુ પુરી થઇ અને જુદે જુદે સ્થળે વિચરવાનો સમય આવ્યો, ત્યારે બુદ્ધભગવાને આ ૬૦ શિષ્યો એકઠા કરીને આ પ્રમાણે ઉપદેશ આપ્યો: "હે ભિક્ષુકો! તમે જન્મમરણના ચક્રમાંથી મુક્ત થવાનો માર્ગ જાણ્યો છે, નિર્વાણ સુધી વ્હેતા ઝરામાં તમે પગ મૂક્યો છે. તમે હવે કલ્યાણને સારૂ, વિશ્વ તરફની દયા ખાતર, દેવતાઓ અને મનુષ્યોના લાભ માટે દેશોદેશ વિચરો. હે ભિક્ષુકો! જે સિદ્ધાંત **આદિમાં** પ્રકાશિત છે, **મધ્યમાં** પ્રકાશિત છે, અને **અંતમાં** પણ પ્રકાશિત છે, તેનો ઉપદેશ કરો. પરમ પવિત્ર અને સંપૂર્ણ શુદ્ધ જીવન ગાળવાને લોકોને જણાવો. એવા ઘણાએક પુરૂષો છે કે જેમનાં જ્ઞાનચક્ષુ ઉપર થોડુંજ અંધકારનું પડળ રહ્યું છે, પણ જો તેમને આ ઉત્તમ સિદ્ધાંતનો ઉપદેશ ન આપવામાં આવે તો તેઓ રક્ષણ કરનારા જ્ઞાનથી બેનસીબ રહી જાય. તેવાઓ આ સિદ્ધાંત જાણવા–સમજવા પામે એટલા માટે તમે સર્વે જૂદી જૂદી દિશામાં કેવળ દયાભાવથી વિચરો, અને હું પણ ઉરૂબિલ્વ જંગલ પાસે આવેલા સેનાની ગામ તરફ જાઉં છું."

આ શબ્દોથી ઉત્તેજિત થઇ તે ૬૦ શિષ્યો જૂદા જૂદા દેશ તરફ ઉપદેશ આપવા નીકળી પડયા, અને ઉરૂબિલ્વના જંગલ તરફ બુદ્ધભગવાન્ ગયા. ત્યાં કાસ્યપ નામના પવિત્ર બ્રાહ્મણઋષિ પોતાના ૫૦૦ શિષ્યો સાથે રહેતા હતા, જેઓ અગ્નિહોત્ર આદિ ક્રિયાકાંડમાંજ મગ્ન રહેતા હતા. તેમને વેદસંબંધી જ્ઞાન પણ પુષ્કળ હતું, તેથી તે સઘળા પ્રદેશોમાં તેમની કીર્તિ વ્યાપી રહી હતી. બુદ્ધભગવાન્ તે મહાન્ ઋષિને સદ્બોધ આપવાના હેતુથી તેના નિવાસસ્થાન તરફ આવ્યા. આ ઋષિના આશ્રમની પાસે એક અગ્નિકુંડ હતો, જ્યાં પ્રચંડશક્તિવાળો એક મહા નાગ રહેતો હતો. બુદ્ધભગવાને એક રાત્રિ પડી રહેવાની તે કાસ્યપ પાસે જગ્યા માગી. તે કાસ્યપે જવાબ આપ્યો: “ રાત્રે તમને પડી રહેવા આપવાને મારી પાસે જગ્યા નથી; ફક્ત આ એક અગ્નિકુંડની જગ્યા છે, જે તદ્દન શીતળ અને રહેવાને વાસ્તે યોગ્ય છે, પણ એક ભયંકર સર્પ ત્યાં રહે છે, જે મનુષ્યોને તેની દૃષ્ટિમાંથી નીકળતી જ્વાળાના જોરથી મારી નાખે છે.” બુદ્ધ ભગવાને જવાબ આપ્યો: “ મને ત્યાંજ રહેવાની જગ્યા આપો; હું ત્યાંજ પડ્યો રહીશ. ” કાસ્યપ ઋષિએ ઘણી રીતે બુદ્ધ ભગવાનને સમજાવવા પ્રયત્ન કર્યો, પણ બુદ્ધભગવાને તો તેને તેજ માગણી કરી. છેવટે કાસ્યપે કહ્યું: “ હું તકરાર કરવા માગતો નથી, મને તો ભય લાગે છે તેથી કહું છું, છતાં તમને જેમ યોગ્ય લાગે તેમ કરો. ” બુદ્ધ ભગવાન્ તે અગ્નિકુંડવાળી જગ્યામાં ગયા અને ધ્યાન કરવા બેઠા. તે વિકાળ નાગે બુદ્ધ ભગવાનને જોઇને પોતાનું સઘળું બળ અજમાવ્યું. અને તેની દૃષ્ટિમાંથી વિષ કહાડ્યું, અને મુખમાંથી અગ્નિની જવાળાઓ બહાર ફેંકી, પણ બુદ્ધ ભગવાનને આથી બિલકુલ અસર થઇ નહિ. અગ્નિએ ચારે પાસ પોતાનું કામ કર્યું અને

સઘળું મકાન બળી ગયું. જેમ કલ્પાન્ત કાલના અગ્નિની વચમાં બ્રહ્મા સ્થિર અને અચળ રહે છે, તેમ આ ચારે પાસે નીકળતી અગ્નિની જવાળામાં બુદ્ધ ભગવાન્ સ્થિર અને અડગ રહ્યા. જ્યારે નાગે બુદ્ધ ભગવાનના મુખ પર પરમશાંતિ જોઇ, અને આ જ્વાળાઓથી પણ તેમને અસર ન થયેલી જોઇ, ત્યારે તે નાગ શાંત થયો, તેણે પશ્ચાત્તાપથી પોતાનું માથું નમાવ્યું અને વંદન કર્યું.

આ તરફ કાશ્યપ ઋષિ જ્વાળાઓથી લાગેલી આગને જોઇને ચિંતા કરવા લાગ્યા કે સાંજે આવેલો પ્રતાપી પુરૂષ જરૂર બળી ગયો. પ્રાતઃકાળમાં તે ઋષિ અને તેમના શિષ્યો તે જગ્યા ઉપર આવ્યા, જ્યાં તેમણે બુદ્ધ ભગવાનને સમાધિમાં બેઠેલા જોઇ અને તે પ્રચંડ શકિતવાળા નાગને પાત્રમાં રમતો જોઈ અત્યંત સાનંદાશ્ચર્ય અનુભવ્યાં, અને તેઓ બુદ્ધ ભગવાનની શકિતનાં વખાણ કરવા લાગ્યા. તથાપિ 'હું સર્વનો પ્રભુ છું, અને સર્વ જાણું છું' એવો કાશ્યપ ઋષિનો અહંકાર દૂર ન થયો. બુદ્ધ ભગવાન્ કેટલાક સમય સુધી ત્યાં રહ્યા અને ધીમે ધીમે પોતાના જ્ઞાનબળથી તેના વિચારોને ફેરવી શક્યા એટલે તેનો સર્વજ્ઞપણાનો મદ ટળી ગયો અને બુદ્ધ ભગવાનરૂપ સૂર્ય આગળ પોતે ખદ્યોતસમાન છે, એમ તેને લાગવા માંડ્યું. બુદ્ધ ભગવાનનાં ઉપદેશેલાં સત્યોની શ્રદ્ધા થવાથી અંતે તે શિષ્ય થયો, અને તેની સાથે તેના પાંચસો શિષ્યો પણ બુદ્ધના સાધુ થયા. કાશ્યપ ઋષિએ તે પછી પોતાનો સઘળો સરસામાન અને યજ્ઞનિમિત્તનાં વાસણો વગેરે પાસે વહેતી નદીમાં ફેંકી દીધાં, જે નદીના જળમાં તરવા લાગ્યાં. આ બધો બનાવ જોઇને તે નદીના મુખ તરફ રહેતા તે કાશ્યપ ઋષિના બે ભાઇઓ જેમનાં નામ નાદીકાશ્યપ અને ગયા-

કાસ્યપ હતાં–તેમણે ધાર્યું કે કાંઇ અવનવો બનાવ બનવા પામ્યો છે. તેથી તે બન્ને ભાઇઓ પોતપોતાના પાંચશો શિષ્યો સાથે ઉરૂબિલ્વના જંગલમાં પોતાના ભાઇને શોધવા આવ્યા. તેઓએ પોતાના ભાઇને શ્રમણના વેશમાં જોયો. અપૂર્વ જ્ઞાન અને અદ્ભુત સિદ્ધિઓ પામેલા પોતાના ભાઇને જોઇને તેઓને અનેક વિચારો સ્ફુર્યા. "મોટા ભાઈ ભુલ તો ન કરે, પણ તેમની માફક આપણે પણ આ માર્ગ અંગીકાર કરવો કે કેમ? એવો વિચાર કરતા હતા. તે વખતે બુદ્ધભગવાન્ ગયાની પાસે ગંધહસ્તી પર્વત પર બેઠેલા હતા. રાજગૃહ તરફ જવાની ખીણ તેમની નજર આગળ દેખાતી હતી, તેવામાં સામેની ટેકરી ઉપર અગ્નિ પ્રકટ્યો. આ પ્રસંગનો લાભ લેઇ બુદ્ધભગવાને તે ત્રણ ભાઇઓ અને તેમના દરેકના ૫૦૦ શિષ્યોને અગ્નિનો વિષય લેઇ આ પ્રમાણે બોધ આપ્યો.

"મનુષ્ય જ્યાં સુધી અવિદ્યામાં ભમે છે, ત્યાં સુધી તે બાહ્ય વસ્તુના સંસર્ગથી હૃદયમાં ઉત્પન્ન થતા વિકારોરૂપી અગ્નિથી આ વનની માફક બળે છે. પાંચ ઇંદ્રિયો અને હૃદયદ્વારા બાહ્ય વસ્તુઓ મનુષ્યને અસર કરે છે. આંખ બાહ્ય વસ્તુ જુએ છે, તે જોવાથી સુખ દુઃખ ઉપજે છે. હૃદયમાં કામ, ક્રોધ, લોભ વગેરેરૂપ અગ્નિ બળી રહેલો હોય છે, તે અગ્નિને બાહ્ય વસ્તુના સંસર્ગરૂપ વેદન (Sensations) થી લાકડાં મળે છે. આંખની માફક બીજી ઈંદ્રિયોનો પણ જ્યારે પદાર્થો સાથે સંસર્ગ થાય છે, ત્યારે આવુંજ પરિણામ આવે છે. પણ હે કાસ્યપ! જેઓ આ આત્મસંયમનો ધર્મ–જેનું પ્રવેશદ્વાર આત્મશુદ્ધિ છે, અને જેનું લક્ષ્ય વિશુદ્ધ પ્રેમ છે તે ધર્મ–ને પાળે છે, તેઓ જ્ઞાની બને છે. દુઃખનું મૂળ જે તૃષ્ણા

તેનો આ રીતે અંત આવે છે. તેઓ મેળવેલા જ્ઞાનબળથી વ્હેલા કે મોડા મુક્તિ–નિર્વાણ મેળવી શકે છે. ફરીથી જન્મ લેવાના દુઃખમાંથી તેઓ છૂટે છે. તેઓને જ્ઞાતિબંધન કે ક્રિયાકાંડ કે યજ્ઞયાગાદિના નિયમોની જરૂર રહેતી નથી; કારણ કે તેવા જ્ઞાનીઓ આ બંધનની પેલી પાર ગયેલા હોય છે.”

આ ઉપદેશ સાંભળી બે કાસ્યપભાઇઓ અને તેમના ૧૦૦૦ શિષ્યોને અપૂર્વ શાંતિ મળી અને તેઓ બૌદ્ધ મત અંગીકાર કરી શ્રમણ થયા. તે પછી બુદ્ધ ભગવાને આ સઘળા શિષ્યોને ઈંદ્રિય-શુધ્ધિના બીજા કેટલાક નિયમો શિખવ્યા, અને પછી, બુદ્ધ ભગવાન આ શિષ્યો સાથે રાજગૃહી તરફ જવા નીકળ્યા; કારણ કે મગધ દેશના રાજા બિંબસારને બોધિજ્ઞાન મળ્યા પછી, મળવા આવવાનું બુદ્ધ-ભગવાને આપેલું વચન તેમના સ્મરણ બહાર ન હતું. રાજગૃહીમાં આવીને તે બધા યષ્ટિવનમાં ઉતર્યા.

બિંબસારને આ વાતની જ્યારે ખબર પડી, ત્યારે તે પોતાના અનેક સામંતો, અમલદારો અને રાજકુટુંબ સાથે તેમના દર્શનાર્થે ગયો. રાજાએ બુદ્ધ ભગવાનને દૂરથી જોયા એટલે રથમાંથી ઉતર્યો અને પગે ચાલતો ગયો, તે રાજાએ મનથી વિચાર્યું કે આ ત્રણ કાસ્યપભાઇઓને જેમણે પોતાતા શિષ્યો બનાવી દીધા એવા આ પુરૂષની શક્તિ કેટલી અગાધ હશે ?” રાજાના મનના વિચાર જાણી લેઇને બુદ્ધ ભગવાને કાસ્યપને પૂછયું: “ તમે અગ્નિની પૂજા કરવાનું છોડી દીધું તેથી તમને શો લાભ થયો ?” આ શબ્દો સાંભળીને શ્રમણ કાસ્યપ ઉભા થયા અને પોતાના ગુરૂને હાથ જોડી વંદન કરી આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યા, “ હે ગુરો ! આ અગ્નિહોત્ર કરવાથી

જન્મ મરણ અને તેનેજ લગતાં દુઃખોનાં ચક્રમાં હું પડયો હતો. મેં મારી શક્તિ પ્રમાણે અગ્નિહોત્ર વગેરે કર્યાં છે, અને તે દ્વારા મેં ઇચ્છાઓનો નાશ કરવા **પ્રયત્ન કર્યો,** પણ તેથી ઉલટી ઇચ્છાઓ તો **વૃદ્ધિ પામતી** ગઇ, તેટલા માટે મેં તેનો ત્યાગ કર્યો છે. અગ્નિમાં બલિદાન આપવાથી જન્મથી છૂટકારો મળ્યો નહિ અને જન્મની સાથે તેને લગતાં દુઃખોથી પણ મુક્તિ મળી નહિ, તેથી મેં બલિદાન વગેરેનો ત્યાગ કર્યો છે. હું શરીરને કષ્ટ આપવામાં 'એક્કો' હતો, અને હું તે કામમાં સૌથી શ્રેષ્ઠ ગણાતો, છતાં મને પરમ જ્ઞાન મળ્યું નહિ. તેટલા માટે તે માર્ગ છોડી દઇને નિર્વાણનો—શાન્તિનો માર્ગ મેં શોધ્યો છે. જન્મ, જરા, રોગ અને મરણમાંથી છોડવનારૂં સત્ય મને હવે જડયું છે; અને તેટલા વાસ્તે અગ્નિહોત્ર આદિ ક્રિયાઓ મેં તજી છે."

તે પછી શ્રમણકાસ્યપ પોતે યોગબળથી મેળવેલી કેટલીક સિદ્ધિઓ બતાવે છે, અને હવે લોકોનાં મન ધર્મ સાંભળવાને બરાબર યોગ્ય થયાં છે એમ જાણી બુદ્ધ ભગવાન્ અહંતાનો ત્યાગ કરવાનો ઉપદેશ આપે છે અને છેવટે ચાર મહાન સત્યો સરલ રીતે સમજાવે છે. આ વ્યાખ્યાનની એટલી બધી પ્રબળ અસર થાય છે કે **બિં**બસાર પોતાને બુદ્ધધર્માનુયાયી તરીકે જાહેર કરે છે. મહાન્ કાસ્યપ, બુદ્ધ ભગવાનના શિષ્ય થયા છે અને ' **બિં**બસાર રાજાએ પણ તે બુદ્ધધર્મ સ્વીકાર્યો છે.' એ વાતની ખબર પડતાં બીજે દિવસે લોકોનાં ટોળે ટોળાં બુદ્ધ ભગવાનને જોવાને અને નવો ધર્મ શું છે તે સાંભળવાને ઉત્કંઠા સહિત આવવા લાગ્યાં. જ્યારે મધ્યાહ્ન કાળે બુદ્ધ ભગવાન્ રાજગૃહી નગરમાં ભિક્ષા અર્થે આવ્યા, ત્યારે તે નગરના લોકો ટોળાબંધ તેમની પાછળ ભમવા લાગ્યા.

રાજાએ ઘણી ભક્તિ દેખાડી અને કહ્યું કે " **યષ્ટિવન,** નગરથી દૂર છે, માટે આ પાસે આવેલા **વેણુવનમાં** આપ પધારો તો ઘણું સારૂં. "

આ ઉપરથી બુદ્ધભગવાન્ પોતાના શિષ્યો સાથે વેણુવનમાં રહેવા આવ્યા. આ વેણુવનમાં તેમણે ઘણાં ચાતુર્માસ ગાળ્યાં હતાં. અને ઘણાં સૂત્રો પણ આજ સ્થળે આપ્યાં હતાં.

આ **રાજગૃહીમાં** બુદ્ધભગવાન્ રહ્યા, તે દરમ્યાન **સારીપુત્ર, મૌદ્‌ગલાયન** અને **મૈત્રેયાણીપુત્ર** નામના ત્રણ પ્રસિદ્ધ શિષ્યો તેમણે મેળવ્યા. એક દિવસ ભિક્ષાર્થે **અશ્વજિત્ રાજગૃહી** નગરમાં ફરતા હતા. તે અતિ સ્વરૂપવાન હતા, અને તેમની ચાલવાની રીત પણ સામા મનુષ્યનું મન હરણ કરે તેવી હતી. હવે **સારીપુત્ર,** જે કપિલ નામના ઋષિનો શિષ્ય હતો, તેણે આ **અશ્વજીતનું** સૌંદર્ય અને ઉમદા દેખાવ જોઇને પૂછ્યું: " તમારા ગુરૂ કોણ છે ? અને તમે કયો ધર્મ પાળો છો ? આ પ્રશ્નોનો જવાબ આપી મારી શંકા દૂર કરો. " **અશ્વજીતે** જવાબ આપ્યો: " બુદ્ધભગવાન્ મારા ગુરૂ છે. હું આ ધર્મમાં થોડા સમયથી દાખલ થયેલો છું. જ્ઞાનનો સૂર્ય થોડાજ સમયથી ઉગેલો છે, તેથી હું મહાન્ ગુરૂનો ઉપદેશ શી રીતે સમજાવી શકું ? છતાં મારા અલ્પ જ્ઞાન પ્રમાણે જણાવું છું કે " જે જે વસ્તુઓ છે, તે સર્વેનું **કારણ** હોય છે, જન્મ મરણનું પણ **કારણ** છે, અને તે કારણ **ચાર ઉમદા સત્યો** અને **અષ્ટવિધ માર્ગથી** દૂર થઇ શકે છે. " એમ કહી ટુંકમાં તે ઉમદાં સત્યો અને માર્ગનો ઉપદેશ કર્યો, જે સાંભળવાથી બુદ્ધ ધર્મપર તેની આસ્થા થઈ, અને તે પોતાના મિત્ર **મૌદ્‌ગલાયન** પાસે ગયો. **મૌદ્‌ગલાયન** પણ **સારીપુત્રની**

માફક મોટો પંડિત ગણાતો હતો, અને તે બન્નેને અનેક શિષ્યો હતા. તે બન્ને જણ બુદ્ધભગવાન્ પાસે ગયા, તેમનો શાંતિભર્યો ઉપદેશ સાંભળ્યો, અને બુદ્ધ, સંઘ, અને ધર્મ, એ ત્રણ '**શરણ**' લીધાં, અને સંસારનો ત્યાગ કરી 'શ્રમણ' થયા.

શિવશંકર નામનો એક બ્રાહ્મણપુત્ર જે વંશપરંપરાથી આવેલી યજ્ઞક્રિયા અને તે નિમિત્તે થતા પશુઓના બલિદાન વગેરેથી કંટાળ્યો હતો, અને તેના કાકાના પુત્રે તથા તેની સ્ત્રીએ તેનું ઘણું નુકશાન કરેલું હોવાથી તેમનાપર અપ્રીતિ રાખતો હતો, તે બુદ્ધ ભગવાનનો **દયાનો** અને **ક્ષમાનો** ઉપદેશ સાંભળી ક્ષમાવાન્ થયો, અને બુદ્ધધર્મની દીક્ષા લેઈ બુદ્ધના બાર મુખ્ય શિષ્યોમાંનો એક થયો. શિવશંકરે દીક્ષા લેતી વખતે પોતાનું નામ બદલી **મૈત્રેયાણી**-પુત્ર એવું નામ રાખ્યું. તેણે બુદ્ધભગવાનનો ઉપદેશ સાંભળી પોતાના જીવનની સઘળી હકીકત જણાવી અને હું દીક્ષા લેવાને તૈયાર છું એમ પણ નિવેદન કર્યું, ત્યારે બુદ્ધભગવાને પૂછ્યું. " શું તારા હૃદયમાં **દ્વેષનો અંશ પણ** રહ્યો નથી એવી તારી **ખાત્રી** છે? તારા કાકાના પુત્રની સ્ત્રીએ તારા પુત્રનું ખુન કર્યું હતું તે બાબત પણ શું તું તારા મનથી તેને ક્ષમા આપે છે? સઘળા જીવો માટે તને દયાભાવ છે? તને નુકશાન કરનારાઓ તરફ પણ પ્રેમ સિવાય બીજી વૃત્તિ તારા હૃદયમાં ઉદ્ભવતી અટકાવવાને તું સમર્થ થયો છે? " તેણે જવાબ આપ્યો. " હે નાથ ખરેખર તેમજ છે. મારા કાકાના છોકરાની સ્ત્રીએ મને નુકશાન કર્યું છે, તેની મેં ક્ષમા આપી છે. હું તે વાતને ભૂલી ગયો છું. હું તેને મારી સઘળી દોલત આપી દઉં છું; કારણ કે હવે મને તેની જરૂર નથી. મારા જીવનમાં હવે

એકજ ભાવના છે, અને તે ભાવના સિદ્ધ થતાં હજારો વર્ષ વીતી જશે તોપણ હું તે જ્યાં સુધી સિદ્ધ નહિ થાય ત્યાં સુધી પ્રયત્ન કર્યા કરીશ, એવી હે પ્રભો ! તમારા ચરણ કમળમાં નમીને પ્રતિજ્ઞા કરૂં છું. જગતનો ઉદ્ધાર કરવાને, હે ગુરો ! તમારી માફક મારી જાતને હું અર્પણ કરીશ; તમે મને દુઃખમાંથી મુક્ત કર્યો છે, અને શાંતિ આપી છે, તે શાંતિ હું આખા વિશ્વને આપી શકું તેવી સ્થિતિ મેળવતાં સુધી હું પ્રયત્ન ચાલુ રાખીશ."

બુદ્ધભગવાને ઘણા પ્રેમપૂર્વક જણાવ્યું: "જેવું તું કહે છે તેવુંજ થશે. હું બુદ્ધ તરીકે તારી પ્રતિજ્ઞા સ્વીકારૂં છું, અને તે પ્રતિજ્ઞાનો કદાપિ ભંગ થશે નહિ અને તે પ્રતિજ્ઞા સફળ થશે." બુદ્ધભગવાને તેના માથાપર હાથ મૂક્યો અને તે તેમના પગે પડ્યો, અને મૈત્રેયાણીપુત્ર (બીજું નામ મૈત્રેયબલદાસ) એવું નામ ધારણ કરી દીક્ષા લીધી અને શ્રમણ થયો.

આ વેણુવનમાં બુદ્ધભગવાન્ રહેતા હતા, તે સમયે મહાકાસ્યપ નામનો એક બ્રાહ્મણ સંન્યાસી તેમનો શિષ્ય થયો; આ મહાકાસ્યપે સત્ય શોધવાને જગતમાં કીમતી ગણાતી સર્વ વસ્તુઓનો ભોગ આપ્યો, અને બુદ્ધભગવાનના નિર્વાણ પછી અજાતશત્રુ રાજાના આશ્રય તળે રાજગૃહીમાંજ એક મ્હોટી સભા મેળવી બુદ્ધધર્મનાં બધાં સૂત્રો બીજા ભિક્ષુકોની મદદથી એકઠાં કર્યાં હતાં.

સારીપુત્ર અને મોગ્ગલાયન પાછળથી બુદ્ધ ધર્મમાં દાખલ થયા, અને તેમને વિશેષ યોગ્ય જાણી જે પદવી બુદ્ધભગવાને સંઘમાં આપી તેથી આગળના શિષ્યો નારાજ થયા. આ વાતની બુદ્ધભગવાન-

ને જ્યારે ખબર પડી ત્યારે તેમણે બધા ભિક્ષુકોને એકઠા કરી કહ્યુંઃ "હે ભિક્ષુકો ! નિર્વાણ મેળવવાને માટે જે માર્ગો મેં કહ્યા છે, તે સ્મરણમાં રાખો; તમે બીજી બાબતો ભૂલી જાઓ, તોપણ ટુંકમાં યાદ રાખજો કેઃ—

सव्व पापस्स अकरणम्
कुसलस्स उपसम्पदा
सचित परियोदपणम्
एतं बुद्धानुसासनम् ॥ धम्मपद ॥ १८३

'સર્વ પ્રકારનાં પાપ નહિ કરવાં, કુશળ કામ કરવાં, અને ચિત્તની શુદ્ધિ કરવી, એજ બુદ્ધ ધર્મ છે ' તમે શા માટે ઇર્ષ્યાથી ધર્મને ભૂલી જાઓ છો ?" આ વાક્યોથી શિષ્યોનાં હૃદય શાંત થયાં, પણ આ વખતે બુદ્ધભગવાને સંઘની વ્યવસ્થા અને પવિત્રતા જાળવવા માટે કેટલાક નિયમો રચ્યા. આ નિયમોને 'પ્રતિમોક્ષ' કહે છે, અને આ પ્રથમ મળેલી સભા 'શ્રાવકસંનિપાત' તરીકે ઓળખાય છે.

સારીપુત્ર અને મૌદ્‌ગલાયન પછી કેટલાક સમયસુધી નવા શિષ્યો નહિ થવાથી લોકોનો ઉત્સાહ ધીમે ધીમે ઘટવા લાગ્યો અને જ્યારે બુદ્ધના સાધુઓ ભિક્ષાર્થે નગરમાં જાય, ત્યારે લોકો તેમના તરફ અપમાનની દૃષ્ટિથી જોવા લાગ્યા, ત્યારે તે ભિક્ષુકોએ આવીને બુદ્ધભગવાનને સઘળી હકીકત નિવેદન કરી, તે ઉપરથી તેમણે કહ્યુંઃ "હે ભિક્ષુકો ! લોકો જેને અકલ્યાણનો માર્ગ સમજે છે, તેજ ચિર-

કાળના કલ્યાણનો માર્ગ છે. માટે તેમને જણાવજો કે, બુદ્ધ પ્રથમના બુદ્ધોની માફક ધર્મરાજ્ય ફેલાવવાનો પ્રયત્ન કરી રહ્યા છે. લોકોને સત્યમાર્ગ સમજાવવા સિવાય તેમની પાસે બીજું હથિયાર નથી. જે તેમના શિષ્યો થાય છે, તે પણ સત્યના બળથીજ થાય છે, અને સત્યના બળથીજ સંઘની સંખ્યા વધશે."

બુદ્ધભગવાન્ આ રીતે રાજગૃહીમાં ઉપદેશ આપતા હતા, અને લોકોને સત્યધર્મ તરફ દોરતા હતા, તે બાબતની કપિલવસ્તુમાં તેમના પિતા શુદ્ધોદનને ખબર પડી. બુદ્ધને કપિલવસ્તુ આવવાનું આમંત્રણ આપવા તેમના પિતાએ કેટલાક સામંતો મોકલ્યા અને તેમની સાથે કહાવ્યું કે "તમારા પિતા મરણની તૈયારીમાં છે, માટે તેમનું મુખ જોવું હોય અને તેમનું દુઃખ ઓછું કરવું હોય તો તરત કપિલવસ્તુ તરફ વિહાર કરો." યશોધરાએ પણ નવ સવારોને મોકલ્યા અને કહાવ્યું કે "રાહુલની માતા, જેવી રીતે કુમુદ ચંદ્રની ઝંખણા કરે તેવી રીતે, તમારાં દર્શન માટે આતુર બની છે. જો તમને ઇષ્ટ વસ્તુ પ્રાપ્ત થઈ હોય તો તેમાં તે પોતાનો ભાગ માગે છે."

આ બધા દૂતો જયારે બુદ્ધ ભગવાન્ વેણુવનમાં ધર્મનો ઉપદેશ આપતા હતા, તે વખતે આવી પહોંચ્યા; અને ધર્મ શ્રવણ કરવામાં એટલા મશગુલ બન્યા કે પોતાને કહેવાની વાતજ ભૂલી ગયા! તેઓ માત્ર ભગવાનના મુખપ્રતિ ધારી ધારીને જોવા લાગ્યા, અને તરતજ 'શ્રમણ' થયા. આ પ્રમાણે શુદ્ધોદન રાજાએ નવ વાર જૂદા જૂદા સામંતોને ભલામણો કરી કરીને મોકલ્યા, પણ નવે વાર તે બધા બુદ્ધના શિષ્યમંડળમાં દાખલ થયા. પછી સિદ્ધાર્થ કુમારના સોબતી ઉદાયીને રાજાએ મોકલ્યો. તેણે વેણુવન પાસે આવતાં પાસેના ઝાડની

ન્હાની ન્હાની કુંપળો તોડી પોતાના કર્ણવિવર બંધ કર્યા કે જેથી બુદ્ધભગવાનનો ઉપદેશ તેના કાનમાં ન પડે ! તે વેણુવનમાં દાખલ થયો અને શુદ્ધોદન રાજાનો તથા યશોધરાનો સંદેશો કહી બતાવ્યો.

તે વખતે બુદ્ધ ભગવાને નમ્રતાથી લોકો સમક્ષ કહ્યું: " હું હવે જઈશ; મારી ત્યાં જવાની ઇચ્છા છે, તેમજ કર્તવ્ય છે. જેમણે જીવન આપ્યું તે માતાપિતા તરફ પૂજ્યભાવ બતાવવો એ પુત્રની ફરજ છે. "

એમ જણાવી તે રાજગૃહીથી કપિલવસ્તુ તરફ જવા નીકળ્યા. સંઘના નિયમ પ્રમાણે નગરની બહાર ઉદ્યાનમાં તે ઉતર્યા. આ વાતની તે નગરમાં ખબર પડતાં સર્વત્ર આનંદ વ્યાપી રહ્યો. બુદ્ધભગવાનના પિતા, કાકા વગેરે સ્વજનો તથા નગરલોકો (બાળકથી તે વૃદ્ધ સુધી) દરેક તેમના દર્શનાર્થે આવ્યા. શુદ્ધોદન રાજા કેટલીક વાર સુધી કાંઇ પણ બોલી શક્યો નહિ. પુત્રના મુખ સામું જોયાં કર્યું અને પુત્રે પિતાના મુખ સામું જોયું. પણ બન્નેમાંથી એક પણ ઘણીવાર સુધી એક પણ અક્ષર બોલ્યા નહિ. રાજાએ મનથી વિચાર કર્યો:- " અહા ? આ પુત્રે જો રાજ્ય કરવું ધાર્યું હોત તો પ્રતાપી રાજા થાત, માંધાતાની માફક ચક્રવર્તી થાત, આ જીંદગીમાં તેને શો આનંદ પડતો હશે. ? " બુદ્ધભગવાન્ પોતાના પિતાના હૃદયનો આશય સમજી ગયા. અને તેમને સદ્ધર્મ તરફ વાળવાના હેતુથી આ પ્રમાણે પ્રતિબોધ આપ્યો. " હું જાણું છું કે રાજાનું મન રાગપૂર્ણ છે, અને તે રાગને લીધે દુઃખમાં દુઃખ ઉમેરાય છે. તમારૂં મન શાંત કરો, રાગ વિમુક્ત કરો, કોઇ પણ પુત્રે પિતાને નહિ આપેલો એવો ધાર્મિક ખોરાક હું આપું છું તે સ્વીકારો.

કર્મ પ્રમાણે મનુષ્યને ફળ મળે છે; તેટલા માટે પોતે કેવાં કામ કરે છે તે બાબત દરેકે સાવધ રહેવું જોઇએ. મરણ વખતે જીવ એકલો જાય છે. કેવળ તેનાં સારાં કે નરસાં કૃત્યો તેની સાથે જાય છે. નિર્વાણ એજ પરમ શાંતિનું સ્થળ છે; એજ ઉચ્ચમાં ઉચ્ચ આનંદ છે. પાંચ ઇન્દ્રિયોના વિષયો દુઃખગર્ભિત અને ભયપૂર્ણ છે. સર્પની સાથે વસવા સમાન છે. કયો સુજ્ઞ મનુષ્ય તેમાં આનંદ માને ? સુજ્ઞ મનુષ્ય જુએ છે કે આખું વિશ્વ કામ, ક્રોધ, લોભ વગેરે વિકારોથી બળી રહ્યું છે; અને જ્યાં સુધી જન્મ. વૃદ્ધાવસ્થા અને મરણ છે, ત્યાં સુધી શાંતિ સંભવેજ શી રીતે ? તૃષ્ણાના નાશથી પરમ શાંતિ મળે છે ત્યાં હથીઆરની કે લશ્કરની જરૂર નથી, ત્યાં હાથી, ઘોડા રથ કે પાયદલની આવશ્યકતા નથી; જો મનુષ્ય લોભ, ક્રોધ અને અજ્ઞાન ઉપર જય મેળવે તો આ જગતમાં તેને જીતવા યોગ્ય કાંઇ રહેતું નથી, તેજ ખરો ચક્રવર્તી છે, તેજ ખરો વિજેતા છે.”

આ શબ્દો સાંભળીને રાજાને હદબહાર સંતોષ થયો, અને હાથ જોડી તે બોલી ઉઠયો: “ આશ્ચર્ય ! આશ્ચર્ય ! આજે મારો આત્મા પ્રસન્ન થયો છે; આજે મને પરમ સંતોષ થયો છે; આજે દુઃખમાંથી છૂટવાનો સત્યમાર્ગ મેં જાણ્યો છે; આજે પુત્રજન્મની સફળતા થઇછે. હે પુત્રરત્ન ! તેં સંસારનો ત્યાગ કર્યો, તેં તપશ્ચર્યા કરી અને પરમ ફળ મેળવ્યું તે બધું બહુ સારૂં કર્યું. જો તેં ચક્રવર્તી રાજા થવાની દરકાર કરી હોત તો મને અને આખા જગતને દુઃખમુક્ત થવાનો અદ્વિતીય લાભ શી રીતે મળી શકત ? મને આજના જેવો આનંદ કદાપિ થાત નહિ. ” આ શબ્દો બોલતાં રાજાનું હૃદય ભરાઈ આવ્યું અને આંખમાંથી હર્ષનાં અશ્રુ વહેવા લાગ્યાં.

બીજે દિવસે ભિક્ષા માગવાને સમયે બુદ્ધ ભગવાન્ હાથમાં પાત્ર લેઇ કપિલવસ્તુ ચાલ્યા. જ્યારે તેઓ નગરનાં દ્વાર સમીપ પહોંચ્યા ત્યારે વિચાર કર્યો કે નગરમાં ફરતા ફરતા રાજદ્વાર તરફ જવું તે ઠીક છે કે સિધાજ ત્યાં જવું એ વધારે ઠીક છે ? આખરે સંઘના નિયમ પ્રમાણે ઘેર ઘેર ભિક્ષા માગવાનો નિશ્ચય કર્યો. જ્યારે રાજાને ખબર પડી કે રાજકુંવર ઘેર ઘેર ભિક્ષા માગતો ફરે છે, ત્યારે શુદ્ધોદન રાજા એકદમ ચકિત થયો અને બુદ્ધ ભગવાન જ્યાં ભિક્ષા માગતા હતા ત્યાં આવીને કહેવા લાગ્યો: “ હે પ્રભો ! તમે અમને શું કરવા શરમમાં નાખો છો ? અન્નને વાસ્તે શા સારૂ ભિક્ષા માગો છો ? શું આટલા ભિક્ષુકોને જમાડવા જેટલું પણ સામર્થ્ય મારામાં નથી ? ”

બુદ્ધભગવાને જવાબ આપ્યો. “ આ અમારા કુળનો ધર્મ છે.”

શુદ્ધોદન રાજાએ કહ્યું: “ પણ આપણે તો ઇક્ષ્વાકુ વંશમાંથી ઉતરી આવ્યા છીએ, અને આપણા વંશમાં કોઇએ હજુ સુધી ભિક્ષા માગી નથી. ”

બુદ્ધ ભગવાને જવાબ વાળ્યો. “ તમે અને તમારૂં કુટુંબ તે ઇક્ષ્વાકુ વંશમાંથી ઉતરી આવ્યાં હો, પણ હું તો પ્રાચીન બુદ્ધોનો વંશજ છું, અને તેઓ તો મારી માફક ભિક્ષા માગીનેજ ઉદરનિર્વાહ કરતા હતા. ”

શુદ્ધોદને કાંઇ પણ જવાબ ન આપ્યો. પણ બુદ્ધભગવાનનું પાત્ર લેઇને તેમને રાજમહેલ તરફ દોરી ગયા. તે મહેલમાં તેમને માન આપવાને કુટુંબના સઘળા મનુષ્યો અને નોકરો વગેરે એકઠા થયા હતા. પણ યશોધરા તે દિવાનખાનામાં આવી ન હતી. તે પ્રેમમૂર્તિએ એમજ વિચાર્યું હતું કે જો રાજકુમારમાં કાંઇ પણ દિલસોજી રહી હશે તો તે મારી પાસે ચાહી ચાલીને આવશેજ.

આ વિચારથી તે ઓરડામાંજ બેસી રહી. બુદ્ધભગવાન્ તેના મનના ભાવ જાણતા હતા તેથી બે શિષ્યો સાથે પોતે **યશોધરા** બેઠી હતી તે ઓરડામાં ગયા. તે બે શિષ્યોને તેમણે ચેતવણી આપી કે "આપણા સંઘના નિયમ પ્રમાણે શ્રમણે સ્ત્રીને અડકવું જોઇએ નહિ અથવા અડકવા દેવી જોઇએ નહિ; છતાં પણ જો તે **યશોધરા** આવી મને અડકે તો તેને તમે રોકતા નહિ." બુદ્ધભગવાને પીળાં વસ્ત્ર પહેર્યાં હતાં, તેમનું મુખ તથા માથું મુંડાવેલું હતું અને એવી સ્થિતિમાં જ્યારે તે ઓરડામાં તેઓ દાખલ થયા ત્યારે **યશોધરા** જો કે આવી સ્થિતિમાં તે હશે એમ જાણતી હતી, છતાં આ વખતે તેનું મન કાબુમાં ન રહ્યું, તે તેમના પગે બાઝી પડી અને તેની આંખમાંથી અશ્રુની ધારા ચાલવા લાગી. પણ પોતાની અને બુદ્ધભગવાનની વચ્ચે અગમ્ય મહાસાગર જેટલું અંતર જોઇને છેવટે તે ઉભી થઇ અને બાજુએ ઉભી રહી.

શુદ્ધોદન રાજાએ કહ્યું: "હે પુત્ર જ્યારથી તું ઘર છોડીને ગયો છે, ત્યારથી આ સતી અખંડ બ્રહ્મચર્ય પાળે છે, એક વાર જમે છે, રાત્રિએ સાદડી પર પડી રહે છે, અને અસહ્ય દુઃખ અનુભવે છે."

બુદ્ધે દયાપૂર્ણ મુખ **યશોધરા** તરફ ફેરવીને પોતાનો પૂર્વ ભવનો સંબંધ કહ્યો અને પ્રસંગને અનુસરતો યોગ્ય ઉપદેશ આપ્યો. **યશોધરા** તે મતની 'ઉપાસિકા' થઇ; અને જ્યારે પાછળથી બુદ્ધ-ભગવાનને પોતાની ઇચ્છા *વિરૂદ્ધ સાધ્વીનો વર્ગ સ્થાપવો પડયો ત્યારે

* સ્ત્રીઓ વાસ્તે 'ભિક્ષુણી' વર્ગ સ્થાપવાની બુદ્ધદેવની ઇચ્છા ન હતી. પણ જ્યારે એમના પિતાના મરણ પછી વિધવા બનેલી એમની અપર માતા પ્રજાપતિ ગૌતમીએ ઘણો આગ્રહ કર્યો અને જ્યારે બુદ્ધદેવના

ને બુદ્ધમતની મુખ્ય સાધ્વી થઈ.

બુદ્ધભગવાનની માસી પ્રજાપતિ ગૌતમી, જેણે **સિદ્ધાર્થ** કુમારને ઉછેર્યો હતો, તેના પુત્ર **નંદ**નો વિવાહ અને રાજ્યાભિષેક બીજે દિવસે હતો. તે આ શુભ દિવસે પોતાના ભાઇ **બુદ્ધ**ભગવાનને મળવા ગયો. **બુદ્ધ** ભગવાને એવો તો અલૌકિક બોધ આપ્યો કે તેથી પલળીને તેણે રાજસુખ અને વિવાહસુખ અસાર માન્યું અને તુરતજ દીક્ષા લીધી રાજભવનમાં આથી હાહાકાર વર્તાઈ રહ્યો, અને તેનું મન ફેરવવાને ઘણો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો, જે સર્વ વ્યર્થ ગયો. **અનંતકાળ**ના સુખની જેને ઝાંખી થઇ હોય તે શું આ પૃથ્વીનાં **દુઃખગર્ભિત** અને **ક્ષણિક** સુખથી કદાપિ સંતુષ્ટ બને ?

આ વાતને એક અઠવાડિયું થઈ ગયું અને **યશોધરા**એ પોતાના પુત્ર **રાહુલ**ને વસ્ત્રાભૂષણ પહેરાવીને કહ્યું: “ આજે તારા પિતા પાસે જઇ પિતૃધન માગજે. ” **રાહુલ**ને સાત વર્ષ થયાં હતાં, પરંતુ પોતાના પિતા કોણ છે તે તે જાણતો નહતો; તેથી તેણે સરળતાથી પૂછ્યું:–“ મારા પિતા કોણ છે ? રાજા **શુદ્ધોદન** સિવાય હું કોઇને ઓળખતો નથી. ” **યશોધરા**એ બારીએથી આંગળી બતાવી કહ્યું:

“ જો ! પેલા ઉજ્જવળ શાંત મૂર્તિવાળા સંન્યાસી જેવા જણાય છે. એ તારા પિતા છે; તેમની પાસે પુષ્કળ ધન છે. માટે તેમની પાસે જઇને તે માગજે અને કહેજે કે હું તમારો પુત્ર છું, હું **શાક્ય**-

---

પ્રિય શિષ્ય **આનંદે પ્રજાપતિ** વાસ્તે ઘણીજ ભલામણ કરી ત્યારે ભિક્ષુણીવર્ગ સ્થાપવાની તેમણે રજા આપી, અને ‘ ભિક્ષુણી ’ઓ વાસ્તે ઘણા સખ્ત કેટલાક નિયમો બાંધ્યા.

વંશનો નેતા થઈશ; હું તમારી પાસેથી વારસો મેળવવા માગું છું, માટે મને તે આપો.”

રાહુલ સીધો બુદ્ધભગવાન્ પાસે ગયો અને નિર્ભય રીતે પ્રેમપૂર્વક કહેવા લાગ્યોઃ “ હે પિતા ! તમારી પાસે આવવાથી મને ઘણો આનંદ થાય છે ” બુદ્ધભગવાને જવાબ ન આપ્યો, પણ ભોજન કર્યા પછી વડવનમાં તે રહેતા હતા ત્યાં જવા નીકળ્યા.

રાહુલ તેમની પાછળ પાછળ ચાલ્યો અને વારસો માગવા લાગ્યો. બુદ્ધભગવાને કે તેમના શિષ્યોએ તેને તેમ કરતો અટકાવ્યો નહિ. વડવનમાં જઈ બુદ્ધ ભગવાને વિચાર્યું કે જે “ ધન એને જોઈએ છે તે ક્ષણિક અને નાશવંત છે, માટે બોધિવૃક્ષ નીચે ધ્યાન કરતાં મને જે સપ્ત રત્નો મળ્યાં હતાં તેજ હું તેને આપીશ, અને તેને આધ્યાત્મિક શક્તિઓનો વારસ બનાવીશ.” પછી સારિપુત્રને કહ્યું કેઃ “ રાહુલને શ્રમણ બનાવો, ” અને તુરતજ તે પ્રમાણે કરવામાં આવ્યું.

જ્યારે આ સમાચાર રાજકુટુંબને વિદિત થયા, ત્યારે સર્વ કોઈ શોકાતુર થયું; કારણ કે નન્દે થોડાજ દિવસ ઉપર શ્રમણપદ અંગીકાર કર્યું હતું. શુદ્ધોદન રાજાના બન્ને પુત્રો શ્રમણ થયા હતા, અને પૌત્ર રાહુલ પણ શ્રમણ થયો, તેથી શુદ્ધોદનની નિરાશામાં વૃદ્ધિ થઈ અને તેટલા માટે બુદ્ધ પાસે જઈ કહ્યું કે “આજથી માબાપની રજા સિવાય ‘ સંઘ ’ માં કોઈને પણ દીક્ષા ન આપવી એવો નિયમ દાખલ કરો.” સમયજ્ઞ બુધ્ધ ભગવાને તે માગણી સ્વીકારી, અને થોડા દિવસ ત્યાં રહી રાજગૃહી તરફનો માર્ગ લીધો.

માર્ગમાં અનોમા નદીને કાંઠે અનુપ્રિય નામના વનમાં થોડોક સમય રહ્યા, તે સમયે તેમના સ્વજનોમાંથી અને શાક્યોમાંથી કેટલાક તેમના શિષ્યો થયા, જેમાં મુખ્ય આનંદ, દેવદત્ત, ઉપાલિ અને અનિરૂદ્ધ છે. આનંદ બુદ્ધભગવાન્‌ના કાકાનો પુત્ર હતો. તે નિરંતર તેમની સાથે રહેતો હતો, અને મરણપ્રસંગે પણ તે સાથેજ હતો. દેવદત્ત પણ તેમના કાકાનો છોકરો હતો, પણ પાછળથી તેમનો પ્રતિસ્પર્ધી થયો, અને બુદ્ધભગવાન્ ઉપર કલંક લાવવાને પણ ચૂક્યો ન હતો. ત્રીજો ઉપાલી જાતનો હજામ હતો, પણ તેની ધાર્મિક વૃત્તિ બેહદ હતી, અને તેની બુદ્ધિ બહુ વિલક્ષણ હતી તેથી તે સંઘનો મોટો નાયક બન્યો હતો. અનિરૂદ્ધ માનસશાસ્ત્રમાં અતિ પ્રવીણ હતો.

ગુરૂ તરીકેના જીવનમાં બુદ્ધભગવાને અનેક શિષ્યો કર્યા. ઉચ્ચ તેમજ નીચ, શ્રીમંત તેમજ ગરીબ, બ્રાહ્મણ તેમજ ચંડાળ, જૈનો તેમજ આજીવિકો, સંન્યાસી તેમજ ગૃહસ્થો, લુંટારા તેમજ મનુષ્યાહારી, ઉમરાવ તેમજ ખેડુત, પુરૂષો તેમજ સ્ત્રીઓ, સઘળી જાતના મનુષ્યો તેમના શિષ્યો થયા. કેટલાક 'શ્રમણ' થયા, ત્યારે બીજાઓ તે મત સ્વીકારી 'ઉપાસક' થયા.

તેમના અનુયાયીઓમાંથી કેટલાકનાં નામ આપશે યાદ કરી શકીશું. કોશલ દેશનો પ્રસેનજીત રાજા, કપિલમતાનુયાયી પંચશિખ, કાશીનો મહા કાત્યાયન, કૌશાંબીનો રાજા ઉદયન દનમતી ગામનો બ્રાહ્મણોનો ઉપરી કુટદન્ત, એકનાલ નામના બ્રાહ્મણ નગરનો ભારદ્વાજ, કોશલ દેશને ત્રાસ ઉપજાવનાર—મોટો લુંટારો—અંગુલી

મ[illegible], આલવાઇ ગામનો મનુષ્યોનો પણ આહાર કરનાર આલવક, દોરડા પર નાચનાર–કસરતી ઉગ્રસેન, હજામ ઉપાલી, અને રસ્તો સાફ કરનાર સુનીત--આ સર્વમાં કેટલાક ‘ શ્રમણ ’ થયા, અને કેટલાક ‘ ઉપાસક ’ થયા.

આ બધા શિષ્યમંડળમાં બુદ્ધધર્મનો ફેલાવો કરવાને ઉપદેશ આપનાર તરીકે બાર શિષ્યો પ્રસિદ્ધિને પામ્યા છે, તેઓનાં નામ, અજ્ઞાત કૌંડિન્ય, અશ્વજીત, સારિપુત્ર, મૌદ્‌ગલાયન, મહાકાશ્યપ, મહાકાત્યાયન, અનિરૂદ્ધ, ઉપાલી, પિંડોળાભારદ્વાજ, કૌષ્ટિલ. રાહુલ, અને પૂર્ણમૈત્રેયાણીપુત્ર એ પ્રમાણે છે.

જ્યારે બુદ્ધભગવાને પ્રથમ વર્ષાઋતુ વેણુવનમાં ગાળી, ત્યારે કોશલ દેશની શ્રાવસ્તી નગરીનો સુદત્ત નામનો એક ધનવાન્ વણિકપુત્ર દરરોજ ધર્મ શ્રવણ કરવા આવતો હતો. નવા ધર્મની પવિત્રતા, શાંતિ, આનંદ, પ્રેમ અને કરૂણા જોઇ, તથા બુદ્ધ ભગવાનનું અનુપમ જીવન જોઇ તેણે બુદ્ધધર્મ અંગીકાર કર્યો. આ સુદત્ત ગરીબોનો બેલી, નિરાધારનો આધાર, અને દાન આપવામાં અગ્રેસર હતો, તેથી તે ‘ અનાથ પિંડદ ’ એ નામથી વિખ્યાત થયો હતો. તે બુદ્ધભગવાનને શ્રાવસ્તી નગરીમાં આવવાનું નિમંત્રણ કરી સ્વદેશ ગયો. શ્રાવસ્તી, કોશલ દેશની રાજધાની હતી, ત્યાં પ્રસેનજીત રાજા રાજ કરતો હતો, અને તેના પુત્રના નામ ઉપરથી ત્યાં આવેલા એક રમણીય વનનું નામ જેતવન રાખવામાં આવ્યું હતું. અનાથપિંડદે પુષ્કળ દ્રવ્ય આપી તે વન ખરીદી લીધું, અને બુદ્ધના સાધુઓ વાસ્તે એક ભવ્ય ‘ વિહાર ’ (આશ્રમસ્થાન) બંધાવ્યો,

અને તે બુદ્ધ અને તેમના શિષ્યોને વાસ્તે તેણે ખુલ્લો મૂક્યો. અહીં બુદ્ધભગવાને ઘણી વર્ષાઋતુઓ પસાર કરી હતી. અને ઘણાં વ્યાખ્યાનો અને સૂત્રો આજ સ્થળે આપવામાં આવ્યાં હતાં. બુદ્ધધર્મને આશ્રય આપનારાઓમાં વૈદ્ય જીવકને ભૂલવો જોઇએ નહિ. જીવક, બિંબસાર રાજાનો સામાન્ય વૈદ્ય હતો, અને બુદ્ધ અથવા તેમના શિષ્યોની તનદુરસ્તીની સારવાર કરવાને તેને રોકવામાં આવ્યો હતો. પ્રથમ ભિક્ષુકો ચિંથરાં અને ફાટેલાં વસ્ત્ર પહેરતાં હતાં, પણ તેથી અનેક પ્રકારના રોગ ઉદ્ભવતા હતા, તે અટકાવવાને તેની સૂચનાથી બુદ્ધભગવાને નિયમ કર્યો કે 'ઉપાસકો' જે વસ્ત્ર ખુશીથી આપે તે સ્વીકારવામાં 'ભિક્ષુકો' ને દોષ નથી. શ્રાવસ્તીના એક જૈન વ્યાપારી મિગારની પુત્રવધુ પણ બુદ્ધ ધર્મને આશ્રય આપનાર તરીકે સુપ્રસિદ્ધ છે.

તેના ઉપદેશથી મિગાર બૌદ્ધધર્મી થયો, અને તેથી તે વિશાખા નામની સ્ત્રી 'મિગારની માતા' તરીકે બૌદ્ધ ગ્રન્થોમાં વિખ્યાત છે. તે બુદ્ધધર્મની પ્રથમ 'ઉપાસિકા' થઇ અને શ્રાવસ્તી પાસે પૂર્વારામ નામનો વિહાર તેણે બંધાવી આપ્યો. આ વિહાર જેતવનના વિહાર કરતાં સહેજ ઉતરતો હતો, પણ બીજી બધી રીતે ઘણો ઉત્તમ હતો.

અમ્બપાલી નામની સ્ત્રી જે ઘણી સુંદર હતી, અને ગીતમાં અતિ કુશળ હતી, તેણે પોતાનો પ્રાસાદ અને આમ્રવન બુદ્ધસંઘને અર્પણ કર્યાં અને પોતે 'ભિક્ષુણી' થઇ. બુદ્ધ ભગવાનની આટલી લોકપ્રિયતા જોઇ, તથા નવા મતના 'ઉપાસકો' એ જે ભેટો સંઘને અર્પવા માંડી તેથી કેટલાક તે વખતના જૂદા જૂદા પંથના નાયકોના

હૃદયમાં ઈર્ષ્યાગ્નિ પ્રદીપ્ત થયો, અને બુદ્ધ ભગવાનની કીર્તિને કલંક લગાડવા અને લોકોની નજરમાં તેમને હલકા પાડવા તેઓએ કેટલાક હલકા પ્રયત્ન કર્યા. અન્ય મતવાળાઓએ ચિંચા નામની એક સ્ત્રીને પોતાના તંત્રમાં લીધી. જ્યારે સાયંકાળે બુદ્ધના ઉપાસકો ધર્મ શ્રવણ કરી 'વિહાર' થી નગર તરફ જતા હતા, ત્યારે ચિંચાને વસ્ત્રાભૂષણ સજાવી 'વિહાર' તરફ મોકલી. લોકોએ તેને પૂછ્યું: "તું ક્યાં જાય છે?" તે કાંઇ પણ બોલ્યા વિના ચાલી ગઇ. પ્રાતઃકાળે જ્યારે લોકો નગરમાંથી 'વિહાર' તરફ જતા હતા ત્યારે ચિંચા વિહાર તરફથી નગર તરફ જતી હતી. આવા નીચ કૌશલથી કેટલાકના મનમાં બુદ્ધ ભગવાનના ચરિત્ર વિષે શંકા ઉપજાવવા તે સમર્થ થઇ. એક દિવસ સર્વે મનુષ્યોની સમક્ષ આવી તે બોલી: "મને બુદ્ધથી ગર્ભ રહ્યો છે." તેણે પેટે એક નાનો જોડો બાંધ્યો હતો, જે દૈવજોગે છૂટી જવાથી તેનું પોગળ ફુટી ગયું! હવે તે લોકોએ બીજી એક સુન્દરી નામની સ્ત્રીને વશ કરી. તે જગ્યાએ જગ્યાએ કહેવા લાગી કે "બુદ્ધનું ચરિત્ર સારૂં નથી." આ વાત જ્યારે થોડી ઘણી ફેલાઇ ત્યારે તે લોકોએ કેટલાક દારૂડીઆ પાસે તેને મારી નખાવી અને તેનું મુડદું તેમના 'વિહાર' પાસે નાંખ્યું, અને જગતને જાહેર કર્યું કે બુધ્ધે પોતાનું કલંક છુપાવવા આ બીજું પાતક કર્યું છે. પણ થોડાક દિવસે તે દારૂડીઆઓ દારૂના ઘેનમાં હતા ત્યારે ઘેનમાં ને ઘેનમાંજ તેઓથી બોલી જવાયું કે "અમારી સત્તા એટલી બધી છે કે બુદ્ધનું પણ ચરિત્ર સુંદરીને મારીને કલંકિત કરવા અમે સમર્થ છીએ." આ પ્રમાણે બુદ્ધભગવાનના ચરિત્ર પર આવેલું કલંકરૂપી વાદળ, સત્યના સૂર્યપ્રકાશ આગળ, અદૃશ્ય થયું, અને જ્યારે

આ દારૂડીઆઓને ન્યાયસભામાં બોલાવવામાં આવ્યા, ત્યારે તેઓએ પોતાનું પાપ કબુલ કર્યું અને જે લોકોએ તેમને આ નીચ કામ કરવા ઉશ્કેર્યા હતા તેમનાં નામ પણ આપી દીધાં! એક વખત ખોરાકમાં ઝેર ભેળવી **શ્રી**ગુપ્ત મારફતે બુદ્ધભગવાનનો પ્રાણ લેવા અન્ય મતવાળાઓએ યુકિત રચી, પણ બુદ્ધ ભગવાનના જાણવામાં તે વાત આવી અને તેમણે તે **શ્રી**ગુપ્તને ક્ષમા આપી; અને દ્વેષ **દ્વેષથી નહિ** પણ પ્રેમથીજ નાશ પામે છે, એ ઉત્તમ સિદ્ધાંત ખરો પાડી બતાવ્યો.

બુદ્ધ ભગવાનને જ્યારથી બોધિજ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું, ત્યારથી તેમનું **દરરોજનું જીવન** કેવા પ્રકારનું હતું, તે સંબંધી જો કાંઇ પણ જાણવામાં આવે તો તે ઉપયોગી જણાશે, એમ ધારી અત્રે તે નિવેદન કરવામાં આવે છે.

" બુદ્ધભગવાન્ પ્રાતઃકાળમાં પાંચ વાગ્યાને સુમારે જાગૃત થતા, અને પોતાના શિષ્યને શ્રમ ન પડે તે ખાતર જાતેજ સ્નાન કરી વસ્ત્ર પહેરી લેતા. તે પછી ભિક્ષા માગવાનો સમય થાય ત્યાં સુધી તે એકાંત જગ્યામાં જતા અને ધ્યાનમાં બેસતા હતા. જ્યારે ભિક્ષાનો સમય થાય ત્યારે ત્રણ વસ્ત્ર પહેરીને હાથમાં પાત્ર લેતા, અને કેટલીક વાર એકલા, અને કેટલીક વાર શિષ્યો સાથે, પાસેના ગામ કે નગરમાં કેટલીક વાર સાધારણ રીતે અને કેટલીક વાર ચમત્કારો સાથે, દાખલ થતા હતા.

પછી લોકો ઘરમાંથી બહાર નીકળી તેમને ભોજન ગ્રહણ કરવાનો આગ્રહ કરતા હતા, જે ભોજન તે ત્યાંને ત્યાં ખાઈ લેતા હતા. જ્યારે ભોજન પૂરૂં થઇ રહે ત્યારે લોકોની આધ્યાત્મિક શકિત

તપાસીને તેમના અધિકાર મુજબ ઉપદેશ આપતા હતા, જે સાંભળી કેટલાક 'ઉપાસક' અથવા 'શ્રાવક'નું વ્રત અંગીકાર કરતા હતા, ત્યારે કેટલાક 'શ્રમણ'માર્ગ ગ્રહણ કરતા હતા, અને કેટલાક તે કરતાં પણ ઉચ્ચ અવસ્થાનો અનુભવ કરતા હતા. આ પ્રમાણે લોકો ઉપર ઉપકાર કરી તેઓ પોતાને સ્થાનેથી ઉઠી, જે વનમાં પોતે ઉતર્યા હોય ત્યા જતા હતા; અને ત્યાં બીજા શિષ્યો ભોજન કરીને આવે ત્યાં સુધી તે શિષ્યોની રાહ જોતા બહારના ભાગમાં બેસતા હતા. પછી દ્વાર આગળ ઉભા રહી કેટલીક ઉપયોગી બોધપ્રદ સૂચનાઓ આપતા, અથવા તો કોઇક શિષ્યને ધ્યાનનો અમુક વિષય તેની આત્મિક શક્તિ અનુસાર જણાવતા હતા. જ્યારે શિષ્યો ધ્યાન વાસ્તે જતા ત્યારે બુદ્ધભગવાન્ થોડોક સમય આરામ લેતા હતા, અને જ્યારે શરીરને આરામ મળી રહે કે તરતજ ઉઠી પાસેના મનુષ્યોને કેવી રીતે પોતે મદદ કરી શકે, તેનો વિચાર કરતા હતા. સાંજના ચાર પાંચ વાગે પાસેના ગામના કે નગરના લોકો તેઓ જ્યાં ઉતર્યા હોય ત્યાં પુષ્પના ઉપહાર લેઇને આવતા હતા. ત્યાં વ્યાખ્યાન કરવાની જગ્યામાં આ પ્રમાણે આવીને બેઠેલા ઉપાસકો વગેરેને તેમની યોગ્યતા પ્રમાણે સત્યનો બોધ કરતા હતા. સંધ્યાકાળે તે લોકો પાછા જતા, ત્યારે તે કેટલીક વખત સ્નાન કરતા હતા; અને ધ્યાન વાસ્તે બેઠેલા શિષ્યો બધા તેમની પાસે એકઠા થતા હતા. તેમાંના કેટલાક શિષ્યો પોતાનો અનુભવ જણવતા, ત્યારે કેટલાક પોતાને પડેલી શંકા પૂછી તેનો પ્રત્યુત્તર માગતા અને કેટલાક સત્યનો બોધ આપવા પ્રાર્થના કરતા હતા. આ પ્રમાણે ધર્મ સંબંધી વાર્તાલાપ કરવામાં રાત્રિનો પ્રથમ પ્રહર વીતી જતો; બાકીની રાત્રિનો કેટલોક ભાગ

ધ્યાનમાં પસાર થતો, અને કેટલોક ભાગ શાંત નિદ્રામાં જતો. પ્રાતઃકાળ થવા માંડે ત્યારે જાગૃત થઈ જગતના લોકોને પોતાની નજર આગળ ઉભેલા કલ્પી તેમાંથી કોણ કોણ મદદ મેળવવા લાયક છે, અને તેમને કેવી રીતની મદદ આપી શકાય તેમ છે તેનો વિચાર કરતા હતા. શિયાળા ને ઉનાળાના મળી આઠ માસ સુધી તે કે જૂદે જૂદે સ્થળે વિચરતા હતા. પણ વર્ષાઋતુમાં ચાર માસ સુધી તે એકજ સ્થળે રહેતા હતા. આ પ્રમાણે ભગવાન બુદ્ધસ્વામી પોતાનો સમય નિર્ગમન કરતા હતા."

પ્રકરણ ૧૦ મું—નિર્વાણ.

શાક્ય મુનિ જ્યારથી બુદ્ધ થયા ત્યારથી ઉપર પ્રમાણે જૂદે જૂદે સ્થળે ઉપદેશ આપતા હતા અને અનેક જીવોને દુઃખમાંથી મુક્ત થવાનો ઉત્તમ માર્ગ દર્શાવતા હતા.

બુદ્ધભગવાન્ નિર્વાણ પામ્યા તે અગાઉ થોડાં વર્ષ પહેલાં તેમના કાકાનો પુત્ર દેવદત્ત, જે તેમનો શિષ્ય થયો હતો, તેણે સંઘમાં વિક્ષેપ પાડ્યો. દેવદત્ત જ્યારે કૌશાંબિ ગયો, ત્યારે તે નગરના મનુષ્યોએ તેનું અપમાન કર્યું. આ અપમાન સહન નહિ થવાથી તે રાજગૃહી ગયો, અને ત્યાં **નવો મત** સ્થાપવાની તેની પ્રબળ ઇચ્છા થઇ. બિંબસાર રાજાના પુત્ર અજાતશત્રુએ રાજગૃહીમાં તેને એક 'વિહાર' બંધાવી આપ્યો. જ્યારે બુદ્ધભગવાન્ રાજગૃહીમાં વેણુવનમાં વર્ષાઋતુ ગાળવા આવ્યા, ત્યારે દેવદત્ત કે જે હજુ પોતાને બુદ્ધનો અનુયાયી કહેવરાવતો હતો તેણે પોતાના આગેવાનપણા નીચે નવો અને વધારે સખ્ત નિયમવાળો ધર્મ સ્થાપવા બુદ્ધભગવાન્ પાસે માગણી કરી. બુદ્ધભગવાને ના પાડી કે તુરતજ તેણે નવો મત સ્થાપવા પ્રયત્ન આરંભ્યો. થોડાં વર્ષ પછી અજાતશત્રુએ પોતાના પિતા બિંબસારને મારી નાંખ્યો:–એમ કહેવામાં આવે છે કે આ કામમાં દેવદત્તનો હાથ હતો. આ બનાવથી પોતાના નવીન પંથને સારી સાહાય્ય મળશે, એમ તેણે આશા

રાખી હતી. બુદ્ધ ભગવાનનો જીવ લેવાને પણ દેવદત્તે કેટલાક પ્રયત્ન કર્યા હતા, જે સર્વ નિષ્ફળ ગયા હતા. બુદ્ધ ભગવાનને મારવાને મોકલેલા મારાઓ તેમનો અમૃત ભર્યો ઉપદેશ સાંભળી શાંત થઈ ગયા અને બુદ્ધના અનુયાયી થયા; ગૃધ્રકૂટ પર્વતની ટોચેથી ગબડાવેલા પત્થરના બે કકડા થઈ બુદ્ધ ભગવાનની બન્ને બાજુએથી ચાલ્યા ગયા, પણ બુદ્ધ ભગવાનને તેથી જરા પણ ઇજા થઇ નહિ. જ્યારે બુદ્ધ ભગવાન રાજગૃહીમાં ભિક્ષાર્થે ફરતા હતા, ત્યારે તેમના સામો ગાંડો મદોન્મત્ત હાથી છૂટો મૂકવામાં આવ્યો હતો, પણ બુદ્ધ ભગવાનના અપૂર્વ શાન્તિબળથી તે શાંત થયો અને પગે પડ્યો.

જ્યારે દેવદત્ત કશામાં ન ફાવ્યો ત્યારે તેણે વધારે સખ્ત નિયમોવાળો મત સ્થાપ્યો, તેના માનનારાની સંખ્યા વધવા લાગી, અને અજાતશત્રુએ પણ તેને સારી રીતે ઉત્તેજન આપ્યું; પણ થોડા સમયમાં તે દેવદત્ત મરી ગયો; અજાતશત્રુને પોતાનાં પાપકર્મો માટે અંતઃકરણમાં પશ્ચાત્તાપ થયો, બુદ્ધ ભગવાન્ પાસે તે ગયો, અને શાંતિ અને મુક્તિનો માર્ગ તેમની પાસેથી શિખી બુદ્ધ ધર્મનો સારો મદદગાર નીવડ્યો. બુદ્ધના નિર્વાણ પછી મળેલી પહેલી સભાને અજાતશત્રુએ સારો ટેકો આપ્યો હતો.

બુદ્ધ ભગવાને ૪૫મી વર્ષાઋતુ વેલુગ્રામમાં ગાળી, ત્યાં તેમને સખ્ત માંદગી આવી; તેમણે જણાવ્યું કે હવે નિર્વાણકાળ સમીપ આવ્યો છે, તેથી બધા શિષ્યોને એકઠા કરીને આ પ્રમાણે ઉપદેશ આપ્યો:

" હે ભિક્ષુકો ! મેં જે ધર્મ પ્રકાશિત કર્યો છે તે સંપૂર્ણ

રીતે શિખો, તેને **અનુભવમાં મૂકો**, તેને ચાર બાજુએ ફેલાવો કે જેથી આ પવિત્ર ધર્મ ચિરકાળ ટકી શકે, અને કરોડો મનુષ્યના કલ્યાણનું કારણ થાય. લોકોના લાભને ખાતર, દેવોના ભલાને ખાતર આ સત્યોનો બોધ આપો. હે ભિક્ષુકો! ઘણા થોડા સમયમાં તથાગત ચાલ્યા જશે; ત્રણ માસમાં તથાગત આ શરીર છોડી જશે. મારૂં જીવન પુરૂં થવા આવ્યું છે. હે ભિક્ષુકો! **અપ્રમાદી, વિચારવંત** અને **શુદ્ધ** થજો; તમારા **નિશ્ચય**માં દૃઢ રહેજો, તમારા હૃદય પર નજર રાખો. જે મનુષ્ય કંટાળ્યા વિના ખંતથી આ ધર્મને વળગી રહેશે, તે સંસારસમુદ્ર તરી દુઃખનો અંત અનુભવશે."

આ પ્રમાણે ઉપદેશ આપી બુદ્ધ ભગવાન કુશીનગર તરફ જવા નીકળ્યા. રસ્તામાં પાવાનગર આવી પહોંચ્યા.

ત્યાં ચુંડ નામના કંસારાને ત્યાં ભિક્ષા માગવા ગયા, ત્યારે, એમ કહેવાય છે કે, તેણે "સુકર મદ્દવ" (ડુક્કરનું માંસ) ભોજન તરીકે આપ્યું. પણ આ વાત આપણે કબુલ કરીએ તે પહેલાં બુદ્ધભગવાને તે સંબંધમાં જે ઉદ્‌ગારો કહાડ્યા હતા, તે પણ આપણે લક્ષમાં લેવા જોઇએ. બુદ્ધભગવાને તે ચુંડ નામના કંસારાને કહ્યું: "હે ચુંડ! તે 'સુકર મદ્દવ' મનેજ આપ, અને આ ચોખા તથા રોટલી મારા શિષ્યોને આપ; કારણ કે હું જોઉં છું કે આ પૃથ્વી ઉપર, કે મારના દેવલોકમાં કે બ્રહ્મના દેવલોકમાં, કે શ્રમણોમાં કે બ્રાહ્મણોમાં, કે દેવોમાં કે મનુષ્યોમાં આ ખોરાક ખાઇને પચાવી શકે એવું મારા સિવાય બીજું કોઇ છેજ નહિ." આ શબ્દોજ ખુલ્લી રીતે જણાવે છે કે અહીં ડુક્કરનુ માંસ તે સ્થૂળ ખોરાક નથી; કારણ કે તે તો માંસા-

હારી લોકો સહેલાઇથી પચાવી શકે; માટે અહીં ગુપ્ત અર્થ રહેલો છે*

તે પછી બુદ્ધ ભગવાન્ શરીરે નરમ થયા, અને કુશીનગર તરફ તરફ ગયા. રસ્તામાં કુકુષ્ટા નામની નદી આવી, તેમાંથી આનંદે જળ લાવી આપ્યું, તે પી, વિશ્રાંતિ લઇ આગળ ચાલ્યા, અને કુશી નગરની બહારના ઉદ્યાનમાં આવી ઉતર્યા..

બુદ્ધ ભગવાનનું મરણ સમીપમાં છે, એમ જાણી તેમના પ્રિય શિષ્યથી રહેવાયું નહિ. તે તેમનાથી જરા દૂર જઇ રડયો અને બોલ્યો "હજુ હું પૂર્ણ નથી. મારા વ્હાલા ગુરૂદેવ ચાલ્યા જાય છે!"

બુદ્ધ ભગવાને તેને પાસે બોલાવી, આશ્વાસન આપ્યું અને સઘળા પદાર્થોની અનિત્યતા સમજાવી કહ્યું: "હે આનન્દ! દુઃખી થઇશ નહિ તેમ રડીશ નહિ. આપણને પ્રિય અને વ્હાલી લાગતી વસ્તુઓથી પણ આપણે છૂટા પડવાનું છે, તે શું તું નથી જાણતો? જેનો જન્મ છે, તેનું મરણ પણ છે. ઉત્પન્ન થયેલી વસ્તુનો નાશ થવો એ એનો ધર્મ છે; હે આનન્દ! લાંબા વખતથી તેં મારી સારી સેવા બજાવી છે. ખંતથી આ માર્ગમાં ચાલ્યાં કર, અને તું પણ જીવનતૃષ્ણા અને અજ્ઞાનબંધનથી છૂટો થઇશ."

---

* મૂળ પાલીભાષાના શબ્દો "સુક્કર મદ્દવ" છે. કેટલાક કહે છે કે આ શબ્દોનો અર્થ 'ડુક્કરનું માંસ' એવો થાય છે. કેટલાક કહે છે કે તે નામની એક **વનસ્પતિ** હતી, જેને સકરકંદ કહે છે; જે મહાત્મા પુરૂષે આખી જીંદગી માંસાહારના ત્યાગનો બોધ આપ્યો તે પોતે છેવટના પ્રસંગે માંસ ખાય એ કેવળ અસ્વાભાવિક અને નહિ માનવા જોગ છે.

આનંદે આંસુ રોકીને પૂછ્યું.

"**હે પ્રભો!** જ્યારે આપ અદૃશ્ય થશો ત્યારે અમને કોણ ઉપદેશ આપશે?"

બુદ્ધભગવાને જવાબ આપ્યો: "આ પૃથ્વી ઉપર આવનાર હું **પહેલો બુદ્ધ** નથી, તેમ હું **છેલ્લો** પણ નથી. હું તમને સત્ય શિખવવાને આવ્યો હતો, અને મેં આ પૃથ્વી ઉપર સત્યનું રાજ્ય સ્થાપન કર્યું છે. **ગૌતમ** સિદ્ધાર્થ મરણ પામશે, પણ બુદ્ધ તો જીવતો રહેશે. કારણ કે **બુદ્ધ** એ સત્ય છે, અને સત્ય કદાપિ મરતું નથી. જે સત્યને માને છે અને તે પ્રમાણે વર્તે છે. તે મારો શિષ્ય છે. હું તેને શિખવીશ, સત્યનો ફેલાવો થશે, અને પાંચસો વર્ષ સુધી ધર્મનું રાજ્ય વધ્યાં કરશે. પછી અજ્ઞાનરૂપી વાદળ કેટલોક વખત પ્રકાશને ઢાંકી દેશે; અને યોગ્ય અવસરે બીજો **બુદ્ધ** જાગૃત થશે તે તમને જે સત્યોનો મેં બોધ કર્યો છે, તેજ શાશ્વત સત્યો શિખવશે."

આનંદે પૂછ્યું: "અમે તેમને શી રીતે ઓળખી શકીશું?" **બુદ્ધ** ભગવાને જવાબ આપ્યો: "મારી પછી આવનાર બુદ્ધ **મૈત્રેયબુદ્ધના** નામથી ઓળખાશે, **મારા** શિષ્યો જ્યારે **એંકડોની** સંખ્યામાં છે, ત્યારે **તેના** શિષ્યો **હજારોની** સંખ્યાથી ગણવામાં આવશે."

તે સમયે **બુદ્ધ** ભગવાનનું શરીર ચળકવા લાગ્યું. **તેમણે આનંદને કહ્યું:** "આજે મારૂં મરણ થવાનું છે તેનું આ ચિન્હ છે." પછી થોડીવાર આરામ લેઇ ઉઠયા અને શાલવૃક્ષ નીચે ઉત્તર તરફ શિર રાખી સૂવા. વૃક્ષો ઉપરથી પુષ્પ પડવા લાગ્યા, આકાશમાંથી દિવ્ય પુષ્પ વરસવા લાગ્યાં, અને દિવ્યગીત સંભળાવા લાગ્યાં. **બુદ્ધ**

ભગવાને આનંદને કહ્યું "મને સન્માન આપવાનો આ માર્ગ ઠીક છે; પણ જે પુરૂષ કે સ્ત્રી મારા ઉપદેશ પ્રમાણે વર્તે છે, તે મારી વધારે ભક્તિ કરે છે." ઘણા શિષ્યો ત્યાં એકઠા થયા, અને દેવો પણ ટોળાંબંધ બુદ્ધભગવાનનો નિર્વાણસમય જાણી આવ્યા.

રાત્રે સુભદ્ર નામનો એક પંડિત બુદ્ધભગવાનને મળવા આવ્યો. આનંદે વિચાર્યું કે વાદવિવાદ લાંબો વખત ચાલશે, અને તેથી આવી માંદગીમાં તે અસહ્ય થઇ પડશે. તેથી તે સુભદ્રને ના પાડી. પણ બુદ્ધભગવાનને કર્ણે આ વાત પડી, અને શું વાતચિત થતી હતી તે જાણીને સુભદ્રને પોતાની પાસે બોલાવ્યો. તેણે પૂછ્યું: "ષડ્ દર્શનવાળા ખરૂં તત્ત્વ જાણે છે કે કેમ?" બુદ્ધભગવાને કહ્યું: "તે સમજાવવાનો કે તે બાબત વાદવિવાદ કરવાનો આ સમય નથી. સાંભળ, હું તને મારો સિદ્ધાંત સમજાવું" એમ કહી જણાવ્યું કે "જે ધર્મ સદ્ગુણી જીવન ઉપર આધાર રાખતો નથી, જેની આદિ શુદ્ધતામાં અને જેનો અંત પ્રેમમાં નથી, તે ધર્મમાં કદાપિ મુક્તિનો માર્ગ જડે નહિ." સુભદ્ર આ વગેરે બોધ સાંભળી બુદ્ધધર્માનુયાયી થયો.

તરતજ આનંદને બોલાવીને બુદ્ધભગવાને કહ્યું: "હે આનંદ! તું કદાચ એમ વિચારે કે હવે ગુરૂ ગયા, તેથી ધર્મનો અંત આવ્યો; પણ કદાપિ એમ ધારતો નહિ. મારા નિર્વાણ પછી મેં ઉપદેશેલો ધર્મ અને સંઘના નિયમો એજ ગુરૂરૂપ થશે." પછી મોટા નાનાનો વિનય કેવી રીતે સાચવવો તે ભિક્ષુકોને સમજાવ્યું, અને કોઇને નિયમ સંબંધી, અષ્ટવિધ માર્ગ સંબંધી, અથવા કોઈ પણ સિદ્ધાંત સંબંધી કાંઇ પૂછવું હોય તો આ વખતે પૂછી લેવાની પરવાનગી આપી, કે

જેથી પાછળથી એવી તક ન મળવા માટે દિલગીરી ન થાય. કોઇએ પ્રશ્ન ન પૂછયો. ત્યારે બુદ્ધભગવાને સૌથી છેલ્લા શબ્દો આ પ્રમાણે કહ્યા:

“ હે ભિક્ષુકો! ઉત્પન્ન થયેલી સર્વ વસ્તુઓ નાશ ધર્મવાળી છે. માટે ઉદ્યોગથી તમે તમારૂં નિર્વાણ મેળવી લો ” આ શબ્દો બોલી થોડી વાર તે બેભાન જેવી સ્થિતિમાં જણાયા, અને તેમના આત્માએ આ સ્થૂલ ઉપાધિ છોડી નિર્વાણનો અનુભવ કર્યો.

કુશીનગરના મલ્લ રાજાઓએ, રાજાઓના પણ રાજા એવા બુદ્ધભગવાનના શરીરને ઉચિત ઠાઠમાઠ સાથે તથા સુગંધી દ્રવ્યોની સામગ્રી સાથે અગ્નિસંસ્કાર કર્યો. શિષ્યો બુદ્ધભગવાનનાં હાડકાં તથા રાખ સુગંધી પુષ્પ સાથે એક પાત્રમાં મૂકી નગરમાં લેઇ ગયા. આ ‘મહાન ગુરૂ ’ના નિર્વાણના સમાચાર સાંભળી રાજગૃહના અજાતશત્રુ, વૈશાલીના લીચ્છીવ લોકો, કપિલ વસ્તુના શાકયલોકો, અલકાપુરીના બુલીલોકો, રામગ્રામના કોલી લોકો, અને પાવાના મલ્લ લોકો વગેરે ભકતો અત્યંત ભક્તિ તથા સન્માન સાથે રક્ષા (રાખ) લેઇ ગયા, અને તેને એક ધાતુના પાત્રમાં મૂકી, જમીનમાં દાટી; તેના ઉપર સ્તૂપ ચણાવવામાં આવ્યા. આ પ્રમાણે પવિત્ર જીવનનો અંત આવ્યો. મહા પરિનિર્વાણસૂત્ર કહે છે કે: “ હાથ જોડીને નમસ્કાર કરો, હજારો વર્ષોમાં આવા બુદ્ધ મળવા દુષ્કર છે, દુષ્કર છે! ”

પ્રકરણ ૧૧ મું-બુદ્ધ મહાત્માની ઉપદેશપદ્ધતિ.

બુદ્ધભગવાનનું પરમપવિત્ર, શાન્ત અને પરોપકારમય જીવનચરિત્ર પૂર્ણ કરીએ, તે અગાઉ તેમની બોધ આપવાની શૈલીના સંબંધમાં થોડું લખવામાં આવે તે ઉચિતજ ગણાશે. તેઓ હમેશાં સાંભળનાર પાત્રની યોગ્યતાનો વિચાર કરીનેજ જવાબ આપતા હતા. સામાન્ય મનુષ્યોને જ્યારે બોધ આપવાનો પ્રસંગ હોય ત્યારે તે સત્ય સમજાવવાને ઉપમાઓ, વાર્તાઓ, દંતકથાઓ, ઐતિહાસિક બનાવો, કહેવતો અથવા પોતાના તેમજ સાંભળનારના પૂર્વ જન્મના બનાવો વગેરેનો આશ્રય લેતા. આ જગતમાં દરેકને વાસ્તે મરણ છે, એ સિદ્ધાંત ક્રિશાગોતમીને સમજાવવાને સરસવના દાણા લાવી આપવા બાબતનું દૃષ્ટાન્ત પ્રથમ કહેવામાં આવ્યું છે. એવાં ઘણાં દૃષ્ટાન્ત આપી શકાય. પણ સ્થળસંકોચને લીધે ફક્ત એકજ દૃષ્ટાન્ત અત્રે આપવામાં આવે છે. મગધદેશના દક્ષિણ ભાગમાં (દક્ષિણગિરી ઉપર) જ્યારે બુદ્ધભગવાન્ રહેલા હતા ત્યારે એક દિવસ તે એકનાલ નામના ગામમાં હાથમાં ભિક્ષાપાત્ર લેઇ ગયા. ભારદ્વાજ નામનો પૈસાદાર બ્રાહ્મણ ખેતરમાં મજુરી કરતા લોકો ઉપર દેખરેખ રાખતો હતો.

બુદ્ધભગવાનને જોઇને કેટલાક મજુરો ઉઠયા અને વંદન કર્યું. પણ **ભારદ્વાજ** ઠપકો આપતો હોય તેમ બોલ્યોઃ "હે શ્રમણ! હું હળ ખેડું છું અને વાવું છું, અને પછી જે ફળ આવે તે ખાવું છું. જો તમે પણ ખેડવાની અને વાવવાની મહેનત લેતા હો તો કેવું સારૂં!"

બુદ્ધભગવાને જવાબ આપ્યોઃ "હે બ્રાહ્મણ! હું પણ ખેડું છું અને વાવું છું અને ખેડયા અને વાવ્યા પછી જે ફળ મળે છે તે ખાઉં છું."

બ્રાહ્મણે પૂછ્યું. "જો તમે ખેડતા અને વાવતા હો તો તેની નિશાની ક્યાં છે? તમારા બળદ, બીજ અને હળ ક્યાં છે?

આ ઉપરથી **શાક્યપ્રભુએ** જવાબ આપ્યો, "હું **શ્રદ્ધારૂપી** બીજ વાવું છું; **ભક્તિરૂપી** વરસાદ તે બીજને પલાળે છે; **વિનયરૂપી** હળનું લાકડું છે; **મન** તે ધુંસરાનું બંધન છે; **અપ્રમત્તદશા** તે હળનો લોઢાનો ભાગ છે. **સત્યથી** તે હળ બંધાય છે, અને **દયાથી** તે છૂટું કરી શકાય છે. **શક્તિ** તે મારા બળદો છે; **માયારૂપી** નકામા છોડવા કાઢી નાખી ખેડવાનું કામ થાય છે. તેનો પાક **નિર્વાણનું** અમૃત ફળ છે, અને આ રીતે ખેડવાથી સર્વ દુઃખનો અંત આવે છે." તરતજ તે બ્રાહ્મણે **શાક્યમુનિના** પાત્રમાં ખીર રેડી અને કહ્યું: "હે શ્રમણ! આ ખીરનું ભોજન કરો. ખરેખર તમે ખેડુત છો; તમે એવી ખેતી કરો છો કે જેનું ફળ અમરતાના રૂપમાં મળે છે."

જ્યારે જ્યારે કાંઇ ઠપકો આપવાનો અથવા કાંઈ સાર બતાવવાનો પ્રસંગ આવે ત્યારે પોતાના અને તે પુરૂષોના પૂર્વભવો તે કહેતા હતા; આવી પૂર્વભવોની વાતોને બુદ્ધધર્મમાં **જાતક** વાર્તાઓ

કહેલી છે, પણ આ સર્વ કરતાં પણ તેમનો પોતાનો પ્રભાવ લોકોને બુદ્ધધર્મી બનાવવામાં અસાધારણ કારણભૂત હતો; જ્યારે તે કોઇ સાથે વાત કરતા, ત્યારે લોકો અંજાઇ જતા. શું કેવળ **શબ્દોથીજ અંગુલીમાલ** નામનો મોટો લુંટારો અથવા **આલવી** ગામનો મનુષ્યોનો આહાર કરનાર ક્રૂર મનુષ્ય બદલાઇ ગયા હશે? તેમની છાયા તળે **એકવાર** પણ જે આવ્યા તે હમેશને માટે તેમના થઈ રહેતા હતા. જે તેમને મળતા તે તેમની મૈત્રી (પ્રેમ) ને વશ થતા; અને જેઓ તેમને જાણતા તે સદાને માટે તેમના ભક્ત થઇ રહેતા.*

---

* બુદ્ધભગવાન્ વિષે એવું કહેવામાં આવે છે કે સર્વ મનુષ્યો પોતપોતાની ભાષામાં તેમનો ઉપદેશ સમજી જતા હતા. તેમના ચૈતન્યનો પ્રભાવ શ્રોતાવર્ગ ઉપર અપૂર્વ હતો. તેમનું 'ઑરા' (તેજ) એટલું વિશાળ હતું કે આખા વન સુધી તે વિસ્તરતું હતું. આ કારણથી તેમનું વ્યાખ્યાન સાંભળવા આવનાર સઘળા લોકો તેમના આ 'ઑરા' ની અસર તળે આવતા. તેમના આ ઑરાનો પ્રકાશ જોઇ ઉંચા દેવો પણ ત્યાં આવતા અને તેઓ પણ આ લોકોને સત્યના બોધની અસર કરવામાં સહાયભૂત થતા હતા. જ્યારે આપણે ધર્મગ્રંથોમાં સાંભળીએ છીએ કે એક વ્યાખ્યાન સાંભળવાથી સેંકડો મનુષ્યો અર્હત્ જેવી ઉચ્ચ સ્થિતિ મેળવવા ભાગ્યશાળી થયા, ત્યારે આ વાત જાણવાથી આપણને કાંઇ આશ્ચર્ય ઉત્પન્ન થતું નથી. હિંદુસ્થાનના તે ભાગમાં જન્મેલા મનુષ્યોમાંના ઘણા ખરા પૂર્વભવોમાં બુદ્ધના સંબંધમાં આવેલા હતા, અને બુદ્ધને સર્વજ્ઞાન થાય તે પછી તેમનો બોધ સાંભળવાનો ઉમદા લાભ મળે તે હેતુથી તે સર્વ ત્યાં જન્મ્યા હતા.

આ બાબત અતીંદ્રિય વિષયને લગતી છે, પણ જેઓની દૃષ્ટિ

કોઇને પણ આ ધર્મ તેની ઇચ્છાવિરૂદ્ધ માનવાને આગ્રહ કરવામાં આવતો ન હતો. લોકોની બુદ્ધિ અને અંતઃકરણ જો કબુલ કરે તોજ અમુક સિદ્ધાંત સત્ય તરીકે માનવો, એવો બુદ્ધ ભગવાને ખુલ્લા શબ્દોમાં બોધ કર્યો છે. તે શબ્દોનું અંગ્રેજીમાં આ પ્રમાણે ભાષાંતર કરવામાં આવ્યું છેઃ—

"Do not believe in anything, because it is said; nor in tradition, because they have been handed down from antiquity; nor in rumours as such; nor in writings by sages, because sages wrote them; nor in fancies that we may suspect to have been inspired in us by a deva; nor from inferences drawn from some haphazard assumption, we may have made; nor because what seems

કેવળ આ સ્થૂળ ભુવનને લગતી હતી, તેઓ પણ બુદ્ધભગવાનને અસાધારણ પ્રભાવવાળા અને અલૌકિક સૌંદર્યવાળા રાજકુમાર તરીકે ગણતા હતા. તે તેમના કહેવાનો અર્થ ખુલ્લા શબ્દોમાં અને સ્પષ્ટતાથી કહેતા હતા. તે વખતના ચાલતા ધર્મના ગુરૂઓ બ્રાહ્મણોને દક્ષિણા આપવાનું અને દેવોને બલિદાન આપવાનું શિખવવા ઉપરાંત ઘણો થોડો બોધ આપતા હતા. પણ આ નવા ધર્મગુરૂએ ઉપદેશ આપ્યો કે દેવોને પ્રસન્ન કરવાનો માર્ગ ઉમદા અને પવિત્ર જીવન છે; પશુઓનું બલિદાન આપવાનું નથી, પણ પાશવવૃત્તિઓનો ભોગ આપવાની જરૂર છે; અને બાહ્ય ક્રિયાઓ કરતા, જીવનની શુદ્ધતા વધારે ઉપકારક અને વધારે સુખપ્રદ છે.

to be an analogical necessity; nor on the mere authority of our teacher or master. But we are to believe, when the writing, doctrine or saying, is corroborated by our own reason & consciousness."

"કોઇએ કહ્યું હોય તે ઉપરથી, અથવા પ્રાચીનકાળથી ચાલી આવેલી દંતકથાઓ ઉપરથી, અથવા લોકોમાં ઉડતી વાતો પરથી, તેમજ ઋષિઓએ લેખો લખેલા છે માટે તે લેખો પરથી, અથવા કોઈ દેવે પ્રેરણા કરી હોય એવા ભ્રમ ઉપરથી, અથવા કોઇ માની લીધેલી બાબતને લીધે આવેલા અનુમાન પરથી, અથવા ઉપમાને લીધે સરખું લાગતું હોય તે ઉપરથી, અથવા તો આપણા ગુરૂઓની કે શિક્ષકોની સત્તા ઉપરથી, કોઇ પણ બાબતને **માની લેતા નહિ,** પણ જ્યારે કોઈ લેખ, સિદ્ધાંત અથવા કહેવત આપણી બુદ્ધિ **તથા અંતઃકરણ** કબુલ કરે ત્યારેજ તે સત્ય તરીકે સ્વીકારવાં."

પ્રકરણ ૧૨ મું-શ્રી બુદ્ધનો ઉપદેશ.

બુદ્ધ મહાત્માએ ઉપદેશેલા ધર્મના સિદ્ધાંતો યથાર્થરીતે આપણા સમજવામાં આવે, તે માટે કેટલાક શબ્દોની વ્યાખ્યા આપવાની જરૂર છે; કારણ કે તે શબ્દોના પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોએ કરેલા જૂદા અર્થોને લીધે ઘણી ગેરસમજુત ફેલાયલી છે. જે એક શબ્દના સંબંધમાં અતીઘણો ગુંચવાડો ઉભો થયો છે, તે શબ્દ 'નિર્વાણ' છે. 'નિર્વાણ' નો અર્થ પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનો 'Blowing out of existence' 'હયાતીનો આત્યંતિક વિનાશ' અથવા 'ચૈતન્યનો વિનાશ' એમ કરે છે, પણ આ અર્થ વાસ્તવિક નથી. કારણ કે 'નિર્વાણ' એ ચૈતન્યના અતિશય વિકાસરૂપ છે, અને તે વિકાસદ્વારા આપણા સૂર્યમંડળની હદમાં તે આત્મા સર્વજ્ઞતા મેળવે છે. 'સર્વ પ્રકારના સ્થૂળ જીવનનો તેમજ આ સ્થૂળ સૃષ્ટિમાં મળી આવતી દરેક વસ્તુ તરફની તૃષ્ણાનો નાશ' આવો અર્થ 'નિર્વાણ' શબ્દથી સૂચવાય છે ખરો; અને પ્રાયઃ આ કારણને લીધેજ 'નિર્વાણ' એ શબ્દનો 'આત્યંતિક વિનાશ' એમ અર્થ કરવામાં આવ્યો હશે. પણ સ્થૂળ તથા સૂક્ષ્મ પ્રકૃતિના બનેલા રૂપોવાળા જગતમાંથી અસ્તિત્વનો વિનાશ થવો, તેનો અર્થ એવો નથી કે ઉચ્ચ ચૈતન્યપ્રદેશમાં પણ આત્માનો નાશ થાય છે; કારણ કે આપણા અનુભવમાં જે આકારો આવી શકે છે, તેવા આકારો જ્યાં નથી, તેવા આત્માનાજ પ્રદેશમાં આત્માનું અસ્તિત્વ

રહે છે. નિર્વાણ એ એવી આત્માની પરમદશા છે કે તેનો અનુભવ કરનારા ઋષિઓ પણ તેને શબ્દોદ્વારા વર્ણવી શકે નહિ. આ કારણથીજ જ્યારે બુદ્ધદેવને નિર્વાણવિષે પૂછવામાં આવ્યું, ત્યારે પોતે મૌન રહ્યા હતા.

If any teach *Nirvana* is to cease,
Say unto such they lie;
If any teach *Nirvana* is to live,
Say unto such they err.

જો કોઇ એમ શિખવે કે 'નિર્વાણ' એટલે 'નાશ પામવો' તો તું તેમને જણાવજે કે તેઓ જૂઠું બોલે છે; જો કોઇ એમ શિખવે કે 'નિર્વાણ' એટલે 'જીવવું' તો તેમને જણાવજે કે તેઓ ભૂલ કરે છે." આપણે સામાન્યરીતે જે અર્થમાં 'નાશ પામવો' અથવા 'જીવવું' સમજીએ છીએ, તેવા 'નાશ' કે 'જીવન'થી નિર્વાણનો ખ્યાલ પામવો દુર્લભ છે. પત્થરમાં રહેલા ચૈતન્યમાં ને આપણી અંદર પ્રકટ થયેલા ચૈતન્યમાં જેટલું અંતર છે, તેના કરતાં પણ આપણા ચૈતન્યમાં અને 'નિર્વાણ દશા' પ્રાપ્ત કરનારના ચૈતન્યમાં મ્હોટું અંતર છે. જે બાબત બુદ્ધદેવ પણ મૌન રહ્યા હતા, તેવી ચૈતન્યની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિને 'વિનાશ'ના અર્થમાં સમજવી, તે વેદાંતીઓ બ્રહ્મને 'નેતિ નેતિ' શબ્દથી જણાવે છે, માટે બ્રહ્મ નથી, એમ માનવા બરાબર છે.

હવે 'બુદ્ધ' એ કોણ? એ વિચારીએ. એક મહાન્ આત્મા જે આ સૃષ્ટિ પર અનેક જીંદગીનો અનુભવ મેળવીને સામાન્ય મનુષ્ય જાતિ કરતાં ઘણે ઉંચે દરજ્જે ઉન્નતિક્રમ (evolution) માં

ચડેલો છે, અને પરમ તત્ત્વ સાથે જ્ઞાનસહિત ઐક્ય પ્રાપ્ત કરવા સમર્થ થયેલો છે, તેને હિંદુ અને બુદ્ધધર્મ 'બુદ્ધ' એટલે 'બોધ પામેલો' એ તરીકે ગણે છે; પણ 'નિર્વાણ' પ્રાપ્ત કરનાર અને 'બુદ્ધ' એ બે વચ્ચે પણ વળી અંતર છે. જેણે નિર્વાણ પ્રાપ્ત કર્યું હોય, તે આત્મા કરતાં પણ બુદ્ધની દશા વધુ માનવંતી છે. નિર્વાણ દશા પ્રાપ્ત કર્યા પછી જે અત્યંત દયાસાગર મહાન્ આત્મા મનુષ્ય-જાતિ રૂપ પોતાના ન્હાના બંધુઓના કલ્યાણ અર્થે નિર્વાણના સુખનો ભોગ આપીને, મનુષ્યજાતિને મદદ આપી શકાય તેવી સ્થિતિમાં રહે છે તે 'બુદ્ધ' કહેવાય છે.

બુદ્ધધર્મના પાયારૂપ બે સિદ્ધાંતો છે; તે સિદ્ધાંતોનાં નામ 'કર્મ' અને 'પુનર્જન્મ' છે. તે બે સિદ્ધાંતો વિષે હવે આપણે વિચાર કરીએ, કારણ કે તે બાબતના જ્ઞાન સિવાય બુદ્ધધર્મના તત્ત્વની સમજણ પડવી અશક્ય છે. બુદ્ધધર્મ પ્રતિપાદન કરે છે કે જીવાત્મા અથવા વ્યક્તિ (Individuality) **નિત્ય** છે; તે સાથે એમ પણ સ્થાપન કરે છે પ્રથમની ઉપાધિ (Personality) એ મૂકેલું બીજ, જેને '**સ્કંધ**' કહેવામાં આવે છે, તેમાંથી અસંખ્ય ઉપાધિઓ ઉત્પન્ન થાય છે, અને તે ઉપાધિઓનાં **જન્મ મરણ** પણ થાય છે. ઘણીવાર જીવને અથવા નિત્યતત્ત્વને મણકાની અંદર પરોવેલા સૂત્રની ઉપમા આપવામાં આવે છે, અને ઉપાધિ તે મણકારૂપ છે. અથવા વધારે સારૂં દૃષ્ટાન્ત લેઇએ તો જે છોડવાઓ ભોંયની અંદર ચાલે છે, દરેક વસંત ઋતુમાં થડ અને પાંદડાં પ્રકટ કરે છે, અને જેનાં પાંદડાં વગેરે શિયાળો આવતાં નાશપામી અદૃશ્ય થાય છે, તે છોડવાઓનાં મૂળ સાથે જીવને સરખાવી શકાય, અને ઉપરનાં પાંદડાં તથા થડને ઉપાધિ સાથે સરખાવાય. આ મૂળ **અદૃશ્ય પણ સ્થાયી છે અને તે**

કારણથીજ તે મૂળમાંથી ઉત્પન્ન થતા છોડવાઓ એક બીજા સાથે જોડાય છે. અને તે છોડવાઓરૂપ ઉપાધિ દૃશ્ય તેમજ અનિત્ય છે. આ ઉપાધિની અનિત્યતા ઉપર એટલો બધો **ભાર** મૂકવામાં આવ્યો છે કે જૂદી જૂદી ઉપાધિઓને જોડનાર સ્થાયી તત્ત્વ (આત્મા) જેવી વસ્તુજ નથી એમ કેટલાક માનવાને દોરાય છે, પણ સૂક્ષ્મ વિચાર કરતાં જણાય છે કે **બુદ્ધધર્મ** અનાત્મવાદી નથી.

આ 'પુનર્જન્મ' ના નિયમની સાથે સ્થાયી સંબંધ ધરાવતો, અને પુનર્જન્મના નિયમમાંથીજ ફલિત થતો **કર્મ**નો નિયમ છે. મનુષ્ય પોતેજ પોતાનો નિયંતા છે, અને જેવું મનુષ્ય વાવશે તેવું લણશે, એ આ નિયમનો ટુંકમાં સાર છે. જેવી રીતે પુરૂષની પાછળ તેની છાયા જાય છે, તેવીજ રીતે સારા કામનું ફળ તેની પાછળ જાય છે; અને જેવી રીતે બળદની પાછળ ગાડીનું પૈડું ચાલે છે, તેવીજ રીતે ખરાબ કામનું ફળ તેની પાછળ આવે છે.

સર એડવિન આર્નોલ્ડના શબ્દોમાં "કર્મ" નો નિયમ આ પ્રમાણે છે:—

Each man's life
The outcome of his former living is:
The bygone wrongs bring forth sorrows
and woes,
The bygone right breeds bliss,
He cometh, reaper of things he sowed.

અર્થઃ—દરેક મનુષ્યનું જીવન તેના પૂર્વ જન્મોના આચરણનું પરિણામ છે; ઘણા કાળ પૂર્વે કરેલાં અશુભ કૃત્યો શોક અને દુઃખ

ઉત્પન્ન કરે છે, તેમજ ભૂતકાળનાં શુભ કાર્યો આનંદ આપનાર બને છે; મનુષ્ય પોતે વાવેલું લણવા પાછો આવે છે.

જન્મમરણના ચક્રની ધરી આંસુની બનેલી છે, અને તેની નાભિ શૂન્યની બનેલી છે; તે ચક્રમાંથી મનુષ્ય કેવી રીતે મુક્ત થઈ શકે તે શિખવવું; મનુષ્ય પોતાનાજ ભવિષ્યનો રચનાર છે, અથવા તેનું ભવિષ્ય તેના પોતાનાજ હાથમાં છે એમ જણાવવું; આનો ખ્યાલ આવ્યા પછી મનુષ્યે કેવાં પ્રકારનાં કાર્યો તથા વિચારો કરવા કે જે પુનર્જન્મના કારણને સહાયભૂત થાય નહિ, અને ભૂતકાળનું કર્મ ખપી જતાં મનુષ્ય મુક્તિ–નિર્વાણ પ્રાપ્ત કરી શકે; આ શિખવવું–**આમાંજ બુદ્ધધર્મનો** સાર આવી રહેલો છે.

સર્વ મનુષ્યોને શુદ્ધ વિચાર કરવાનું, અને પોતાના ખુદ શિષ્યોને ધ્યાન કરવાનું **બુદ્ધદેવ** ભાર દેઈને જણાવતા હતા, તેનું કારણ પણ આજ હોવું જોઇએ, એમ આપણને જણાય છે. **કાર્ય** કરતાં પહેલાં **વિચાર** ઉદ્‌ભવે છે; **વિચાર** તે **કાર્યનો** નિયંતા છે. મનુષ્યની ઉન્નતિમાં, તેનું ચારિત્ર ઉત્તમ પ્રકારનું બનાવવામાં, અને તેનું ભવિષ્ય નિર્માણ કરવામાં ઉત્તમ **વિચાર** એ ઘણુંજ પ્રબળ **સાધન** છે. પાશ્ચાત્ય લોકોમાં તથા તેમના સંસર્ગને લીધે આપણા લોકોમાં **સ્થૂળ શરીરની** બાહ્ય પ્રવૃત્તિને અગત્યની ગણવાની અને સ્પષ્ટ તેમજ નિયમિત **વિચારને**, તેમજ લાંબા કાળ સુધી કરેલા **ધ્યાનને** ગૌણ માનવાની જે ટેવ પડી ગઈ છે, તેમને સારૂ બુદ્ધધર્મનું આ શિક્ષણ ઘણુંજ લાભકારક અને ઉપયોગી છે.

બુદ્ધધર્મનો મૂળ–મુખ્ય સિદ્ધાંત એ છે કે મનુષ્યનાં સર્વ દુઃખો **અજ્ઞાનમાંથી** ઉત્પન્ન થાય છે. તેથી મનુષ્યની ઉન્નતિનું અને

સુખનું રહસ્ય અજ્ઞાનને દૂર કરવામાં અને જ્ઞાન મેળવામાં સમાયેલું છે. "નિયમ રાજ્યની સ્થાપના" (અથવા ડૅા. હ્રીસ ડેવીડ્ઝના શબ્દોમાં કહીએ તો "ધાર્મિક જીવનના રાજ્યની સ્થાપના" "ધર્મ ચક્રપ્રવર્તન") એ નામના બુદ્ધદેવના એક વ્યાખ્યાનમાં તેમણે **"અષ્ટવિધ ઉત્તમ માર્ગ"** એ નામના મધ્ય માર્ગનો ઉપદેશ કર્યો છે, અને તે પ્રમાણે વર્તવાથી સર્વ પાપ અને દુઃખ જેનું મૂળ અજ્ઞાન છે, તેમાંથી મનુષ્યો મુક્ત થઇ શકે એમ દર્શાવ્યું છે.

આ પ્રખ્યાત વ્યાખ્યાન—સંવાદ ડૅા. હ્રીસ ડેવીડ્ઝના માનવા પ્રમાણે તે વખતે જેવું કહેવામાં આવ્યું હતું, તેવુંજ શબ્દશઃ આપણને મળી આવેલું છે.

બુદ્ધ કહે છે—"હે ભિક્ષુકો! જેઓ સંસાર બહાર નીકળી પડ્યા છે તેઓએ બે **એકદેશીય-ઐકાન્તિક** (Extreme) બાબતો આદરવી નહિ; એક બાજુએ ઇંદ્રિયજન્ય સુખોની-આસક્તિવાળું જીવન આદરવા યોગ્ય નથી. કારણ કે તે પ્રમાણે વર્તવું તે નીચ, અધમ, અને સંસારપ્રપંચમાં મગ્ન થયેલાને વાસ્તે છે; વળી તે અયોગ્ય અને સ્થાયી લાભ વિનાનું છે. તેમજ બીજી બાજુએ દેહ-કષ્ટ કરી આત્માને ગ્લાનિ પમાડવી તે રીત પણ આદરવા યોગ્ય નથી; કારણ કે, આ રીત પણ દુઃખદાયક, અયોગ્ય અને સ્થાયી લાભ વિનાની છે. હે ભિક્ષુકો! આ બે પ્રકારના **એકદેશીય** માર્ગનો અનાદર કરનારો **તથાગતે** (બુદ્ધે) **શોધેલો મધ્ય** માર્ગ છે. તે માર્ગ ચક્ષુને ઉઘાડે છે, જ્ઞાન આપે છે, અને તે મનની શાન્તિ, ઉચ્ચ જ્ઞાન, સંપૂર્ણ બુદ્ધતા આપી નિર્વાણ ભણી લઇ જાય છે. અને તે મધ્ય માર્ગ કયો છે? ખરેખર તે **"અષ્ટવિધ ઉત્તમ માર્ગ"** નીચે પ્રમાણે છે:—

(૧) **શુદ્ધ વિચારો** (વ્હેમ અને અજ્ઞાનરહિત)

(૨) **શુદ્ધ અભિલાષા** (ઉચ્ચ અને બુદ્ધિશાળી તેમજ અર્હત્ પુરૂષોને યોગ્ય.)

(૩) **શુદ્ધ વાણી** (દયાળુ નિષ્કપટી અને સત્યમય)

(૪) **શુદ્ધ આચાર** (શાન્તિયુક્ત, પ્રમાણિક અને પવિત્ર)

(૫) **શુદ્ધ વૃત્તિ**–ઉદરનિર્વાહ (કોઈ પણ જીવતા પ્રાણીને ઇજા અથવા ભય ઉત્પન્ન કર્યા સિવાય.)

(૬) **શુદ્ધ પ્રયત્ન** (આત્મકેળવણી તેમજ આત્મસંયમમાં.)

(૭) **શુદ્ધ અપ્રમત્તતા** (મન સાવધ તેમજ નિરીક્ષક હોવું જોઇએ.)

(૮) **શુદ્ધ અત્યાનંદ** (જીવનની સત્યતાને લગતી ઉંડી સમાધિમાં મળે છે તે.)

"હે ભિક્ષુકો ! દુઃખને લગતું ઉત્તમ સત્ય નીચે પ્રમાણે છેઃ– **જન્મ** દુઃખમય છે, તેમ **જરા** પણ છે; **રોગ** દુઃખકર છે, તેમ **મરણ** પણ છે; **અરૂચિકર વસ્તુનો સંયોગ** દુઃખકર છે, તેમજ **રૂચિકર વસ્તુનો વિયોગ** પણ છે; અને કોઇ પણ **અસંતુષ્ટ ઇચ્છા** પણ દુઃખકર છે. ટુંકામાં **મમત્વભાવનાથી** ઉત્પન્ન થતા "**પંચ સ્કન્ધો**" દુઃખકર છે.

"હે ભિક્ષુકો ! દુઃખની ઉત્પત્તિને લગતું ઉત્તમ સત્ય નીચે પ્રમાણે છેઃ–જે તૃષ્ણા પુનર્જન્મનું કારણ છે, જે તૃષ્ણા ઇંદ્રિયજન્ય સુખોની સહચારી છે, અને જે તૃષ્ણા એક વખત આ સ્થળે અને અન્ય સમયે બીજે સ્થળે સંતોષ શોધે છે, તે **તૃષ્ણામાંથી** દુઃખ

ઉત્પન્ન થાય છે. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો વિકારતૃપ્તિની તૃષ્ણા અને ભવિષ્યજીવનની તૃષ્ણા આ દુઃખનાં કારણો છે. (વિષયેચ્છા, જીવનેચ્છા, અને જીવનઅભિમાન આ ત્રણ પણ કારણો છે.)

"હે ભિક્ષુકો! દુઃખના વિનાશને લગતું ઉત્તમ સત્ય નીચે પ્રમાણે છે:—

કોઇ પણ પ્રકારની ઇચ્છા રહે નહિ એવી રીતે **તૃષ્ણાનો નાશ** કરવામાં દુઃખનો અંત આવે છે. તે વાસ્તે તે તૃષ્ણાને દૂર કરવી, તેનો ત્યાગ કરવો, તેમાંથી મુક્ત થવું અને ફરીથી તેને હૃદયમાં દાખલ થવા દેવી નહિ. હે ભિક્ષુકો! દુઃખના નાશના માર્ગ ભણી લેઇ જનાર ઉત્તમ સત્ય નીચે પ્રમાણે છે; ખરેખર તે 'ઉત્તમ અષ્ટવિધ માર્ગ છે."

આ ઠેકાણે ઉપર જણાવેલા તે માર્ગના આઠ પ્રકાર બતાવવામાં આવ્યા છે. કેટલીકવાર તેમનું ભાષાન્તર નીચે પ્રમાણે કરવામાં આવે છે:—

(૧) શુદ્ધ શ્રદ્ધા	(૫) ઉદર નિર્વાહના શુદ્ધ સાધનો
(૨) શુદ્ધ વિચાર	(૬) શુદ્ધ પ્રયત્ન
(૩) શુદ્ધ વાણી	(૭) શુદ્ધ સ્મરણ શક્તિ
(૪) શુદ્ધ સિદ્ધાંત	(૮) શુદ્ધ ધ્યાન

વળી બીજી રીતે તેનું આ પ્રમાણે ભાષાંતર થઇ શકે છે:—

(૧) શુદ્ધ શ્રદ્ધા	(૫) ઉદર નિર્વાહનાં શુદ્ધ સાધનો
(૨) શુદ્ધ આશયો	(૬) શુદ્ધ પ્રયત્ન
(૩) શુદ્ધ વાણી	(૭) શુદ્ધ અપ્રમત્તતા
(૪) શુદ્ધ આચાર	(૮) શુદ્ધ ધ્યાન.

ઉપર જણાવેલા ભાષાંતરોમાંથી ગમે તે શબ્દો આપણે ગ્રહણ કરીએ તોપણ વિચારશ્રેણિતો એકજ પ્રકારની છે.

પ્રથમ શુદ્ધસત્યનું જ્ઞાન; તે પછી શુદ્ધ વિચારો; અને તે વિચારોને લીધે પોાતના તેમજ પોતાના સંબંધમાં આવતા સર્વ જીવ પ્રત્યે શુદ્ધ વાણી અને શુદ્ધ કર્મ; અને તે પછી ત્રણ પ્રકારની આત્મકેળવણીઃ-(૧) શારીરિક કેળવણી (શુદ્ધ ઉદ્યોગ) (૨) માનસિક કેળવણી (અપ્રમત્તતા) અને (૩) આધ્યાત્મિક કેળવણી (ધ્યાન).

બુદ્ધ ધર્મના સર્વ પવિત્ર પુસ્તકોનો સાર એકજ સૂત્ર અથવા શ્લોકમાં આવી જાય છે, અને તે નીચે પ્રમાણે છેઃ—

"To cease from all sin,
To get virtue,
To cleanse one's own heart,
This is the religion of the Buddhas."

"સર્વ પ્રકારનાં પાપ કરતાં અટકવું; સદ્ગુણ મેળવવા; પોતાના હૃદયને શુદ્ધ બનાવવું;-આ બુદ્ધનો ધર્મ છે."

પંચમહાવ્રતો ('પંચશીળ') જે બુદ્ધધર્માનુયાયીઓને પાળવાનાં છે, તે **સર એડવીન આર્નોલ્ડે** કવિતા રૂપે નીચે પ્રમાણે પ્રદર્શિત કર્યા છેઃ—

"Kill not for pity's sake–and lest ye slay
The meanest thing upon its upward way;
Give freely and receive, but take from none.
By greed or force, or fraud, what is his own.
Bear not false impress, slander not nor lie;

Truth is the speech of inward purity.
Shun drugs and drinks which work the wit
abuse:
Clear minds, clean bodies, need no Soma juice;
Touch not thy neighbour's wife neither
commit
Sins of the flesh, unlawful, and unfit."

અહિંસા—દયા ધર; કોઇને મારતો નહિ; ઉન્નતિક્રમના માર્ગપર ચાલતા ક્ષુદ્રમાં ક્ષુદ્ર પ્રાણીનો પણ તું વધ કરતો ના.

અસ્તેય—ઉદારતાથી આપવું અને લેવું. પણ પારકી વસ્તુ બીજા પાસેથી લોભથી, જોરથી કે કપટથી લેવી નહિ.

સત્ય—જુઠી સાક્ષી પુરવી નહિ, કોઇને માથે આળ ચઢાવવું નહિ; જુઠું બોલવું નહિ; સત્ય તે આંતર શુદ્ધિની વાણી છે.

મદ્યમાંસનિષેધ—જે વસ્તુઓ અને પ્રવાહી પદાર્થો મનુષ્યોને મદોન્મત્ત બનાવે છે તેનો ત્યાગ કર, શુદ્ધ મન અને શુદ્ધ શરીરને સોમપાનની જરૂર નથી.

બ્રહ્મચર્યઃ—તારા પાડોશી (અન્ય કોઇ પણ) ની સ્ત્રીને અડવું નહિ, તેમજ અયોગ્ય અને અન્યાયયુક્ત શારીરિક પાપ આચરવાં નહિ.

આ " પંચશીળ "—એટલે પાંચ મહાવ્રતો નીચે પ્રમાણે તેમના દેવાલયમાં બૌદ્ધો ઉચ્ચારે છેઃ—

(૧) હું પ્રાણીઓનો વધ નહિ કરવાની પ્રતિજ્ઞા લઉં છું;
(૨) હું ચોરી નહિ કરવાની પ્રતિજ્ઞા લઉં છું.
(૩) હું અસત્ય નહિ બોલવાની પ્રતિજ્ઞા લઉં છું.
(૪) હું પરસ્ત્રી સાથે સંબંધ નહિ રાખવાની પ્રતિજ્ઞા લઉં છું.
(૫) હું માદક પદાર્થો અને આળસ ઉત્પન્ન કરે તેવી વસ્તુઓ નહિ વાપરવાની પ્રતિજ્ઞા લઉં છું.

આ ઉપરથી દરેક મનુષ્યને જણાશે કે: **'સર્વ પ્રકારની જીંદગી પવિત્ર છે.'** તે વાત આ અતિશય વિખ્યાતિ પામેલા ધર્મનું મુખ્ય લક્ષણ છે. અને બુદ્ધધર્મના પવિત્ર પુસ્તકોમાં, સર્વ પ્રાણીઓને **જીવવાનો હક છે,** એમ માનવાની અનિવાર્ય ફરજ દર્શાવવામાં આવી છે; અને સર્વ જીવતાં પ્રાણીઓ પ્રત્યે દયાની લાગણીથી વર્તવાની ફરજ પણ અગત્યની ગણવામાં આવી છે. બુદ્ધના શિક્ષણ પ્રમાણે જે દુર્ગુણોને લીધે મનુષ્ય 'સંઘ' બહાર થાય તે દુર્ગુણોના વર્ગ પાડવામાં આવ્યા છે, અને આ દુર્ગુણોમાં જીવતાં પ્રાણી પ્રત્યે દયા નહિ બતાવવાના દુર્ગુણને મુખ્ય પદ આપવામાં આવ્યું છે; અને જે મનુષ્ય સાધુના ગુણ શિવાય સાધુપણાનો ડોળ ઘાલે છે તે અધમમાં અધમ, સંઘબહાર કહાડવા યોગ્ય છે, અને સર્વ ભુવનોમાં તેને 'ચોર' ગણવામાં આવે છે; સાધુના દશ પ્રકારના ધર્મ અથવા "દશશીળ" નામના પુસ્તકમાં ભિક્ષુકો—ધર્મ સંઘના સભાસદો—ના કર્તવ્યનું વર્ણન આપેલું છે અને તેઓને જીંદગી ઉપર નિગ્રહ મેળવવાને અને તેને કેળવવાને ઘણાં વ્રત અને નિયમો પાળવા પડે છે.

બુદ્ધે પોતાના જીવનસમયમાંજ ભિક્ષુકો અને શિષ્યોનો એક 'સંઘ' સ્થાપ્યો; અને તે 'સંઘ' ને તેમણે સમગ્ર મનુષ્ય જાતિને

સ્પષ્ટ રીતે ઉપયોગમાં ન આવે તેવું વધારે ઉચ્ચ અને **અધ્યાત્મવિદ્યાને** લગતું **ગુપ્ત** શિક્ષણ આપ્યું, એમ માનવાને સબળ કારણો છે; કારણ કે તે તો ખુલ્લું છે કે ઉપર જણાવેલું નૈતિક શિક્ષણ ગમે તેવા ઉચ્ચ પ્રકારનું હોય, તોપણ ફક્ત તે **શિક્ષણ નિર્વાણ** શબ્દથી સૂચવેલી આધ્યાત્મિક ઉન્નતિના ઉચ્ચ પગથીઆ પર મનુષ્યને લેઇ જવાને શક્તિમાન થશે નહિ. વધારે જ્ઞાન તેણે મેળવવું જોઇએ; અથવા જ્ઞાન મેળવવાની શક્તિ જે ગુપ્તજ્ઞાની (દીક્ષિત) ગુરૂ અથવા **અર્હત**નો ખાસ ગુણ છે, તે જ્ઞાન મેળવવાની શક્તિ તેણે મેળવવી જોઇએ. જગતના સર્વ ધર્મસંસ્થાપકોની સર્વત્ર આવીજ રીતિ હતી.

હવે આ ગુપ્ત જ્ઞાન અથવા મુમુક્ષુના 'માર્ગ'નાં નાનાં તેમજ મોટાં પગથિયાનું જ્ઞાન તેમજ તે 'માર્ગ' પર ચાલવાની દૃઢ ઇચ્છા રાખનારામાં જોઇતા વિવિધ ગુણોનુ જ્ઞાન 'ગુપ્ત મદદગારો' એ નામના ગ્રન્થને આધારે નીચે પ્રમાણે છે.

મુમુક્ષુના પ્રથમના અદીક્ષિત અવસ્થાનાં પાંચ પગથીયાં છે, પણ પૂર્વ તરફના ઘણા ધર્મ પુસ્તકોમાં તે શુદ્ધ માર્ગ (Path proper) ને લગતા હોય એમ ગણવામાં આવ્યું નથી અને તેને લીધે આ વિષય સંબંધીના પૂર્વ તરફના ગ્રંથોનો અભ્યાસ કરતાં મુખ્ય અને ગૌણ વિભાગના દરજ્જાનો ફેરફાર શોધતાં ઘણી મુસ્કેલી પડે છે,

પ્રથમ પગથીયું "મનોદ્વારાવજ્જન" અથવા મનનાં દ્વાર ઉઘાડવાં તે છે; જ્યારે મનનાં દ્વાર ખુલ્લાં થાય છે ત્યારે તેને લીધે કેવળ ઐહિક ઇચ્છાઓની અનિત્યતા અને નિરર્થકતાની તે જીજ્ઞાસુને

દૃઢ ખાતરી થવા માંડે છે અને તે જીજ્ઞાસુ અનન્ય નિષ્ઠાથી અધ્યાત્મ-માર્ગ ભણી વળે, તે પહેલાં આવી ખાત્રી જરૂરની છે, તેતો સ્પષ્ટ છે. આ ગુણને હિંદુઓ ' વિવેક ' નામથી ઓળખે છે.

બીજું પગથીયું " પરિક્રમ્મ " અથવા કાર્ય વાસ્તે તૈયારીનું છે. અહીંયા મનુષ્ય પૂર્વ દેશના ધર્મગ્રંથો જણાવે છે તેમ કાર્યના ફળના ઉપભોગની આશા વિના તેમજ બદલા કે શિક્ષાની અપેક્ષા વિના **શુભને ખાતરજ શુભ કર્મ** આચરે છે; આ ગુણને વેદાન્તમાં વૈરાગ્યનું નામ આપવામાં આવ્યું છે,

ત્રીજું પગથીયું " ઉપચાર ". છે. તેનો અર્થ ધ્યાન અથવા **ચારિત્ર** છે. હિંદુધર્મમાં જેને " **ષટ્ સંપત્તિ** કહે છે તે ગુણો મેળવવાનું આ સ્થાન છે. તે ગુણો નીચે પ્રમાણે છેઃ—(૧) શમઃ મનની શાંતતા અથવા મનોનિગ્રહ; જો કે તે ગુણ પ્રાપ્ત કરવો દુષ્કર છે, તોપણ માનસિક કાર્યની ફતેહને વાસ્તે **અતિ** અગત્યનો છે. (૨) દમ–મનોનિગ્રહને લીધે વચન તેમજ કાર્ય પર તેવા પ્રકારનો નિગ્રહ. (૩) ઉપરતિ–ધર્માંધતાનો ત્યાગ કરવો તે. કોઇપણ ધર્મે જણાવેલા કાર્ય અથવા ક્રિયાની આવશ્યકતામાં તેમજ ઉપયોગીપણામાં શ્રદ્ધા અને તેને લીધે વિચારની સ્વતંત્રતા અને વિશાળ ઉદાર સહનશીળતાનો ઉદ્દ્ભવ. (૪) તિતિક્ષાઃ કર્મના પરિણામરૂપે મળેલા સુખ દુઃખને શાંત મનથી સહન કરવું તે. કોઇ પણ મનુષ્ય દુઃખ પમાડવામાં સાધનભૂત થાય તેના તરફ દ્વેષનો અભાવ. (૫) સમાધાન અથવા મનની એકાગ્રતા; કોઇપણ પ્રકારની લાલચથી મનની સ્થિરતાનો ભંગ ન થાય તે (૬) શ્રદ્ધા. ગુરૂમાં તેમજ પોતાના આન્તર દૈવી સ્વભાવમાં વિશ્વાસ.

ચોથું પગથિયું "અનુલોમ" ક્રમવાર ચડવું તે. ઉપર જણાવેલા ગુણોમાંથી સ્વાભાવિક પરિણામરૂપે તે ગુણ આવે છે. ઉચ્ચમાં ઉચ્ચ તત્ત્વ જોડે સંયોગની તેમજ મુક્તિ–નિર્વાણની અનિવાર્ય ઇચ્છા (મુમુક્ષા) નું આ સ્થાન છે.

પાંચમું પગથીયું "ગોત્રભૂ"નું છે. આ શબ્દનો અર્થ ગુપ્ત જ્ઞાન (રહસ્ય)ની દિક્ષાને વાસ્તે **અધિકારીપણું** એમ થાય છે. અહીંયાં તે પોતાના **સર્વ ગુણોને એકત્ર** કરે છે; અને હવે અદીક્ષિત અવસ્થામાંથી દીક્ષિત અવસ્થામાં પ્રવેશ કરવાને તૈયાર થાય છે.

અહીંયાં જણાવવું જોઇએ કે, ઉપર જણાવેલા સર્વ ગુણો નવાઉપાસકમાં સંપૂર્ણ ખીલેલા હોવા જોઇએ એવી તેની પાસેથી આશા રાખવામાં આવતી નથી. અથવા તે ગુણો એક પછી એક અનુક્રમે મળવા જોઇએ તેમ પણ નથી. તે ઉપાસકે એકજ સમયે ચારિત્ર યોજનાના કાર્યમાં, અન્ય દિશાઓમાં, અને ઉપર જણાવેલા માર્ગાનુસાર ઉન્નતિ મેળવવાના કાર્યમાં પોતાની શક્તિનો ઉપયોગ કરવો જોઇએ. પોતાની આગળ ઉન્નતિને વાસ્તે કેવું વિશાળ ક્ષેત્ર છે, તેના સાભિજ્ઞ (conscious) જ્ઞાનસિવાય પણ (ગોત્રભૂ) શબ્દે સૂચવેલે પગથીએ બાહ્ય ધર્મમાં ગુંથાયેલા અથવા કોઇ પણ ખાસ ધર્મ વિનાના ઘણા પુરૂષો આવી શકે છે અને આવવા જોઇએ. અને 'ગોત્રભૂ' તે કોણ ? આ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં બુદ્ધદેવે જણાવ્યું છે કે **જે સામગ્રીદ્વારા આત્માને પવિત્ર બનાવવાના કાર્યનો આરંભ થાય છે, તે સામગ્રી સંયુક્ત મનુષ્ય તે 'ગોત્રભૂ' છે.**

આ અદીક્ષિત અવસ્થાના વિભાગની પેલી પાર કેવળ શુદ્ધ માર્ગના ચાર વિભાગ છે. અને આ પગથીઆ પર થઇને પસાર

થતાં જે સંયોજન—બંધન તેને જન્મમરણના ચક્ર સાથે બાંધે છે, અને નિર્વાણ પ્રાપ્ત કરતાં અટકાવે છે, તે દશ સંયોજનથી ઉપાસકે મુક્ત થવું જોઇએ. હવે થોડી ફતેહથી ચાલી શકે તેમ નથી. હવે તો જે તૃષ્ણાઓ શિષ્યને બંધનકર્તા છે તેમાંથી તેણે મુક્ત થવુંજ જોઇએ. અને આ પગથિયા પર એવા વિશાળ ગુણો મેળવવાની આવશ્યકતા છે કે, માર્ગના આ વિભાગમાંથી પસાર થતાં સાત જન્મની જરૂર પડે છે, એમ ધર્મશાસ્ત્રો જણાવે છે. દરેક વિભાગ બીજા વિભાગથી ખાસ દીક્ષા ક્રિયા (initiation)થી જૂદો પડે છે. પ્રથમ વિભાગને "સોતાપતિ" અથવા 'સોહન' કહેવામાં આવે છે. અને સોવાની અથવા સોતાપન્ન (જેણે 'પ્રવાહ'માં પ્રવેશ કર્યો છે એવો આત્મા) કદાચ 'માર્ગ'થી વિમુખ થાય, કોઇક સમયે તે નિષ્ફળ નિવડે, અને કોઇક સમયે પોતાની ઉન્નતિમાં વિલંબ કરે, તે છતાં પણ તે પગથીઉં તેણે કદાપિ પ્રાપ્ત ન કર્યું હોય તેવો તો કદી તે બને નહિ. આ ઠેકાણે ત્રણ બંધનો તોડવા યોગ્ય છે. (૧) આત્મભ્રાન્તિઃ ઉપાધિને જીવરૂપ માનવામાં અને પોતાના આત્માને સમસ્ત આત્મા (પરમાત્મા) કરતાં ભિન્ન માનવામાં અને તેથી તેનો પોતાનો સ્વાર્થ તેના જાતિ ભાઇઓના સ્વાર્થનો વિરોધી છે તેમ ગણવામાં આત્મભ્રાન્તિનો સમાવેશ થાય છે. (૨) શંકા અથવા અનિશ્ચય; મનુષ્યના સ્વભાવ અને ભવિષ્ય વિષેના મૂળ સત્યનું પોતે અપરોક્ષ (direct) જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરીને અથવા સુપ્રસિદ્ધ બુદ્ધિગમ્ય જ્ઞાનની શ્રદ્ધાવડે શંકાને દૂર કરવાની છે; પણ **અંધશ્રદ્ધાથી તે શંકાનું સમાધાન કરવાનું નથી.** (૩) **વ્હેમ.** હૃદયશુદ્ધિ અર્થે બાહ્ય ધર્મની કોઇ પણ ક્રિયા અથવા કાર્ય ઉપર આધાર રાખવો તેનો સમાવેશ '**વ્હેમ**'માં થાય છે.

બીજું મ્હોટું ઉચ્ચ પગથિયું " **સકૃદાગામી** " નું છે. આ સ્થાનમાં કોઇ પણ ખાસ બંધનને તોડવાના નથી. પણ તે સમય માનસિક અને અતીંદ્રિય શક્તિની ખાસ ઉન્નતિનો છે.

ત્રીજું ઉચ્ચ પગથીયું "**અનાગામી**" નું છે. અનાગામી એટલે જેને ફરી જન્મ લેવાનો નથી તેવો પુરૂષ; આ સ્થાનમાં વિષયોપભોગ પ્રતિની આસક્તિનો સર્વાંશે ત્યાગ કરવો જોઇએ. ક્રોધ અથવા દ્વેષ અને તેના સંબંધી પુરૂષોની ઉપાધિના રાગને વાસ્તે તેના હૃદયમાં કાંઇ પણ સ્થાન મળવું જોઇએ નહિ; રાગનો ત્યાગ કરવો તે ઉપરથી શુદ્ધ અને ઉત્તમ પ્રકારનો **પ્રેમ** જે જીવાત્માઓ વચ્ચે સાંકળરૂપ છે, અથવા જે પ્રેમ વિશાળ, સર્વગત (universal) અને સર્વપ્રાણી પ્રતિનો છે, તેનો ત્યાગ કરવાનો નથી.

ચોથું પગથીયું " **અર્હત**નું છે. અર્હત્ તે યોગ્ય વંદનીય પુરૂષ છે. આ સ્થાનમાં બાકીનાં પાંચ બંધનનાં શેષ ભાગને પણ દૂર કરવો જોઇએ. તે નીચે પ્રમાણે છેઃ–(૧) શરીરમાં જીવનેચ્છા, ગમે તેવા ઉચ્ચ પ્રકારનું શરીર હોય તોપણ તેમાં જીવવાની ઇચ્છા (૨) શરીરરહિત જીવનેચ્છા (૩) માન; માનનો ત્યાગ એટલે પોતાની મહત્તાનો તેમજ કાર્યસિદ્ધિના ભાનનો અભાવ; ઉચ્ચનીચ વિષે ભેદાભાવ, સર્વને એકરૂપ માનવું તે (૪) આત્મસ્થિરતાનો અભાવ; પોતાની ઉપર આવી પડતા સંકટથી આત્મસ્થિરતાના ભંગનો અથવા ચંચળતાનો સંભવ; (૫) અજ્ઞાન. અજ્ઞાન દૂર કરવું એટલે સંપૂર્ણ જ્ઞાન મેળવવું તે; આપણા હાલના સૂર્યમંડળને લગતી અનુભવ સિદ્ધ (practical) સર્વજ્ઞતા.

આ પગથીયું મૂકયું કે મનુષ્ય " અશેખ " બને છે તેને હવે કાંઇ વધારે જાણવાનું રહેતું નથી. તે ' નિર્વાણી ' કહેવાય છે " જો

કોઈ એમ શિખવે કે નિર્વાણ એટલે નાશ થવો, તો તેમને કહેવું કે તેઓ જૂઠું બોલે છે. જો કોઈ એમ શિખવે કે નિર્વાણ એટલે જીવવું તો તેમને કહેવું કે તેઓ ભૂલ કરે છે. તેઓના પરિમિત જ્ઞાનની પેલી પાર શું છે, તેમજ કાળરહિત, આકારથી પરિમિત જીવનરહિત આનંદ શું છે, તે તેઓ સમજતા નથી."

આવી ઉચ્ચ અને ભવ્ય સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરનાર પુરૂષ સંબંધી "મેત્તાસૂત્ર"માં નીચે પ્રમાણે જણાવેલું છે. જે માતા પોતાની જીંદગીના ભોગે પણ પોતાના એકના એક બાળકનું રક્ષણ કરે છે તે માતા જેવી રીતે **પ્રેમ** રાખે છે તેવો પ્રેમ સર્વ પ્રાણીપ્રત્યે રાખો. અમર્યાદિત શુભેચ્છા–પ્રેમ સકળ જગતમાં ઉંચે નીચે સર્વ બાજુએ સંપૂર્ણ રીતે ભેદભાવ કે વિરોધવિના પ્રસરો. જ્યારે મનુષ્ય જાગતાં–ઉંઘતાં–બેસતાં–સૂતાં સર્વ સમયે આવી મનની સ્થિતિમાં રહે છે ત્યારે 'આ જીંદગીમાં પણ ઉચ્ચ પ્રકારની પવિત્રતા મળી શકે' એવું ઉત્તમ કથન ખરૂં પડે છે. બુદ્ધનું શિક્ષણ મનુષ્યના આત્માને વાસ્તે **જગદુદ્ધારક** અને મનુષ્યજાતિના **પાળક** થવાનું આવું ભવ્ય અને સર્વોત્કૃષ્ટ પદ દર્શાવે છે. પણ તેનો આરંભ જગતમાં તેમજ ગૃહમાં સદ્ગુણી જીવન ગાળવામાં થવો જોઇએ.

મહાત્મા બુદ્ધના સંબંધમાં વિદ્વાનોના વિચારો.

"This teaching of the Buddha, of the Mighty, of the *Enlightened One*, who, *first* of all in *our* humanity climbed the ladder of Buddhahood, is the *ancient* teaching *re-proclaimed.* Born on Indian soil, speaking with Indian lips, reproducing the noblest moralities of the Hindu scriptures, recognizing the Hindu Gods, the Buddha is still rejected by the Indian people as a Teacher, *though* inconsistently worshipped as an *Avtara* by many of the orthodox Hindus. Why should there be enmity instead of brotherhood, why should there be suspicion and hatred instead of peace? This mighty *religion* that moulds so many million minds, this noble *philosophy* that trains so many intellects, this *life*—the most perfect in its details of which there is any record amongst the histories of men, evolved in our race—why should you exclude *them* from your sympathy, why withhold from them your reverance and love? The Buddha comes to you, as a man of your race, born in the Kshatriya caste, belonging to the Aryan people, teaching the *ancient truths* in a *new form*, and making them ready for the training of vaster multitudes. He is *ours*, as he is also

the *world's*, greatest among its teachers, purest & fairest of all the blossoms of humanity, this flower flowered on the Indian soil, this teacher spake the Indian tongue, and loved the Indian people. He taught them, He worked for them, He healed them, He instructed them, and then His compassion flowed outwards, *overflowed the worlds*. Then surely we may reverence Him, the Blessed One, the Lord, the Teacher. He is admitted to be Teacher among the *Gods*; He may well also be done homage to as Teacher among Men.................

Let us all re-echo the words which close the account of his departure: " Bow down with clasped hands! Hard, hard is a Buddha to meet with through hundreds of ages ! "

* * * * *Mrs. Anmie Besant.*

" Ah ! Blessed Lord ! Oh, High Deliverer !
Forgive This Feeble Script, Which Doth Thee Wrong,
Measuring With *Little* Wit Thy *Lofty* Love.
Ah ! Lover ! Brother ! Guide ! Lamp Of The Law !
I take my Refuge in Thy name and Thee,
I take my Refuge in Thy Law of Good
I take my Refuge in Thy Order ! OM ! "

Sir Edwin Arnold.

* * * * *

" Rejoice at the glad tidings ! *Buddha*, our Lord has found the root of all evil. He has shown us the way of salvation.

'*Buddha* dispels the illusions of our minds and redeems us from the terrors of death. *Buddha*, our Lord, brings comfort to the weary and sorrow—laden.

He restores peace to those who are broken down under the burden of life. He gives courage to the weak when they would fain give up self-reliance and hope.

Ye that suffer from the tribulations of life, ye that have to struggle and endure, ye that earn for a life of truth, rejoice at the glad tidings!

There is a balm for the wounded, and there is bread for the hungry: There is water for the thirsty, and there is hope for the despairing. There is light for those in darkness, and there is inexhaustible blessing for the upright.

Heal your wounds, ye wounded, and eat your fill, ye hungry. Rest, ye weary, and ye who are thirsty, quench your thirst. Look up to the light, ye that sit in darkness; be full of good cheer, ye that are forlorn.

Trust in truth, ye that love the truth, for the *Kingdom of righteousness is founded upon earth*. The darkness of error is dispelled by the light of truth. We can see our way and make firm and certain steps.

Buddha, our Lord, *has revealed* the *truth*. The truth cures our diseases and redeems us from perdition; the truth strengthens us in life and in death, the truth alone can conquer the evils of error.

Rejoice at the glad tidings.

Dr. Paul Carus.

THE IDEAL BUDDHIST.

In the Buddhist scriptures the Ideal Buddhist is described as follows :—

Whosoever is desirous of doing good and of striving after that state of perfect peace—Nirvanam, must be *without guile, upright and conscientious*, mild in word, friendly, modest, content and of few wants ; without care, of restful heart, without arrogance and without avarice. He must do nothing low, but always live according to the sacred doctrine in thought, word and deed, and having become confirmed in the knowledge of four Noble Truths, should blamelessly tread and Noble Eight-fold Path. Let him not exalt at fortune, nor be cast down at misfortune, success should not make him proud, nor persecution depressed. Let him always preserve the equanimity of one who is free from volition.

Let him always remember, that it is not the robe that makes the Sramana, not the external observance, oaths and rites, not life in the forest, poverty and dependance, not knowledge and learning. Who is free from all sensual pasions, is of pure heart and has overcome selfishness, he alone is a true disciple of the Enlightened. Let him, therefore, cultivate *inner perfection*, the attainment of wisdom, equanimity and benevolence.

Towards all living beings, on earth and in the worlds beyond, the weak and strong, the high and the low, the good and the bad, the near and the far, let him be well disposed.

Let him deceive none, threaten none, despise none, hurt none. As a mother, on her only child, so let him, full of compassion and benevolence, look upon all beings every day and every hour.

As a deep mountain lake, pure and unruffled be the spirit of him who walks along the noble Eightfold Path.

For he who—free from superstition and vanity, from hope and fear, passion and avarice, love and hatred, lives in purity, who has wholly overcome the longing after existence and has obtained true knowledge, will put an end to sorrow and new birth. and enter Peace supernal (Pari Nirvanam).

The way of the Buddha.

આ લેખકે રચેલાં બીજાં ઉપયોગી પુસ્તકો.

ગુરૂદર્શન.—ધર્મ અને નીતિ વચ્ચેનો વિરોધ કેવી રીતે ટળી શકે, અર્થાત્ નીતિના નિયમોનો તત્ત્વજ્ઞાન સાથે કેવો સંબંધ છે, તે આ પુસ્તકમાં વર્ણવવામાં આવ્યું છે; તથા આત્માનાં ત્રણ સ્વરૂપો સદ્, ચિદ્ અને આનંદ (બીજા શબ્દોમાં કહીએતો–શક્તિ, જ્ઞાન અને પ્રેમ) ખીલવવાને જરૂરના સાત ગુણો, દાન, શીલ, ક્ષમા, વૈરાગ્ય, વીર્ય ધ્યાન અને જ્ઞાનનું દાખલા દલીલો સાથે વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. આ પુસ્તક બરોડા રાજ્યના કેળવણી ખાતાએ લાયબ્રેરી તથા ઈનામ માટે તથા સરકારી કેળવણી ખાતાએ લાયબ્રેરી માટે મંજુર કર્યું છે, કીંમત કાચું પુંઠું ૭ આના; પાકું પુંઠું આઠ આના.

થિઓસૉફી લેખ માળા.—પ્રથમ ભાગ. આ પુસ્તકમાં નીચેના ઉત્તમ લેખોનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. ઉચ્ચ ભાવનાઓ, હિંદુ ધર્મ નીતિની સાપેક્ષ ભાવના, શાંતિનું સ્થળ, નીતિનો પાયો, કર્તવ્યનો નિયમ, શ્રદ્ધા અને અનુભવ જ્ઞાન, મરણ પાછળ રડનારને સંબોધન, બાળ કેળવણી, ચારિત્ર રચના; અદૃશ્ય સહાય, પ્રાતઃકાળનું ધ્યાન, વિશ્વ દૃષ્ટિની ખીલવણી, ગરીબાઇ, ગત જન્મોની યાદ, થિઓસોફી અને કેળવણી. પૃષ્ઠ ૩૦૦, કીંમત ૧ રૂપીઓ, ઉંચા ગ્લેઝ કાગળ વાળી પાકા પુંઠાની કિંમત, દોઢ રૂપીઓ.

શ્રી બુદ્ધોપદેશ. આ પુસ્તકમાં શ્રીબુદ્ધધર્મના લોકપ્રિય અને પ્રસિદ્ધ ગ્રન્થ ધમ્મપદનું ભાષાંતર આપવામાં આવ્યું છે. તેની સાથે

શ્રી બુદ્ધધર્મનાં વિવિધ શિક્ષણો આપવામાં આવ્યાં છે. વળી જેના સમયમાં હિંદનો સૂર્ય મધ્યાકાશમાં પ્રકાશતો હતો, તે પ્રતાપી બૌદ્ધ રાજા મહાન્ અશોકના શિલાલેખોનું ભાષાંતર આપવામાં આવ્યું છે, બીજી આવૃત્તિ. કીંમત ૬ આના.

થિઓસોફીનાં મૂળ તત્ત્વો. સાદી અને સમજાય તેવી ભાષામાં થીઓસોફીનાં શિક્ષણો જનસમાજ આગળ રજુ કરવાનો આ પ્રયત્ન છે, તેમાં નીચેના વિષયોનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. થિઓસોફી, પુનર્જન્મ, કાર્યકારણનો નિયમ, જીવાત્માનો વિકાસક્રમ, દેહી અને તેના દેહો, પ્રાણમય કોષ, વાસના શરીર માનસિક શરીર, ઉચ્ચ શરીરો, મરણ પછીની સ્થિતિ, સ્વર્ગલોક, ભ્રાતૃભાવ વગેરે. કીંમત ૫ આના.

પ્રભુને નામે તથા મહાત્માનું હૃદય. આ પુસ્તકમાં સત્ અસતનો ભેદ બતાવવામાં આવ્યો છે, તેની સાથે ઇશ્વિરીયોજના અથવા ઉન્નતિનો ક્રમ બતાવીને ઇશ્વરી યોજનાને દોરનારા મહાત્માઓના શિષ્ય કેવી રીતે થવાય તેનો માર્ગ અનુભવપૂર્વક બતાવવામાં આવ્યો છે. વળી મહાત્માના હૃદયમાં કેવા ગુણો વિલસી રહ્યા છે, તેનું વર્ણન મહાત્માના હૃદયમાં મળી આવે છે. કિંમત માત્ર ૩ આના.

આદર્શ પુરૂષ યાને ગુરૂ મેળવવાનો માર્ગ. જેમને આપણે જીવનમુક્તો કહીએ છીએ તેવા મહાત્માઓ આ સમયે પણ વિશ્વમાં વસે છે, અને યોગ્ય અધિકારીઓને પોતાના શિષ્યો તરીકે સ્વીકારે છે. “ ઉઠો જાગ્રત્ થાઓ, મહાગુરૂઓને શોધી કાઢો અને જ્ઞાન મેળવો ” એ કઠોપનિષદ્નું વાક્ય આજે પણ ખરૂં છે. તેવા ગુરૂઓનું સ્વરૂપ અને તેમની સાથે સંબંધમાં

આવવા ઇચ્છનારે કયા ગુણો ખીલવવા જોઇએ તથા પોતાનાં જુદાં જુદાં શરીરો કેવી રીતે શુદ્ધ કરવાં જોઇએ તે વગેરે આ પુસ્તકમાં બતાવવામાં આવ્યું છે. પૃષ્ઠ ૧૨૦ કિંમત માત્ર ૩ આના.

नहि वेरेण वेराणि समन्तीध कुदाचन ।
अवेरेण च सम्मन्ती एस धम्मो सनातनो ॥

વેર કદાપિ વેરથી શાંત થતું નથી, પણ વેર પ્રેમથી નાશ થાય છે; આ સનાતન ધર્મ છે.

ધમ્મપદ.